

Téměř každý úkol praktického ekonomického řízení je úkolem mnohooborového charakteru. Organizace spolupráce několika věd na komplexních úkolech vyžaduje, aby bylo přesně stanoveno, čím se která disciplína má zabývat, jaký má být její podíl na celkovém úkolu, jakých specifických prostředků výzkumu má použít a jak je třeba ji koordinovat s jinými vědami.

I.

Pojmem „ekonomika“ se označuje souhrn výrobních procesů, zkoumaných jako systém, tj. spolu se vztahy vzájemné podmíněnosti těchto procesů. (1)

Každý prvek daného systému sám o sobě, jako nezávislý objekt, se vyznačuje obrovským počtem znaků. Skupina těchto objektů může vytvořit systém jen na základě jednoho nebo více znaků podmiňujících homogenitu vzájemných vztahů. Tato metodologická zásada soudobé obecné teorie systémů (Ashby 1959:64) v podstatě znamená, že jsou nově objeveny (možná opožděně?) teze, jež odedávna zaujímaly pevné místo v dialektice (Lenin 1960).

Jednotlivé výrobní procesy i jejich souhrny se také vyznačují nevyčerpatelným počtem parametrů. Vztahy mezi lidmi, které vznikají ve výrobním procesu, jsou z hlediska svých konkrétních projevů stejně mnohotvárné jako jejich nositelé. Při výzkumu je proto nutno abstrahovat takové vztahy mezi lidmi, které z těchto procesů činí homogenní systém — systém ekonomiky.

Známa Marxova definice práce obsahuje hlubokou charakteristiku výrobních procesů jako prvků ekonomického systému (Marx 1953:196). Jde o činnost lidí, jejímž předmětem je přetváření věcí a přírodních procesů — znak charakterizující oddělení výroby od jiných druhů užitečné činnosti ve společnosti; cílem přetváření je učinit věci a procesy vhodnými pro uspokojování potřeb společnosti a osobností — znak charakterizující výrobu jako základ společenské praxe, jako nepřetržitou „látkovou výměnu“ mezi společnostmi a přírodou, v jejímž průběhu člověk tím, že mění přírodu, rozvíjí sebe sama.

Uvedené znaky jsou nutnou abstrakcí, která mění souhrn heterogenních vztahů v homogenní ekonomický systém.

Souhrn výrobních procesů je tedy charakterizován jako ekonomický systém vztahů mezi lidmi, které se přes svou homogenitu vyznačují neobyčejnou složitostí. Jejich obecný a elementární projev, vyplývající ze samého určení, spočívá v tom, že výsledek jednoho pracovního procesu, tj. produkt, je přímo nebo nepřímo podmínkou (výrobním prostředkem nebo předmětem užití) všech ostatních výrobních procesů a vice versa. Jinými slovy, nositeli vztahů mezi různými druhy činností, které tvoří ekonomický systém, jsou *produkty* těchto druhů činností, užité hodnoty jako změněné věci a procesy přírody. Proto ekonomika vystupuje, díváme-li se na ni jako na formu projevu (Marxův termín), jako souhrn vztahů mezi věcmi. Podstatné je však to, že za těmito vztahy mezi věcmi jsou vztahy mezi lidmi. Vztahy mezi věcmi jsou formou, vztahy

(1) O pojmu systém srovnej [Hall — Fejdin 1959; Lange 1950].

mezi lidmi obsahem ekonomických procesů. Tím, že zdůrazňujeme úlohu vztahů mezi lidmi jako obsah ekonomických procesů, naprosto nezmenšujeme význam specifické formy vztahů mezi věcmi. Naopak, forma vztahů mezi věcmi zde má své odpovídající místo: *specifikuje* ekonomické vztahy a odděluje je od jiných typů vztahů mezi lidmi.

S tímž specifickým nositelem vztahů v ekonomickém systému je spojen i mechanismus jeho fungování a řízení (v nejobecnějším, kybernetickém smyslu pojmu řízení). Souhrn všech složitých vztahů charakterizujících v daném smyslu ekonomický systém je vyjádřen v charakteru vlastnictví. Ekonomický pojem vlastnictví, jak to ukázal Marx, se ostatně redukuje právě na složitou strukturu vztahů mezi lidmi, vyjádřených ve vztazích mezi věcmi.

Obecná charakteristika ekonomického systému jako souhrnu výrobních procesů (druhů činnosti lidí) a vztahů mezi nimi (jejichž nositeli jsou produkty) je nutným předpokladem formalizovaného popisu tohoto systému. Jde o dobře známou maticovou rovnici meziodvětvových vztahů. Zde nás ona rovnice zajímá nikoli z hlediska jejího praktického použití jako nástroje řízení a plánování ekonomiky, ale jako základ charakteristiky ekonomické a sociologické povahy jejích veličin.

Z tohoto hlediska lze smysl maticové rovnice meziodvětvových vztahů určit takto:

Jsou dány a) nomenklatura kvalitativně určených druhů produktů (jako výsledek kvalitativně určených druhů výrobních procesů), b) číselné významy koeficientů nákladů každého z těchto prvků na výrobu ostatních, c) koeficienty pracovní doby odpovídající kvalifikace, což představuje množství pracovní doby a nutné pracovní síly k výrobě a spotřebě každého jednotlivého druhu produkce. Tyto veličiny jsou vzhledem k ekonomickému systému faktory *exogenní*; veličiny, jejichž číselné významy získáváme jako důsledek, právě tak jako existující výrobní fondy jako výchozí podmínka, jsou faktory *endogenní*.

Otázka vztahu mezi ekonomikou na jedné straně a ostatními systémy činnosti, jakož i ostatními typy vztahů mezi lidmi na druhé straně, je spjata s tím, jaký původ mají exogenní veličiny ve vztahu k systému výrobních procesů a jakými sociálními mechanismy jsou dány, má-li být dosaženo plné určenosti systému v každém jednotlivém časovém momentu.

II.

Z hlediska dynamického modelu meziodvětvových vztahů je základním faktorem, který za stejných ostatních podmínek určuje systém v každém jednotlivém časovém momentu, *podíl akumulace* a spotřeby v rámci čisté produkce. Podle terminologie dynamického modelu je tato veličina hlavním parametrem řízení (v nejširším, kybernetickém smyslu tohoto pojmu).

Jedna z kvalitativních charakteristik ekonomického systému spočívá v závislosti mechanismu řízení na společenských vztazích, v nichž se nacházejí prvky systému. V podmínkách soukromého vlastnictví je mechanismus, který určuje velikost akumulace (a tudíž i spotřeby), imanentní samému ekonomickému systému, přestože dynamický model pokládá tuto veličinu za exogenní, za parametr, který musí být dán systému zvnějšku. Je to mechanismus trhu, zákon hodnoty a jeho rozvinutí v zákonu průměrné míry zisku.

Podle toho, jak důsledně tento mechanismus působí, stává se řízení více nebo méně neúčinným, protože jeho číselný význam je vedlejším výsledkem hodnoty pracovní síly a pohybu zisku, tj. výsledkem vztahů konkurence. V tomto smyslu je dynamický model, který je cenným prostředkem pro přesný popis rozšířené reprodukce vůbec, pro klasický kapitalismus neadekvátní. V rozvinu-

tém monopolistickém kapitalismu se však projevuje velmi charakteristická tendence: V obdobích, kdy se systém uvolňuje, zapomíná silně centralizovaný finanční kapitál na princip konkurence a natahuje ruku směrem k řídicí páce. Jde o politiku omezování mezd, inflačního dotování akumulace atd.

V podmínkách společenského vlastnictví je podíl akumulace (a tudíž i spotřeby) parametrem řízení nejen ve smyslu formálně matematickém, ale i ve smyslu sociálně ekonomickém. Číselný obsah této veličiny je dán — v té nebo oné formě — jednotným ekonomickým plánem. Model se stává plně adekvátní systému.

Rozhodující otázkou je při takové kvalitativní specifice řízení způsob určování číselného významu specifické váhy akumulace (a tudíž i spotřeby) jako parametru řízení.

Při stanovení specifické váhy akumulace pro určité období jsou významné všechny kvalitativní a kvantitativní charakteristiky ekonomického systému jak v základním období, tak i v období, na něž se vztahuje plán. Při stejných ostatních parametrech umožňuje zvyšování ekonomické efektivity nových technických řešení (ve smyslu příznivého vztahu mezi produktivitou a kapacitou fondů) dosáhnout nutného tempa růstu za cenu nižší akumulace (to znamená vyššího podílu spotřeby). Při zvýšené efektivitě spotřebních předmětů (ve smyslu příznivého vztahu mezi užitečnými funkcemi, fondovou náročností a hodnotou) je možno dosáhnout požadovaného zvýšení životní úrovně a zároveň vyčlenit prostředky na urychlení růstu ekonomického systému jako celku.

Bez přihlédnutí k těmto a jim podobným ekonomickým charakteristikám nelze stanovit číselnou hodnotu podílu akumulace jako veličiny řízení.

Objevují se pokusy subsumovat specifickou váhu akumulace pod kritérium ekonomické efektivity vůbec, a tak ji pokládat za veličinu imanentní ekonomickému systému, jakou je za kapitalismu. Takové pokusy však vedou jen k příliš širokému a mnohoznačnému určení pojmu efektivity a dále k nutnosti vymezit různé „typy“ efektivity. Otázka se stává sporem o termíny. Jde o to, že daný plán může ideálním způsobem zvolit ta nejzdařilejší nová technická řešení (ve smyslu vztahu mezi produktivitou a kapacitou fondů), může zahrnout ty nejkvalitnější (ve smyslu vztahu užitečné funkce k hodnotě) druhy výrobků, a přesto může dospět k různě míře akumulace, čímž i tempo růstu a stav ekonomiky budou v každém jednotlivém momentu různé. Každý z alternativních stavů bude však v daném okamžiku odpovídat požadavkům ekonomické efektivity.

Podstata otázky tkví v tom, že míra akumulace (a tudíž i spotřeby) jako čistá produkce zahrnuje výsledky efektivního nebo neefektivního řešení všech ekonomických úkolů, podává syntézu všech kvalitativních charakteristik systému, a proto — za daných podmínek uvedeného typu — určuje systém. Avšak samo určení jeho číselné hodnoty přesahuje rámec všech těchto závislostí a kritérií, stojí nad nimi. O každém technickém řešení, o každé bilanci v ekonomice lze říci, že jsou ekonomicky efektivní nebo neefektivní, ale o číselné hodnotě míry akumulace, a tím o celkovém tempu růstu za daných ekonomických podmínek můžeme říci jen to, že míra akumulace (a tudíž i tempo) je podložena nebo nepodložena *sociálně ekonomicky*.

Toto vymezení, dotýkající se základní charakteristiky veličin, má přímé praktické důsledky. Vzhledem k různému charakteru úkolů, které je třeba řešit, jsou i metody jejich zkoumání různé. Liší se proto také metody určování efektivity (ve specifickém ekonomickém smyslu tohoto termínu) a metody určo-

vání veličin *vyššího typu*, jako je míra akumulace (za daných ekonomických předpokladů), tj. obecné tempo růstu.

Právě v této druhé oblasti je třeba rozvinout sociologické výzkumy, které by (na základě sociálně politických kritérií) přispěly k fundovaným řešením.

III.

Volný vektor dynamického systému meziodvětvových vztahů vyjadřuje konečnou spotřebu. Otázka faktorů podmiňujících strukturu tohoto vektoru a mechanismy, které ji ovlivňují, je pro naše téma vztahu mezi ekonomikou a sociologií zvláště důležitá.

V epoše předmonopolistického kapitalismu, k níž do jisté míry patří idealizovaný mechanismus svobodné konkurence, vystupují problémy spojené s tímto vektorem ve velmi zjednodušené podobě. V takové podobě je také zkoumala buržoazní politická ekonomie minulého a počátku tohoto století, která zdělila a vulgarizovala dílo anglické klasické školy. Vše se převádělo na funkce souvisící s dvoustrannou konkurencí. Pokud šlo o mimoekonomické problémy, bylo možno na základě vládnoucí fikce o „*homo economicus*“ dodatečně zpracovat jen úzký okruh praktických doporučení spojených s psychologií reklamy.

K podstatným změnám v této oblasti dochází za rozvinutého monopolistického kapitalismu. Předmětem monopolistické konkurence se stává nikoli rozšíření trhu pro omezenou masu zboží, ale především obecné přerozdělení kupní síly. Na základě těchto změn nabývají praktického významu výzkumy v oblasti sociologie a psychologie spotřeby jako teoretického základu marketingu.

Socialistické výrobní vztahy dávají v oblasti spotřeby a jejích mechanismů vznik principiálně novým problémům, neboť fond spotřeby vůbec, jakož i jeho struktura, není důsledkem konkurence (svobodné nebo monopolistické), nýbrž nástrojem řízení, jemuž je nutno dát ten nebo onen číselný význam.

Je-li vektor spotřeby celkově určen, je třeba rozdělit jej na dvě části: na osobní spotřebu (jinak spotřebu podle osobních rozpočtů občanů) a spotřebu na společensky organizované služby.

Nástrojem praktického určování spotřeby občanů podle osobních rozpočtů je patřičně strukturovaný kupní fond, který musí pokrýt plán rovněž určitým způsobem strukturovaným fondem zboží. Nástrojem určování spotřeby ve sféře společensky organizovaných bezplatných služeb, jakož i různých plateb pro obyvatelstvo ze společenských fondů (společenské zabezpečení, stipendia atd.) jsou finanční fondy, které jsou také kryty příslušnými zásobami zboží. Specifická váha fondů je stanovena plánem, tj. *zadává se* ekonomickému systému jako řídicí veličina. Jaký je mechanismus, který určuje její číselnou hodnotu?

Dejme tomu, že všechny funkčně spojené veličiny, jako reálná pracovní doba, koeficienty produktivity, tempo růstu, jsou určeny a dovedeny k dynamické rovnováze. Dále že jsou adekvátním způsobem stanoveny i vzájemné vztahy při odměňování podle množství a kvality různých druhů práce. Přesto mzdový fond, a tím objem osobní spotřeby ve společensky organizovaných službách, může nabýt nižšího nebo vyššího číselného významu. Struktura vektoru konečné spotřeby zůstává stále ještě neurčenou. Faktorem této neurčenosti je průměrná mzda.

Při sestavování plánu posuzujeme sice průměrnou mzdu jako danou veličinu, která se vyznačuje vysokou inertností. Avšak při dynamické ekonomice zůstává otevřená otázka jejího růstu. Jestliže bude zvětšena o částku nižší, než která odpovídá růstu celkového fondu spotřeby, vzroste podíl společensky organizo-

vaných služeb. V opačném případě se zvýší podíl osobní spotřeby. Číselná hodnota průměrné mzdy musí být stanovena. Pak může tento ukazatel fungovat jako jedna z řídících pák ekonomického systému.

Vyčíslení průměrné mzdy staví před sociologii jako vědu mimořádně složitě a zcela nové úkoly. Co je lepší? Zvýšit o 5 % spotřebu podle osobních rozpočtů a umožnit tak občanům koupit si místo jednoho dva obleky, zvýšit výdaje na kulturu například o 3 %, nebo naopak osobní spotřebu zvýšit o 3 % a dovolit tím občanům koupit si jen jeden oblek a spotřebu ve sféře kultury (která je silně dotována státem) zvýšit o 5%? Obě alternativní varianty uspokojují požadavky ekonomického mechanismu.

Jak jsme se již zmínili, za klasického kapitalismu je řešení otázky, i když jen neúplné, dosti jednoduché. Větší část toho, co je za socialismu předmětem společensky organizovaných bezplatných služeb, funguje jako zboží regulované vsudypřítomnou konkurencí. Ale již v těch kapitalistických společnostech, kde se pod tlakem pokrokových společenských sil, a zejména organizovaného odborového hnutí rozvíjí sociální politika, překračuje problém vzájemného vztahu potřeb rámec tržních vztahů, neboť tam, kde jde o bezplatně společensky organizované služby, nemůže působit žádný tržní mechanismus.

To, co v kapitalistické společnosti vzniká jako určitá tendence, která je jejím mechanismům cizí, je v socialistické společnosti, zvláště v etapě rozvinutého socialismu, charakteristickým rysem, jehož význam stále rychleji stoupá. Je nutno vypracovat teorii a metodiku měření potřeb, zvláště sladování celkové osobní spotřeby s celkovými společensky organizovanými službami.

Poukázat na specifický sociologický charakter nastíněné problematiky znamená otevřít cestu k úspěšnému řešení úkolů, které nelze zajistit jen v rámci ekonomických kategorií a funkčních závislostí mezi ekonomickými veličinami.

IV.

Také problémy vnitřní struktury každého z výše uvedených dvou vektorů spotřeby obsahují aspekty ekonomické i nadekonomické, které jsou předmětem sociologického zkoumání.

Při určování struktury osobní spotřeby plní i za socialismu významnou úlohu trh jako mechanismus řízení imanentní ekonomice. Zde také vzniká otázka rozdělování celkové kupní síly spotřebitelů, která je rozhodující pro rozvinutý kapitalismus. Avšak v podmínkách socialistické ekonomiky je výroba založena na jediném společenském vlastnictví. Proto se úkol neomezuje na zjištění, jakou část kupní síly a jaký vliv na spotřebitele se jednotlivým výrobcům podaří získat. Je postaven zcela jinak: je nutno *prognózovat*, jak spotřebitelé rozdělí svou kupní sílu, a na základě toho určit adekvátní strukturu výrobního programu. Podstatná část technických vymožeností marketingu si podržuje svůj význam. Celkově jde však o zcela jinou problematiku, což má zásadní význam pro osvobození osobnosti od tlaku množství komerčních center takzvané spotřební společnosti. Časté deficity, s nimiž se musí naše ekonomika v současné době stále ještě potýkat, nám někdy brání v tom, abychom si povšimli kvalitativně nového specifického základu — tím se ovšem nijak nezmenšuje jeho význam v široké sociálně etické rovině.

Vedle úkolu prognózovat výběr zboží spotřebitelů vystupuje při společenském vlastnictví do popředí ještě jeden velký úkol. Pro socialistickou společnost není lhostejné, zda výběr občanů bude zaměřen například na lihoviny,

nebo na zboží, jež souvisí s kulturními potřebami. Není jen soukromou záležitostí jednotlivců, jak se bude rozvíjet například stravování: zda v zaměření na optimálnost z hlediska kvantity a struktury, nebo jako náhodný výsledek různých sociálních sil a tendencí; jaká bude volba spotřebitelů v jiných vyšších sférách spotřeby: zda jako fetišizace pretenzí na sociální prestiž, nebo jako základna pro rozvoj tvůrčí osobnosti.

Politiku socialistické společnosti v této oblasti nelze vzhledem k působení tržního mechanismu na straně kupujících stavět jako protiklad či alternativu. Jde o adaptaci a zdokonalování tržního mechanismu v oblasti osobní spotřeby v tom smyslu, aby volba občanů a jejich poptávka byly zaměřeny na takové zboží, jehož spotřeba je v souladu s cíli socialistického způsobu života.

Mluvíme-li o věcmi zprostředkovaných vztazích mezi lidmi, včetně zpětné informace tržního mechanismu a prognózy poptávky v souvislosti s touto informací, o prostředcích, jimiž je možno zpětně usměrňovat tento mechanismus, jsme zcela v oblasti ekonomické analýzy. Když však přijdou na řadu cíle, které máme na zřeteli při zpětném působení na výběr priorit ze strany občana, úkol přesahuje rámec kritérií ekonomické politiky, zvláště pak ekonomické efektivity. Prostředky, jimiž se snažíme dosáhnout těchto cílů, mají rovněž specifickou povahu ve srovnání s nástroji ekonomiky (zejména s metodami nepřímého působení prostřednictvím trhu, bilančního spojení při plánování atd.).

Zde nejde o to, kdo je povolán vědecky řešit takové problémy a navrhopvat praktická řešení, zda ekonomové či sociologové. Pokud jde o působení exogenních parametrů osobní spotřeby v ekonomickém systému, jsou kompetentní ekonomové, jde-li o samo určení této exogenní informace a prostředků zpětného působení na ekonomiku, jsou kompetentní sociologové.

Velkým spotřebitelem zboží, které je jako konečná produkce ekonomického systému ukázáno v jeho volném vektoru, je sféra, nebo přesněji, množství sfér společensky organizovaných služeb.

V.

Druhy činnosti probíhající v těchto sférách tvoří také složitě strukturované systémy vzájemně se podmiňujících prvků. Užitečný efekt každého z nich může spočívat v tom, že je předpokladem jiného prvku téhož systému (například užitečný efekt práce ředitele nemocnice) nebo bezprostředně slouží konečnému výsledku (například služba lékaře v této nemocnici). V řadě případů je tento efekt mnohostranný, může mít jak nepřímý, tak i přímý charakter, a to v mnoha směrech. Například daný vědecký objev má bezprostředně konečný efekt, pokud má aplikovaný charakter, a zároveň množství nepřímých a intermediárních efektů, jestliže je základem pro jiné vědecké objevy. Konečným efektem prvků, které se podílejí na daném systému činnosti, je výstup, v němž se realizují přímým nebo nepřímým způsobem výsledky všech těchto prvků.

Způsoby, jimiž se vstup do těchto specifických systémů užitečné činnosti (tj. produkty ekonomiky, jejich materiální základna i kvalifikovaná pracovní síla) mění ve výstup (a to službami s konečným efektem), nejsou méně složité, nýbrž v řadě případů značně složitější než vztahy uvnitř ekonomického systému. Specifika těchto vyšších sfér činnosti, charakter vztahů mezi jejich prvky a nástroje jejich řízení vystupují stále více jako předmět zvláštních disciplín, například teorie vědy.

Výstupy z různých systémů užitečné činnosti jsou vektory jejich konečného užitečného efektu různého charakteru. Výstupem ze systému lékařské činnosti

je zdraví lidí, ze systému lidového vzdělání a kultury kvalifikace a ideologie občanů. Výstup ze systému vědy je složitější: v ekonomice to jsou nové druhy produktů a nové technologické procesy, v lékařství nové metody léčení, v lidovém vzdělání a kultuře nové prvky kvalifikace a ideologie. Výstupem ze systému obecného řízení je fungování všech ostatních systémů. Koneckonců přímo nebo nepřímo je adresátem užitečných služeb člověk.

V některých případech lze konečný užitečný efekt systému služeb rozdělit a adresovat individuálním občanům, například kosmetické služby, zčásti služby v oblasti kultury (lístek do divadla, beletrie) atd. Potom může služba nabýt formy zboží. Specifická váha takových služeb je určována stejnými mechanismy, které určují i strukturu osobní spotřeby. Výstup ze systému vědy lze někdy i přeměnit — vedou-li k tomu důvody odpovídající společenskému zřízení — ve zboží, takzvané průmyslové vlastnictví (Marx nazývá toto zboží imaginárním). V jiných případech nelze efekt atomizovat a vztáhnout na jednotlivé občany (například u základních vědeckých objevů, nemluvě již o obecném řízení).

Ve většině případů, kde je dělitelnost efektu možná, je vedle osobního zájmu přítomen i zájem společenský, který má objektem nedělitelný efekt. Typické v tomto ohledu je zdravotnictví a vzdělání. Nejen při obecné hygieně, ale i při léčení individuálního pacienta jde o společenský zájem. Vzdělávacího systému využívá bezprostředně žák, lidové vzdělání však představuje společenský zájem. Divadelní představení je určeno návštěvníkovi, ale divadelnictví je nedělitelný společenský zájem atd. To znamená, že i při osobní spotřebě zboží se za bezprostředním osobním zájmem stále jasněji rysuje jednotný a nedělitelný společenský zájem. Je zvláště charakteristický zejména pro služby, kde jde o vyšší sféry spotřeby.

Převládání nedělitelného společenského zájmu je jak důvodem, tak i mírou bezplatného charakteru daného druhu služeb nejen v případech, kdy je vůbec nemožné přeměnit takové služby ve zboží, ale i v případech, kdy je možná dělitelnost.

Uvedené zvláštnosti a tendence vytvářejí nové a složité problémy vztahu mezi ekonomikou a sociologií, zejména pokud jde o strukturu konečného vektoru ekonomického systému.

Připustíme-li, že objem a struktura konečného efektu každého systému služeb jsou určeny (počet lůžek v nemocnicích, početnost a kategorie studujících, počet míst v divadlech, počet představení atd.), je třeba určit materiální základnu těchto služeb, a tudíž i strukturu konečného vektoru ekonomiky, přičemž je třeba vycházet ze zákonů a funkčních závislostí charakterizujících příslušný systém. Zde se úkoly přenášejí na vědy, o nichž jsme se zmínili dříve. Jestliže však přijmeme určitou souvislost materiální základny s efektem, zůstává otevřenou otázka jak určovat objem konečných efektů každého z těchto systémů. Všeobecný objem materiálních zásob je omezenou veličinou, a tudíž při řešení úkolu je nutné vycházet z priorit. Na příští období například zvýšíme počet nemocničních lůžek i počet míst v divadlech — ale o kolik?

Účast nedělitelného společenského zájmu zcela vylučuje nebo silně omezuje úlohu tržního mechanismu při řešení těchto úkolů. Metodika Cost-Benefit Analysis, která způsobila velký rozruch v šedesátých letech, může přinést výsledky, jestliže lze efekty různých druhů převést na homogenní veličinu, avšak taková možnost existuje ve velmi omezeném počtu případů. Je proto nutný zásadně nový, specifický přístup.

Základ pro určování priorit může poskytnout jen hluboké sociologické zkou-

mání společenských vztahů za socialismu jako atmosféry, v níž se formuje osobnost. Nejde jen o principiální teze, které dávno vyslovila marxisticko-leninská filozofie a sociologie a které vždy byly vedoucím principem naší sociální politiky. Na jejich základě je nutno provádět systémový výzkum v konkrétních etapách a dospět k možné kvantifikaci úkolů na bázi adekvátní kvalitativní analýzy.

Vypracování potřebné teorie nutné metodiky je proto neodkladným úkolem dalšího rozvoje vědy.

VI.

Při daných charakteristikách ekonomických projektů i při řešení efektivního systému meziodvětvových vztahů jsou určující technologické předpoklady *produktivity práce*. Avšak cesta od technologických podmínek ke skutečné produktivitě je dlouhá.

Díky různorodému charakteru výrobního procesu je pracující člověk účastníkem různých systémů vztahů. Technologické zvláštnosti určují bezprostřední strukturu kooperace práce a vztahy mezi lidmi v této rovině jsou objektem vědecké organizace práce (v úzkém pojetí této disciplíny). Bezprostřední vzájemné vztahy účastníků v kolektivu určuje objektivní situace, v níž pracují. Přeměna těchto objektivních vztahů v subjektivní vědomí účastníků je předmětem průmyslové psychologie.

Při mechanismu svobodné konkurence klasického kapitalismu se vztahy v této složité oblasti zdají také dosti jednoduché. Nízká úroveň výrobních sil činila z dělníků především „pracovní ruce“. Při najímání na práci se zkoušely především svaly. Takové pracovní ruce, hladové a ochotné vzít jakoukoli práci, čekaly na burzách práce. Proto konkurence jako mechanismus vlastní tomuto ekonomickému systému řešila sama všechny úkoly ve všech rovinách: jestliže se někomu nelíbila atmosféra v kolektivu nebo jestliže tato atmosféra nemohla vytvořit adekvátní stimuly a emoce pro práci, mohl odejít, na jeho místo čekali druzí.

Avšak i v rámci kapitalismu, zejména v jeho fázi vysokého rozvoje, se zároveň se zvyšováním technické úrovně výroby a pod tlakem progresivních sil ve společnosti, při zvýšené úloze odborů rozvíjejí nové tendence. Je nutná vysoká kvalifikace a doba k ovládnutí techniky v konkrétním výrobním procesu je relativně dlouhá. Fluktuace, která kdysi byla pro kapitalistu výhodná, je nyní na překážku. Proto jsou firmy zainteresovány na stabilizaci kádrů, na věrnosti podniku (příkladem je patronalismus, typický pro japonské dělníky). Síla odborů nepřipouští plantážnické metody pro utužování disciplíny. Tato okolnost má za následek praktický zájem o průmyslovou sociologii a průmyslovou psychologii, od nichž kapitál očekává pružnější prostředky řízení pracovních kolektivů.

Avšak tendence takového charakteru se rozvíjejí v rámci starého mechanismu, odpovídajícího kapitalistickým výrobním vztahům. Je to mechanismus, který se opírá o starý systém vztahů: hlavním faktorem disciplíny zůstává nezaměstnanost. Za této situace se nutný čas a úsilí k ovládnutí konkrétních výrobních procesů s jejich zvýšenou složitostí, stejně jako diferenciací podle kvalifikace obracejí svým druhým koncem proti dělníkovi — není pro něj lehké změnit pracoviště.

Specifičnost výrobních vztahů při společenském vlastnictví přináší zásadně nové problémy i v této oblasti a vyžaduje praktické řešení zcela nových úkolů.

Úkoly v této oblasti patří zcela do rámce ekonomické problematiky, pokud

jde o základní mechanismus řízení výroby. Zároveň však z určitého aspektu náleží i do sféry sociologické a sociálně psychologické. Především je třeba důkladně analyzovat zásadní problém: které parametry bezprostřední pracovní činnosti mají vztah k prioritám při volbě povolání a pracoviště. V současné etapě se adekvátní diferenciací odměňování podle práce nemůže již omezovat na jeden nebo dva parametry, předávané z roku na rok podle tradice, jak tomu v praxi často bývá. Není třeba dokazovat, že tyto problémy vyžadují specifickou metodiku sociologických a sociálně psychologických výzkumů. Na bázi jejich výsledků může ekonomická věda snadno vybudovat systém ukazatelů – komponentů tarifní sítě a vybudovat potřebný algoritmus její dynamiky.

Úkol diferenciací mezd s jejím hybridním (ekonomickým a zároveň sociálně psychologickým) charakterem je třeba řešit v souvislosti s jinými, čistě sociologickými úkoly. Jsou časté případy, kdy dělníci opouštějí poměrně dobře placenou práci a dávají přednost nižší mzdě při stejném charakteru práce.

Roli zde hrají například sociální atmosféra v kolektivu či vyhlídky na postup v zaměstnání. V této oblasti již praxe anticipuje vědecké zkoumání. Vypracovávají se plány sociálního rozvoje kolektivů, což nutně vyžaduje konkrétní sociologický výzkum.

VII.

Kvalitativní charakteristika technicko-ekonomických projektů je vyjádřena v technických koeficientech. Mohou to být: výrobní náklady, množství práce na jednotku produkce, investice, nové výrobní fondy na jednotku produkce, vynakládání pracovní doby na jednotku produkce. Tyto koeficienty pak za daných původních podmínek určují v zadaném vektoru konečné produkce rozvoj ekonomického systému jako celku.

Jak vidíme, *dynamika ekonomického systému* je vyjádřením ohromného množství procesů, které jsou z hlediska ekonomického systému změn pozitivní, tj. procesů *tvorby a iniciativy*. Systém vědy má na svém výstupu technické inovace užitého charakteru, které jsou pro systém ekonomiky vstupní informací. Aplikované vědeckotechnické výsledky se stávají součástí ekonomiky jako projekty technické rekonstrukce (s použitím nových, dokonalejších druhů výrobních prostředků). Tvorba a iniciativa jsou nutné v desítkách a statisících bodech ekonomického systému proto, aby mohla být určena optimální cesta zavádění technických inovací. V procesu osvojování zavedené nové techniky to platí dvojnásobně.

Jestliže tedy zkoumáme ekonomický systém z dynamického aspektu, jeví se nám jako systém tvořivých procesů určitého stupně, určitého charakteru, vždy však v rámci celé společnosti.

Nová vědeckotechnická řešení by byla nemožná, kdyby se přerušilo spojení s další etapou, se zaváděním těchto výsledků do ekonomiky. Vztahy vzájemné podmíněnosti charakterizují tvůrčí procesy nejen po liniích shora dolů, ale i na každém stupni organizační pyramidy zvlášť: má-li být zkonstruován nový, zdokonalený stroj, je nutno ve většině případů vytvořit i nové materiály, které by odpovídaly zdokonaleným parametrům stroje atd.

Podmínky, na nichž závisí uskutečnění vzájemných vztahů v systému inovací, charakterizují sociální mechanismus ekonomické dynamiky.

Úspěch zavádění nových idejí a iniciativy je neoddelitelný od *tvůrčího soužití*, a to mezi kolektivy různých úrovní, mezi jednotlivci v kolektivech i v rámci osobnosti samé. Tato závislost jasně vystupuje například v takové elementární oblasti nových dosažených úspěchů, jako jsou sportovní rekordy.

Jestliže však vztah mezi novátorstvím a soutěžením má *všeobecnou platnost*, pak formy soutěžení se vyznačují konkrétní, historicky podmíněnou specifikou, danou na jedné straně charakterem tvořivé činnosti a na druhé straně ekonomickou strukturou společnosti. Je-li soutěžení ztotožňováno s tou nebo onou konkrétní formou (například s tržní konkurencí), dochází k řadě nedorozumění i uvědomělých pokusů o ideologickou diverzi.

Pro společnost založenou na soukromém vlastnictví výrobních prostředků je typickou formou soutěžení v oblasti ekonomiky, a odtud i ve všech ostatních oblastech, konkurence zboží na trhu. Účastník trhu vyrobí zboží a prodá ho tolik, kolik se mu podaří, a tím kromě své ekonomické (a v řadě případů i jiné) potence realizuje i inovaci výroby. Do tohoto světa zboží vstupuje i sama pracovní síla, včetně pracovní síly novátorů.

V raných etapách rozvoje kapitalismu byla tato forma soutěžení nejen historicky nevyhnutelnou, ale z hlediska vývoje vědy a výrobních sil i dostatečnou. Cesta od vynálezu k trhu zboží byla poměrně krátká a jednoduchá. Každěm se stávali vynálezci a vynálezci se stávali kapitalisty. Na současné úrovni výrobních sil a vědy je vytvoření a realizace vědeckotechnické inovace dlouhodobým procesem, zahrnujícím rozsáhlé systémy činnosti, která se vyznačuje složitou strukturou a vysokým stupněm koncentrace řízení. Souvislost s mechanismem trhu se zachovává jen v rámci korporace jako celku. Vztahy uvnitř těchto systémů nemají nic společného s konkurencí zboží. Jsou přímými vztahy člověk — člověk. Jinými slovy, uvnitř kapitalistického systému zrají formy soutěžení, které jsou v podstatě cizí jeho fundamentálnímu mechanismu tržní konkurence. V rámci staré sociální struktury a na jejím základě vznikají a rozvíjejí se předpoklady pro nové společenské formy.

Při společenském vlastnictví se nové formy soutěžení zbavují staré slupky a získávají vlastní základnu — přímé soutěžení mezi lidmi při vytváření technických inovací, a tedy také při jejich realizaci, a to již nejen v rámci jednotlivých organizací, jak je tomu v případě kapitalistických korporací, ale i mezi organizacemi, v rámci společnosti jako celku. Fetišismus, při němž se soutěžení lidí projevuje jako soutěžení věcí, ustupuje *přímým vztahům* mezi lidmi.

V naprostém souladu s tím přestává i koordinace jednotlivých druhů tvůrčí činnosti být vedlejším výsledkem neexistence koordinace, jak je to vlastní tržním vztahům. Forma soutěžení, která je specifická pro socialismus, připouští a vyžaduje předběžnou a včasnou shodu projektů tvorby. Plán v měřítku společnosti jako celku odmítá konkurenci zboží (v přesném ekonomickém smyslu této kategorie), avšak nejen nepopírá, ale přímo předpokládá *konkurenci alternativních idejí, návrhů, řešení a projektů* na každém z dalších stupňů složitého společenského systému — až na úroveň bezprostředního výrobce. Při dynamické ekonomice by bez takových alternativních idejí nebylo co plánovat. Bez plánování by vznik a realizace iniciativ a inovací nebyly možné, protože vyžadují, zvláště na dosažené úrovni vědy a ekonomiky, složitou koordinaci.

Struktura a organizace soutěžení projektů a iniciativ, které jsou vlastní dynamické ekonomice, při společenském vlastnictví přináší mnoho složitých problémů, jež je třeba zpracovat. Je to jedna z nejperspektivnějších oblastí ekonomické vědy, zejména zaměřené na socialistickou společnost. Ve spojitosti s naším tématem je nutno zdůraznit, že pokud je v socialistické ekonomice tento mechanismus charakterizován *přímými vztahy* mezi kolektivy a osobnostmi, na-

bývá aspektů, díky nimž se stává objektem sociologie, aniž by zároveň přestával být objektem ekonomie.

Ve vědomí osobnosti — účastníka soutěže — se tato objektivní situace odráží jako subjektivní psychika, jako systém stimulů. Jestliže bude ignorován objektivní systém vztahů soutěžení projektů jako situace, v níž osobnosti mají jednat, bude těžké vybudovat i nutné stimuly jako psychickou motivaci. To však není důvodem k podceňování samostatného významu subjektivního odrazu objektivních vztahů uvedeného typu ve vědomí lidí. V této oblasti je ekonomická a sociologická problematika těsně spjata s problémy sociální psychologie.

Vnést jasno do specifiky uvedených momentů na jedné straně a do vztahu mezi ekonomickými, sociologickými a sociálně politickými výzkumy na straně druhé má zásadní význam pro úspěch komplexních výzkumů této složité problematiky, a tedy i pro konkrétní doporučení společenské praxi.

Literatura

- Ashby, W. R.: *Vvědění v kibernetiku*. Moskva 1959.
Hall, L. D.: — Fejdin, R. E.: *Opreděleníje ponjatija systém*. In: *Issledovanija po obščej teorii systém*. Moskva 1959.
Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Spisy, sv. 38. Praha, Svoboda 1960.
Lange, O.: *Celoje i razvitije v světě kibernetiki*. In: *Issledovanija po obščej teorii systém*. Moskva 1950.
Marx, K.: *Kapitál, I*. Praha, Svoboda 1953.

Demokratický socialismus je ideologií pravicových sociálních demokratů. Jeho základem jsou staré reformistické ideje obohacené novými buržoazními filozofickými, sociologickými a politologickými teoriemi a začleněné do programu Socialistické internacionály a programů různých sociálně demokratických stran.

V prohlášení Socialistické internacionály přijatém pod titulem *Cíle a úkoly demokratického socialismu* v roce 1951 na I. kongresu Socialistické internacionály ve Frankfurtu nad Mohanem je charakterizován takto: „Demokratický socialismus je mezinárodní hnutí, které v žádném případě nevyžaduje strnulou jednotnost názorů. Ať již socialisté odvozují své přesvědčení z výsledků marxistických či jinak zdůvodněných společenských analýz, nebo z náboženských či humánních zásad, všichni usilují o společný cíl: o společenský pořádek sociální spravedlnosti, většího blahobytu, svobody a světového míru.“ (Programmatistische 1973: 288) Komunismus představuje v jeho pojetí tutéž diktaturu jako fašismus a v tomto smyslu se dále vyvozuje: „... Každá diktatura, ať již existuje kdekoli, je nebezpečím pro svobodu všech národů“; demokratický socialismus „odmítá každý totalitní systém, poněvadž hanobí důstojnost člověka“ (Programmatistische 1973: 290).

Předseda Socialistické strany Rakouska Bruno Kreisky v novinách Frankfurter Allgemeine Zeitung mimo jiné otevřeně řekl, že „sociální demokracie se musí stát přímým protipólem komunismu“ (Programmatistische 1973: 293).

Charakteristickým znakem všech prohlášení, v nichž je formulován demokratický socialismus, je abstraktnost a neurčitost. Jeden z vůdců SPD, Herbert Wehner, odpověděl na otázku, co zahrnuje demokratický socialismus, takto: „Nejde o žádné časové období. To je právě starý omyl takzvaných vědeckých socialistů, utopistů a jiných, kteří se touto otázkou zabývají. Je to trvalý úkol bojovat za sociální spravedlnost, svobodu osobnosti“ (Der Spiegel 1970: 62).

Na otázku „Jak vypadá společenský model doporučený SPD? Musí být například umožněno získání soukromého majetku?“ odpověděl Wehner, že v žádném případě nejde o dogma, že všude tam, kde soukromé vlastnictví nevyhovuje sociálním potřebám, musí nastoupit veřejné, že tvorba majetku musí být však umožněna nejen těm, kteří již mají určitý základ, že cílem demokratického socialismu je vázat stále větší podíl majetku společensky, zákonem a dobrovolnou kooperací, že je to však dlouhá cesta, která potrvá celá desetiletí (Der Spiegel 1970: 65).

Ve svém projevu na konferenci *Československé zkušenosti z roku 1968 a problémy socialismu* (konala se v Bièvres u Paříže 23.—26. února 1975 a zúčastnilo se jí i několik československých emigrantů [jako například E. Goldstücker, A. J. Liehm, P. Janýr, J. Pelikán aj.] se západoněmecký spisovatel Günter Grass pokusil vytyčit základní problémy demokratického

socialismu. V podstatě však opakoval jen staré teze o demokracii, svobodě a třetí cestě. Tyto teze byly ve formě otevřeného dopisu spisovateli Pavlu Kohoutovi zveřejněny v týdeníku Die Zeit. Jsou formulovány takto:

1. „Kdo usiluje o demokratický socialismus, měl by na základě dosavadních zkušeností odmítnout nesprávné spojení slov marxismus-leninismus a hovořit o ‚leninismu-stalinismu‘.

2. Kdo usiluje o demokratický socialismus, nesmí spolupracovat s těmi komunisty, pro něž je i nadále svatá leninská stranická hierarchie, takže návrat ke stalinismu je kdykoliv možný.

3. Kdo usiluje o demokratický socialismus, pro toho není státní kapitalismus alternativou soukromého kapitalismu. Žádná z těchto forem totiž nepodléhá demokratické kontrole a obě odmítají spolurozhodování dělníků — a to z totožných důvodů, i když z ideologicky rozdílných pozic.

4. Kdo usiluje o demokratický socialismus, toleruje své politické odpůrce a vyžaduje od nich tutéž toleranci jako samozřejmost demokracie: jejím elixírem nejsou ti, kteří dočasně mají moc, nýbrž opoziční strany. Společnost, která nepřipouští žádnou opozici, neumožňuje myslet jinak a chudne pod dogmatickým panstvím strany, která je svrchovaná, poněvadž nestrpí žádný odpor.

5. Demokratický socialismus je definován, kontrolován a budován zdola nahoru, proto odmítá nadvládu ústředního výboru. Jeho cílem je sociálně podmíněná demokracie „základny“ ve všech společenských oblastech. Formální pojem demokracie je pro něj nedostatečný. Pozlátka, ať již se nazývají svoboda tisku, svoboda přesvědčení anebo svobodné tržní hospodářství, ukazují, jak jsou problematická v podmínkách, kdy koncerny ovládají takzvané svobodný trh a tiskové koncerny manipulují veřejným míněním a informacemi ve stále větším rozsahu.

6. Demokratický socialismus je definován jenom v náznacích. Potřeba jeho vymezení je stále naléhavější od doby, kdy mravní bankrot a politický krach systému obou mocenských bloků je zřejmý.

7. Demokratický socialismus není dogma. Vzhledem k tomu, že nepředpisuje žádný konečný cíl, protože včerejší cíle by pro něj již zítra mohly být brzdou, musí být stále nově definován. Nevyhovuje mu ani zaslepený pragmatismus, ani sklony k utopii, nýbrž jednota teorie a praxe. S jeho pomocí by mohlo být obnoveno evropské osvícenectví a jeho boj proti dogmatismu a nesnášenlivosti. Žádní komunističtí svatí a žádná kapitalistická olejářská božstva nesmějí být pro něj nedotknutelná, neboť jeho principem je permanentní revidování stávajícího. Tisíciletá touha národů po svobodě a spravedlnosti odpovídá syntéze demokracie a socialismu: pracovat pro ně by mělo být naším úkolem.“ (Die Zeit 1974: 14)

Grassovy názory jsou velmi blízké rezoluci o politické situaci přijaté na 13. kongresu Socialistické internacionály, který se konal 26.—28. listopadu 1976 v Ženevě.

V rezoluci se říká:

„Základní principy, jimiž se řídí činnost socialistů na celém světě, jsou spravedlnost, demokracie, mír a rovnost v mezinárodních vztazích.

Současná krize a mezinárodní napětí zvyšují jejich odpovědnost při hledání nového bojového, otevřenějšího a autentičtějšího internacionalismu, v němž by se socialismus mohl svobodně vyjádřit.

Krize světového kapitalismu, její důsledky pro dělnickou třídu a výsledné na-

pětí v mezinárodních vztazích jasně ukazují, že socialismus jako zvěstovatel naděje a spravedlnosti pro všechny národy je jedinou alternativou politických systémů, které plodí konflikty, nepořádek, a nespravedlnost.

Ve světě ovládaném i nadále mocenskou politikou bloků, které jsou i rivaly i spoluviníky, musí politické síly soustředěné v Socialistické internacionále i ty, které se k nim pravděpodobně přidávají, přijít s odlišnou alternativou.

Bez demokracie není socialismu a bez socialismu není demokracie. Protože socialismus rehabilituje člověka tváří v tvář potlačování a agresi kapitalismu i komunismu, je jediným možným východiskem pro všechny utlačované národy, pro všechny, kteří bojují za respektování svobody a sociálního pokroku a za plnou odpovědnost jednotlivce ke společnosti. Činnost mezinárodního socialistického společenství je proto zcela přirozeně zaměřena proti všem neoprávněným zásahům proti svobodě, ať už se objeví kdekoli a kdykoli. Solidaritou s bojem všech hnutí usilujících o sebeurčení a sociální osvobození a přijetím politiky plné realizace jednotlivce dospějeme ke společnosti, která bude humánnější, spravedlivější a svobodnější, jedním slovem socialistická.

V současném světě kapitalismus a komunismus i nadále reprezentují hlavní formy útlaču v moderní společnosti, oba obětují demokratická práva a občanské svobody prospěchu a zájmům vládnoucí třídy, zachování privilegií všemocné byrokracie.

Pro ty národy, které se snaží o dosažení nebo upevnění své nezávislosti, pro ty lidi, kteří bojují za svou svobodu, za respektování svých základních práv, za skončení nerovnosti a odcizení všeho druhu, jedinou alternativou kapitalismu a komunismu je socialismus.“ (Der 13. Kongres 1977: 145)

Demokratičtí socialisté tedy odmítají ve svých proklamacích komunismus či reálný socialismus existující v zemích socialistického společenství, právě tak jako odmítají kapitalismus. Ve skutečnosti je tomu však zcela jinak: Bojují proti socialismu a snaží se prodloužit život kapitalismu. Futurologické teorie ideologů demokratického socialismu jsou jen různými variantami představ o „vylepšené“ kapitalistické společnosti. Stále znovu a znovu se například opakují staré názory „etického socialismu“, zdůrazňující, že dříve než bude možné budovat socialismus, bude nutné mravně převychovat lidi.

S názory, že existují tzv. věčné pravdy, jako například svoboda, spravedlnost a další, které jsou celému lidstvu na všech jeho vývojových stupních společné, s obžalobou, že komunismus odstraňuje náboženství, věčné pravdy a mravnost, místo aby je nově utvářel, polemizovali již Marx a Engels v *Komunistickém manifestu*. Zdůraznili, že komunistická revoluce, která je nejradikálnějším rozchodem s tradičními soukromovlastnickými měry, je zároveň i nejradikálnějším rozchodem s tradičními idejemi. To však vůbec neznamená, že je možné ztotožňovat konkrétní historický postoj vůči hodnocení morálky s odmítáním jejího významu. Morálka je součástí ideologie, má svůj velký význam a komunisté jsou ti poslední, kdo by si tuto skutečnost neuvědomovali. Aby však mohlo dojít ke změnám v mravních názorech a aby mohl být potlačen chorobný individualismus vyúsťující v egoismus, odstraněna národní, rasová a náboženská nadřazenost, skutečně přetvořeny mravy zkažené soukromým vlastnictvím výrobních prostředků, odstraněno ovzduší nedůvěry, konfliktů, vzájemného podezřívání a nepřejčnosti, což nemá svůj původ jen v kapitalismu, nýbrž i v maloburžoazním individuálním vlastnictví, je nutné s tímto vlastnictvím skončit.

Pravicovým „socialistům“ ovšem nejde o odstranění kapitalistického spole-

čenského řádu, naopak, snaží se jeho ekonomické, politické a ideologické základy obhajovat. V čem spočívá socialismus jejich „demokratického socialismu“? Na tuto zcela oprávněnou otázku obvykle odpovídají jeho ideologové takto: Socialismus není žádným svěbytným, jedinečným společenským řádem, nýbrž vzdáleným mravním ideálem, o jehož uskutečnění by se mělo usilovat, i když není zaručeno, že bude dosažen v průběhu vývoje jedné společnosti. Proti marxisticko-leninskému vědeckému socialismu stavějí koncepci „etického“ nebo „humánního“ socialismu. Tato rozporuplná tendence je jednou ze zvláštností ideologie současného sociálního reformismu. Politická publicistika a teoretické práce pravicových socialistů překypují v pravém smyslu slova pompézními frázemi o humanismu a „socialismu s lidskou tvář“, o údajné protiváze nejenom „bezduchého kapitalismu“, nýbrž i stávající socialistické společnosti, která člověka ponižuje. Pravicoví socialisté jsou přesvědčeni, že jedině „demokratický socialismus“ spatřuje v člověku hlavní cíl veškerého svého jednání a společenského rozvoje, že jedině on bojuje za respektování lidské důstojnosti.

Stačí konfrontovat tyto teoretické proklamace s praxí a cíli sociálního reformismu a okamžitě pochopíme, jaký je mezi nimi propastný rozpor. Přesto však je reformističtí vůdcové označují za základní myšlenky „demokratického socialismu“; jsou zakotveny v programových dokumentech Socialistické internacionály a v programech jejich členských politických stran.

Jak uvádí rakouský reformistický teoretik Ernst Fischer, v demokratickém socialismu nejde o žádný ekonomický nebo snad sociální a sociálně politický cíl (neboť v této oblasti nemohou existovat konečné cíle), nýbrž o etických cíl (Die Zukunft 1970:26). Vlastně by tedy mělo všechno zůstat při starém, změna ekonomických a sociálně politických poměrů „západní“ (tj. buržoazní) společnosti je bezpředmětná; v představách reformistů je konečným cílem socialismu výchova abstraktního člověka v duchu stejně abstraktních „hodnot“ a mravních ideálů.

Vůdcové a teoretikové pravicové sociální demokracie se svou neoprávněnou a rozporuplnou charakteristikou „nerovného“ nebo „humánního“ socialismu veřejně zřekli vědeckého přístupu.

Olof Palme, vůdce švédské sociální demokracie, hovoří o tom, že sociální demokracie potřebuje utopii. Nejstarší socialistickou utopií je teze o rovnosti všech lidí. Byla významným heslem buržoazní revoluce; buržoazie však nikdy ani v sociální, ani v ekonomické oblasti nic neudělala pro to, aby ji uvedla v život. Rovnost tak zůstala podstatou socialismu. V této souvislosti je ovšem třeba otevřeně prohlásit, že myšlenka rovnosti nemůže být pro všechny vykládána jako stav, nýbrž jako organizační směrnice v politice. Je jasné, že nikdy nebude plně realizovatelná, musí však určovat zaměření společenského vývoje (Die neue Gesellschaft 1970: 176 an.).

Olof Palme je toho názoru, že rovnosti mezi lidmi, pokud je vůbec dosažitelná, nelze dosáhnout v dohledné budoucnosti. Proto jako výchozí sociální hodnota a cíl v pojetí demokratického socialismu není ničím jiným než utopií. Když kdysi Bernstein prohlásil, že hnutí je vše, cíl nic, pak jeho dnešní potomci v podstatě uvažují stejně, když tvrdí, že „hnutí je všechno, cíl utopie.“ Z toho důvodu nepotřebují žádnou vědeckou filozofii, naopak, lépe jim vyhovuje eklektická směs různých filozofických směrů. V 11. čísle měsíčníku *Die neue Gesellschaft* z roku 1972 se můžeme dočíst, že křesťanské učení o lidském podobenství a jeho etických požadavcích, lidská práva proklamovaná francouzskou revolucí, Kantova etika, myšlenky osvícenství, Hegelova

dialektická filozofie dějin, Marxova kritika kapitalismu, Bernsteinův kritický marxismus, teorie spontaneity Rosy Luxemburgové, jakož i její kritika bolševismu, Schumacherův svobodný socialismus, nejnovější závěry Ernsta Blocha, Horkheimera, Adorna, Habermase, Kolakowského, Djilase a dalších, to všechno jsou vlastně po sobě jdoucí a vzájemně se ovlivňující akty sebeuvědomování demokratického socialismu, které mají nakonec jeden jediný etický motiv.

O co jiného zde jde než o eklecticismus a sofistiku, povrchní a bezzásadové propojování různých teorií a ideologických směrů bez ohledu na jejich protikladnost, o smiřování materialismu s idealismem, o popírání smyslu základní otázky filozofie? Jde o sofistický pokus důkazu, že vše souvisí se vším, že v důsledku toho může být spojeno náboženství s marxismem jako ideový zdroj sebeuvědomí a demokratického socialismu.

Sociální reformisté mluví často i o tom, že charakteristickým znakem tzv. „industriální“ či „postkapitalistické“ společnosti je skutečnost, že zmizel bývalý rozpor mezi prací a kapitálem a že vznikla nová sociální struktura, v níž třídní boj vystřídalo „sociální partnerství“ a vzájemné „zkoordinování zájmů“ různých sociálních skupin a vrstev. Bruno Kreisky píše, že „třídní boj už není tak jasným pojmem jako kdysi“ (Christian 1972). W. Bredl ve svém článku *Demokratický socialismus — alternativa marxismu* tvrdí, že třídní boj v ideologii je „pouhá fikce“. I v tomto směru se neustále potvrzuje, že jedna z hlavních funkcí sociálního reformismu spočívá v zanášení prvků buržoazního způsobu myšlení do řad dělnické třídy, jakož i ve snaze o zmírnění ostrého třídního boje a dosažení tzv. třídního smíru.

Základ popírání sociálně ekonomického postavení dělnické třídy v současném kapitalismu jako vykořisťované třídy je zakotven v teoriích odmítajících rozdělení této společnosti na třídy nebo v teoriích o „deproletarizaci“ a „integraci“ dělnické třídy do kapitalistického státu.

Například podle programu Sociálně demokratické strany Švédska patří třídy a třídní boj minulosti, protože již v současnosti „získaly široké lidové masy vliv na vývoj společnosti“ (Programme 1960).

Také nový program Socialistické strany Rakouska, přijatý v roce 1978, hovoří již o beztřídní společnosti: „Socialisté chtějí odstranit třídy, prosazují neochvějně základní hodnotu rovnosti jako výrazu rovnocennosti všech lidí, přičemž tato rovnost neznamená uniformitu, ale znamená zřeknutí se třídní a privilegované společnosti...“ (Entwurf 1977:3).

Jestliže tedy v kapitalismu již existuje nebo se buduje beztřídní společnost, nepřekvapují ani prohlášení předních představitelů současných sociálně demokratických stran na adresu třídního boje: Například Olof Palme na otázku, zda existuje ve Švédsku třídní boj, odpovídá takto: „Jsme reformisté a nehovoříme o třídním boji. Víme ovšem, že existuje nespravedlnost a rozdíly mezi třídami, ale nepoužíváme koncepce třídního boje“ (Konkret 1976:18—19).

Na otázku, co může zpomalit třídní boj dělnické třídy, odpovídají programy sociálně demokratických či socialistických stran: je nutné „demokratizovat.“ Francouzská socialistická strana vidí v „demokratizaci“ návod na „rovnost šancí“ a základ pro uskutečnění „zásadní reformy hospodářské a sociální struktury (Le poing 1973).

Pravicovým sociálně demokratickým vůdcům a teoretikům jde tedy o to, čelit ideologickou manipulací objektivně rostoucí úloze dělnické třídy a usměrnit

její společenskou a politickou aktivitu tak, aby nebyla nebezpečná státně monopolistickému kapitalismu.

Podle sociálně reformistických autorů dochází prý k objektivnímu procesu „zmenšování“ rozdílů mezi třídami a k rozplynutí dělnické třídy. Působí to podle nich vliv následujících faktorů:

1. zvýšení životní úrovně dělníků v souvislosti s růstem produktivity práce a se zmenšováním tlaku přebytečného obyvatelstva;
2. rostoucího uspokojování sociálních potřeb pracujících v souvislosti s organizovaným bojem dělnické třídy;
3. podpůrných opatření státu;
4. diferenciací uvnitř dělnické třídy jako důsledku procesu industrializace.

K diferenciaci dělnické třídy dochází prý se vznikem a rozvojem techniky, nových oborů a s rostoucím rozdělováním dělníků do skupin podle povolání.

V souvislosti s tím se pochopitelně sociálně reformističtí ideologové snaží snížit význam otázky vlastnictví výrobních prostředků a zdůrazňují proto, že velkokapitalisté hrají ve většině případů pasivní úlohu a ovlivňují využívání výrobních prostředků pouze prostřednictvím placených zaměstnanců. Pokoušejí se dále i o oddělení otázky vlády monopolů od otázky politické moci a popírají proto logickou souvislost ekonomiky s politikou, kterou prokázal již Karel Marx. H. Flöhr například tvrdí, že předání hospodářských zařízení do společenského vlastnictví není žádným ideálním řešením problému (Beiträge 1973: 47) a v teoretickém měsíčníku SPD Die neue Gesellschaft (1976: 593) si můžeme přečíst v článku W. Bredla, že rozpory mezi prací a kapitálem se posunuly, neboť kapitálem prý již nedisponují jeho vlastníci, nýbrž manažeři.

Změna vlastnických poměrů představuje pro pravicové sociální demokraty pouze právní akt a jednorázovou záležitost. Avšak marxismus-leninismus nechápe změnu vlastnických poměrů jen jako výměnu vlastníků. Tím se totiž otázka vlastnictví výrobních prostředků ještě neřeší. Podstatné je aktivní převzetí výrobních prostředků dělnickou třídou v rámci společenského reprodukčního procesu a využívání těchto prostředků v zájmu většiny obyvatelstva. To je dlouhodobý a složitý proces, v jehož průběhu se mění nejenom sama dělnická třída, nýbrž i celá společnost.

Pravicoví sociální demokraté tvrdí, že požadavek převedení výrobních prostředků do celospolečenského vlastnictví ztratil svůj význam i proto, že vlastní problém nevězí ve staré otázce vlastnictví, nýbrž v otázce kontroly soukromé moci, v plánování a v dispozicích pravomoci, v hospodářském životě.

Sociálně reformističtí ideologové marxisty obviňují, že jim ušly nové charakteristické rysy a tendence ve vývoji „západní společnosti“. Ve skutečnosti však nebyl proces osamostatnění finančního kapitálu, oddělení podnikatelské činnosti od řízení kapitalistické výroby pro marxisty nikterak překvapující. Již Karel Marx odhalil tuto tendenci; V. I. Lenin pak prokázal, že uvedené charakteristiky jsou typické pro stadium imperialismu; uvedené procesy jsou vyvolávány nejenom stále složitějším charakterem výroby a zvyšující se dělbou práce, nýbrž především parazitismem, zahníváním kapitalismu. Monopolistická buržoazie je zbytečná a neužitečná zbytnělina na těle společenského organismu a z hlediska vlastního výrobního procesu je naprosto bezcenná. Podniky a továrny řídí placení ředitelé, inženýři a technici. Monopolisté v bohatství a zahálce cizopasí na práci jiných a spolu se svými přísluhovači pohlcují podstatnou část prostředků, které vytvořila práce proletářů a rolníků.

Dalším znakem současného kapitalismu je, že gigantické monopoly řídí manažeři, kteří ve svých rukách soustřeďují nezanedbatelnou moc. Zvláštnost jejich postavení spočívá v jeho neoficiálním charakteru. Hospodářští manažeři jménem vlastníků ovládají celou ekonomiku, političtí manažeři jménem oficiálních nositelů státní suverenity řídí politické instituce.

Tato moc však neexistuje jenom abstraktně, v prázdném prostoru, ani se neuplatňuje pouze v osobním zájmu manažera. Nadvláda v třídní společnosti má bezpodmínečně třídní charakter, slouží zájmům určité třídy, prosazuje její vůli. Nelze pochybovat o tom, že panství manažerů je praktickou realizací vůle monopolistické buržoazie.

Prohloubení společenského charakteru výroby vede ke zvyšování produktivity námezdní práce. Přitom však národní bohatství, které se tímto způsobem podstatně zvyšuje, vlastní a rozdílí stále menší část buržoazie, jejíž ekonomikou základnou je monopolistický a státně monopolistický kapitál. Zvýšení počtu vlastníků (v podobě majetníků akcií), jakož i vzrůst státního sektoru v ekonomice, tj. proces, který má být formou pokračující „socializace“, má ve skutečnosti za následek značné zmenšení společenské skupiny, která si fakticky přisvojuje výsledky společenské výroby.

Na vzrůstající moc monopolů, jakož i na úlohu pravicových sociálních demokratů poukazují politicko-ideologické teze Komunistické strany Rakouska: „... Od listopadových voleb v roce 1945 se v Rakousku vystřídaly různé vlády: po koaličních vládách Rakouské lidové strany (ÖVP) a Rakouské socialistické strany (SPÖ) následovaly vlády jediné strany, Klause a Kreiského. Všechny však sledovaly v zásadě tentýž cíl: znovu zavést a upevnit kapitalistickou strukturu vlastnictví a moci otřesenou v Rakousku v roce 1975.

V Rakousku proti sobě zdánlivě stojí soukromokapitalisticky vedené průmyslové závody a neobvykle velký státem kontrolovaný sektor. Ve skutečnosti nemůže být o tom, že stojí „proti sobě“, řeči.

Charakter zestátněných závodů je koneckonců vždy určován charakterem státu. Po zavedení zákona o zestátnění vznikla možnost udělat ze zestátněných podniků opěrné body dělnické třídy v boji proti kapitalismu a za socialismus. V dalším průběhu však vnitřní i zahraniční monopolistický kapitál získal za pomoci vedení socialistické strany rozhodující vliv na zestátněné podniky. Mohly být zneužívány k vytváření systému státně monopolistického kapitalismu a dnes jsou úplně včleněny do kapitalistického systému...“ (Der 22. Parteitag 1974).

Postoj pravicových sociálně demokratických vůdců v Rakousku vůči zestátněným podnikům je charakteristický pro postoj pravicových sociálně demokratických vůdců vůbec.

Socialistická strana Rakouska zpočátku, dokud ještě nebyla ve vládě, požadovala, aby zestátněné podniky dostaly ústavní záruky (například ve svém *Programu pro Rakousko* v roce 1966). Jakmile se dostala k moci, začala prosazovat „organickou spolupráci“ státního a soukromého sektoru. Mezi argumenty, s nimiž operují reformisté nejenom v Rakousku, nýbrž i v řadě jiných zemí, figuruje na čelném místě teze, že státní a soukromé podniky (akciové a monopolistické společnosti) jsou pro společnost užitečné stejnou měrou (Muhri 1975:5–10).

Zestátněný majetek — průmysl a banky — se stal pákou dalšího rozvoje státně monopolistického kapitalismu v Rakousku. Hospodářsko-politická rozhodnutí jsou přizpůsobována zájmům velkokapitálu na struktuře zisku. Státní podniky vyrábějí v Rakousku například třetinu hrubého společenského pro-

duktu země a kryjí téměř pětinu rakouského exportu. Státní sektor, který zahrnuje značnou část hutnictví a energetiky, patří k největším vykořisťovatelům námezdních pracovních sil v zemi.

Svobody soukromého vlastnictví výrobních prostředků a kapitálu jako „základu svobody“ může využívat pouze stále se zužující menšina. Existují jenom proto, že nejsou dostupné pro značnou většinu obyvatelstva. Tolik vynášené „svobodné hospodářství“ ve skutečnosti neexistuje. Typická je spíše tendence ke státně monopolistické koncentraci moci a kapitálu a masová likvidace zemědělských, řemeslnických a živnostenských podniků.

Vzhledem k těmto skutečnostem jsou všechny koncepce tzv. rozšíření vlastnictví a „tvorby majetku v rukách zaměstnaných“ iluzorní; mají jediný cíl: zamlžovat antagonistické třídní vztahy. Základ sociálně reformistické koncepce „tvorby majetku v rukách dělníků“ tvoří reformistická představa, že je možné změnit společenské poměry prostřednictvím rozdělování.

Pravicová sociální demokracie tvrdí, že svými návrhy na „spoluvlastnictví“ a „právo na spolurozhodování“ vlastně rozvádí Marxe. Například W. Bredl uvádí, že Marx sice mistrně analyzuje kapitalistickou výrobu, ponechává však stranou své pozornosti rozdělování; socialistické společnosti nemůže být nikdy dosaženo, provádí-li se „anonymní socializace“; je třeba, aby zaměstnanec získal podíl na výrobním kapitálu ve formě práva na vlastnictví (Die neue Gesellschaft 1976:595).

Žádný dělník ani zaměstnanec se však nemůže uskutečněním těchto plánů na „tvorbu majetku“ stát vlastníkem výrobních prostředků. Spoluvlastnictví několika „lidových akcí“ či nějakých jiných podílnických forem neosvobozuje proletáře natolik, aby již nemusel prodávat svou pracovní sílu vlastníku kapitálu a dávat se vykořisťovat.

„Demokratický socialismus jako alternativa komunismu“, jak o něm hovoří pravicoví vůdcové sociální demokracie, není ničím jiným než vábítkem v rámci marných pokusů dosadit opětovně v socialistických zemích kapitalismus. Úkolem této ideologické alternativy je odvrátit dělníky v kapitalistických zemích od cesty k socialismu.

Pravicoví sociální demokraté bojují tedy celou svou teoretickou i praktickou politickou činností proti diktatuře proletariátu.

Vrátíme-li se třeba jen k jediné Leninově myšlence o diktatuře proletariátu, je tento postoj logický. V práci *Stát a revoluce* V. I. Lenin uvádí: „Marxista je jen ten, kdo uznávání třídního boje rozšiřuje na uznávání diktatury proletariátu. V tom je největší rozdíl mezi marxistou a tuctovým malým (i velkým) buržuou. To je zkušební kámen opravdového chápání a uznávání marxismu. A není divu, že když dějiny Evropy přivedly dělnickou třídu v praxi k této otázce, ukázali se nejenom všichni oportunisté a revizionisté, nýbrž také všichni „kautskyánci“ (lidé kolísající mezi reformismem a marxismem) ubohými filistry a maloburžoazními demokraty, kteří odmítají diktaturu proletariátu.“ (Lenin 1956:46)

Je to tedy základní otázka, v níž pravicoví sociální demokraté odhalují své antileninské, antisovětské a antikomunistické názory. Tito představitelé „demokracie“ bojují proti skutečnosti, že v komunistických zemích existuje diktatura proletariátu, že právě ona je výsledkem působení zákonitostí vývoje společnosti, že je obecně platnou historickou nutností.

Teoretikové Socialistické strany Rakouska demagogicky prohlašují, že „v otázce diktatury proletariátu jde o rozpor, protože dělnická třída se nesna-

ží získat nadvládu nad ostatními třídami, nýbrž se snaží zničit všechny třídy (Arbeiter 1958). Bruno Kreisky, představitel této strany a země, která je na „cestě k socialismu“ tvrdí, že „slovo o diktatuře proletariátu se stalo ve skutečnosti prázdnou formulí“ [Kreisky 1975:129]. Toto prohlášení z roku 1975 však už mu v roce 1977, když hovoří o eurokomunismu, nestačí: „Chtějí-li se komunisté stát skutečně spolehlivými demokraty, měli by hodit přes palubu víc než diktaturu proletariátu. Potom by také zmizelo celé jejich politické krédo. Z komunistů by nezůstalo nic, stali by se z nich sociální demokraté mluvící revolučním jazykem“. (Ich traue 1977:146)

Odpovědi na všechny argumenty proti diktatuře proletariátu jsou *Politicko-ideologické teze Komunistické strany Rakouska* (Der 22. Parteitag), v nichž je formulován cíl uchopení politické moci dělnickou třídou a nastolení diktatury proletariátu. Avšak: „Vzhledem k vnitřnímu a zahraničnímu postavení země se (komunisté) orientují především na možnost nastolit protimonopolistickou demokracii jako formu revolučně demokratického státu, jako etapu k socialismu“ (Wimmer 1977: 88).

V přístupu k otázce diktatury proletariátu vyjadřuje Komunistická strana Rakouska svůj marxisticko-leninský přístup ke vztahu cíl—hnutí. Odhaluje, že Socialistická strana Rakouska čerpá z „otce revizionismu“ Eduarda Bernsteina, z myšlenky, že hnutí je vším, cíl není ničím. Ukazuje, že cílem současné strategické etapy není ještě socialistická revoluce, nýbrž pouze vytvoření podmínek k tomu, aby mohla nastoupit etapa, která už tento cíl bude mít.

Proti manipulaci sociálně demokratických a socialistických stran, které rafinovaně a systematicky zpracovávají příslušníky dělnické třídy, stavějí marxistické komunistické strany jasnou koncepci socialistické revoluce jako základu likvidace kapitalismu, nastolení diktatury proletariátu a budování socialistické společnosti.

Zvláštní význam má i jejich soustavná kritika maloburžoazních představ teoretiků „demokratického socialismu“ o cestách k socialismu.

Jak vlastně má „socialistická“ společnost podle sociálně demokratických představ vypadat? Odpovědi je možno uvést mnoho. Každá strana Socialistické internacionály vnáší do základní koncepce svá „specifika“.

Shodují se však v tom, že cílem jejich boje je taková společnost, v níž je zabezpečena politická, ekonomická, sociální a mezinárodní demokracie. Jsou dokonce pro právo na práci, na nemocenské pojištění, na odpočinek, slušné bytové podmínky a pro celou řadu dalších slibně formulovaných reforem. Přitom však maskují skutečnost, že tyto reformy neznamenají cestu k socialismu, protože nemění základy ekonomické a politické moci monopolů, naopak, zapadají do rámce kapitalismu a je nadto obtížné je v tomto rámci uskutečnit.

Sociální demokraté pracují při své argumentaci s pojmem „politická demokracie“. Rozumějí jí buržoazní demokracii jako státní formu. Pohlašují, že „politická demokracie“ je uskutečnitelná jenom tam, kde existují určité instituce buržoazní demokracie, kde je buržoazní parlamentní systém a buržoazní mechanismus politických stran s odpovídajícím buržoazním volebním systémem. Existenci „politické demokracie“ jsou prý dány všechny nutné prostředky a předpoklady pro dosažení „sociální demokracie“, která ještě neexistuje.

Postoj sociálních reformistů v boji za demokracii je rozporný. Na jedné straně obhajují buržoazní demokracii jako formu státu, která je základem existence sociálně politického hnutí, a na druhé straně tím, že svými zájmy

jsou spojeni s existencí monopolistického kapitálu, že z těchto pozic chápou také demokracii a stát, působí v praxi proti cíli, který vytyčili, totiž „bránit demokracii, a objektivně se tak stávají spolunositeli antidemokratického vývoje ve společnosti a ve státech.

Jak jsme již vyložili výše, základní charakteristický rys „demokratického socialismu“ tvoří filozofický eklekticismus. Ovšem důraz kladený na základní etické hodnoty ukazuje, že myšlenky „demokratického socialismu“ mají své kořeny v novokantismu. V souladu s jeho požadavkem se etika „osvobozuje“ od světonázorového přesvědčení, od tříd a třídního boje a stává se něčím, o co mají velkokapitalisté a dělníci společně usilovat.

Již dlouho před „demokratickým socialismem“ a jeho „etickými hodnotami“ existovaly četné vzájemně odlišné systémy morálky, v nichž byla řeč o spravedlnosti a lásce k bližnímu. Všechny tyto systémy ztroskotaly nikoli proto, že by lidé vůbec byli proti spravedlnosti, svobodě a lásce k bližnímu. Hlavní příčinou neúspěchu byly objektivní společenské poměry, které rozdělovaly společnost na třídu vykořisťovatelů a třídu vykořisťovaných. Opravdový humanismus může být zajištěn jedině v podmínkách politické vlády dělnické třídy a zespolečnění výrobních prostředků. Vyhlašování „základních etických hodnot“, odtržené od třídního boje za revoluční odstranění kapitalismu, vede pouze k maloměstáckým socialistickým představám: nemůže přispět k realizaci skutečně progresivních mravních ideálů a hodnot.

Demokratičtí socialisté se vydávají za ochránce a obhájce lidských práv. V rezoluci přijaté na XIII. sjezdu Socialistické internacionály se o tom říká: „Socialistická internacionála je z principiálních důvodů oddána obhajobě základních práv jednotlivce a je přesvědčena, že jen demokratický socialismus může uspokojit nejdůležitější snahy lidstva. Jen demokratický socialismus může ochránit a zaručit lidská práva a zmírnit důsledky kolonialismu, hanebného apartheidu a přežitků rasismu a rasové diskriminace. Proto mezinárodní socialistické hnutí odmítá každou formu diskriminace jako neslučitelnou se svou podstatou a ideály. Především však odmítá přetrvávání forem politické a ekonomické nadvlády, která dosud v příliš mnoha zemích ovlivňuje postavení žen a brání jejich skutečné emancipaci. A konečně Socialistická internacionála odsuzuje terorismus ve všech jeho formách jako prostředek politické činnosti, ať ho používají vlády nebo politická hnutí. Terorismus ještě nikdy nevyřešil hospodářské nebo sociální konflikty; jen přidal k nespravedlnosti zbytečné násilí.“ (Sociales 1977:1–6)

Skutečnost je ovšem jiná. V praxi se potvrzuje, že demokratický socialismus hájí *buržoazní práva*, především právo na soukromé vlastnictví výrobních prostředků a buržoazní pojetí svobody. Je směšné mluvit v kapitalistickém společenském řádu o lidských právech, když pracující nemají právo na práci. Jakou svobodu má na Západě nezaměstnaný člověk, když není s to uživit svou rodinu?

V socialistických zemích jsou právo na práci, právo na vzdělání, na sociální zabezpečení, právo na bezplatnou lékařskou péči a odpočinek, jakož i účast nejširších mas na řízení veškerých potřeb společnosti zajištěny nikoli slovy, nýbrž činy. Charakteristickými znaky socialistické společnosti jsou plná zaměstnanost, neustálý růst životní úrovně, vytváření stále širších podmínek pro duchovní obohacování lidových mas, jakož i pro všestranný rozvoj osobnosti.

Čím hlubší je všeobecná krize kapitalismu, čím hlubší je krize buržoazní ideologie, která není schopna předložit otevřenou, pravdivou a účinnou po-

zitivní koncepci společenského vývoje, tím více vzrůstá v mechanismu buržoazní ideologie význam reformismu všemožného ražení, zejména pak demokratického socialismu, který spojuje kritiku nejkřiklavějších výstřelků současného kapitalistického systému s kategorickým odmítáním teorie marxismu-leninismu a praxe reálného socialismu. Četné sociálně reformistické koncepce „třetí cesty“ mezi kapitalismem a socialismem nabývají na ceně a pravicovým revizionistům a oportunistům, renegátům a odpadlíkům dělnického hnutí se dostává v kapitalistickém světě všestranné podpory.

Praxe je jediným kritériem pravdivosti lidského poznání. Nelze vést spor o kapitalismus a socialismus a setrvávat přitom jenom ve sféře čisté teorie a ideologických představ, opomíjet skutečnost, nehledat odpovědi v životě. Život přesvědčivě dokazuje, že kapitalismus již nemá budoucnost. Snahy ideologů demokratického socialismu popřít skutečnost, že socialismus a komunismus budovaný v SSSR a ostatních socialistických zemích představuje jedinou budoucnost lidstva, jsou marné.

Literatura

- Arbeiter Zeitung*. 1958, 15. 3.
Beiträge zur Theoriediskussion. Hrsg. von G. Lührs, Berlin, Bad Godesberg 1973.
Entwurf für das neue Parteiprogramm der SPÖ. Wien 1977.
Frankfurter Allgemeine Zeitung. 1973, 22. 2.
Frankfurter Rundschau. 1974, 5. 9.
 Hrzal, L.: *Kritika soudobých sociologických a sociálně filozofických teorií*. Praha, Svoboda 1973.
Christian Science Monitor. 1972, 2. 8.
Ich traue den Kommunisten nicht (interview Kreiského). Spiegel 1977, Nr. 11.
Der 13. Kongreß der Sozialistischen Internationale in Genf. In: Europa Archiv, Bonn vom 25. III. 1977.
Konkret. Hamburg 1976, No. 12.
 Kreisky, B.: *Neue Perspektiven der politischen Ordnung in Mitteleuropa*. In: Neutralität und Koexistenz (Aufsätze und Rede). München, Paul List Verlag KG 1975.
 Lenin, V. I.: *Stát a revoluce*. Spisy, sv. 25. Praha, SNPL 1956.
 Muhri, F.: *O hlavním rozporu soudobého kapitalismu*. Otázky míru a socialismu 1975, č. 2.
Die neue Gesellschaft. 1970, Nr. 3; 1976, Nr. 7.
Programme of the Swedish Social Democratic Party. Adapted by the Congress of the Party held in Stockholm. June 1960 (Helsinki). (Program Švédskej sociálne demokratickej strany. Videň, Socialistická internacionála mládeže 1964.)
Der 22. Parteitag der Kommunistischen Partei Österreichs 18. bis 20. Januar 1974. Wien, Stern-Verlag 1974.
Programmatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie. Berlin, Bonn, Bad Godesberg 1973.
Le poing et la rose. Organe du Parti socialiste. Paris, Supplément au Nr. 23, 1973, Décembre.
Sociales Affaires. 1977, No. 1.
Sozialistische Weltstimmen. Wien, J. Braunthal 1958.
Der Spiegel. Hamburg — Berlin 1970, Nr. 20, 11. 5.
 Wimmer, E.: *Otázky demokracie v teorii a praxi Socialistické strany Rakouska*. In: Otázky míru a socialismu 1977, č. 10.
Die Zeit. 1974, 15. 3.
Die Zukunft. 1970, Nr. 9/10.

Резюме

Л. Грзал: Критика современных реформистских тенденций демократического социализма

В статье дается критический анализ содержания современных теорий демократического социализма, который ревизионистские идеологи предъявляют в качестве альтернативы общественного развития в противовес капитализму и социализму. Автор отмечает его

смутное определение и цели, выраженные как отдаленный нравственный идеал, не претендующий на построение конкретного общественного строя. Его основным намерением является отказание от классовой борьбы и вообще от классового общества, отвлечение внимания рабочего класса от экономических проблем и воспитание абстрактного человека в духе одинако абстрактных ценностей и нравственных идеалов.

Автор статьи показывает, что путем демократического социализма, т. е. путем постепенных реформ и перевоспитания людей в рамках буржуазного общества нельзя добиться социализма. Он объясняет, что политические силы, сосредоточенные в Социалистическом интернационале, представляют собой защитники политики силы монополий; целью их привлекательных теорий является подавление дальнейшего развития рабочего движения. Многообещающе сформулированные реформы, как напр. обеспечение права на труд, на страхование на случай болезни, на отдых, на приличные жилищные условия не представляют собой путь к социализму, потому что они не преобразовывают основы экономической и политической власти монополий, находятся в рамках капитализма и кроме того трудно их в этих рамках осуществить.

Чем глубже общий кризис капитализма, чем глубже кризис буржуазной идеологии, которая не в состоянии предъявить открытую, правдивую и действенную положительную концепцию общественного развития, тем больше растет в механизме буржуазной идеологии значение реформизма всякого рода, в частности демократического социализма, соединяющего критику наиболее вопиющих эксцентричностей современной капиталистической системы с категоричным отклонением теории марксизма-ленинизма и практики реального социализма.

Нельзя спорить о капитализме и социализме и одновременно оставаться только в сфере чистой теории и идеологического воображения, игнорировать действительность, не искать ответы в жизни. Жизнь убедительно показывает, что капитализм не имеет будущего, что социализм и коммунизм, строящийся в СССР и остальных социалистических странах, представляет собой единое будущее человечества.

Summary

L. Hrzal: A Critique of the Current Reformist Tendencies of Democratic Socialism

This article presents a critical analysis of the current theories of democratic socialism, which is presented by revisionist ideologues as a social development alternative, as opposed to capitalism and socialism. It points to democratic socialism's vague outlines and objectives, expressed as a distant moral ideal and not aspiring to the construction of a concrete social order. The fundamental intention of democratic socialism is the rejection of the class struggle and class-divided society as a whole, the diverting of the working class away from economic problems, and the bringing up of an abstract man in the spirit of equally abstract values and moral ideals.

The author affirms that through democratic socialism, that is through gradual reforms and a re-education of people within the framework of bourgeois society, socialism cannot be attained. He explains that the political forces concentrated in the Socialist International are proponents of the power politics of the monopolies and their attractive theories are designed to prevent a further growth of the workers' movement. Promisingly formulated reforms, for example the safeguarding of the right to a job, to sickness insurance, to rest, to decent housing conditions, do not represent a road towards socialism because they fail to change the foundations of the economic and political power of the monopolies; they fit in to the framework of capitalism and furthermore it is difficult to carry these reforms out in this framework.

As the overall crisis of capitalism yawns wider, along with the crisis of bourgeois ideology which is incapable of presenting an open, truthful and effective positive concept of social development, ever greater significance is being ascribed in the machinery of bourgeois ideology to reformism of different types, especially to democratic socialism, in which criticism of the harshest excesses of the current capitalist system is accompanied by a point-blank rejection of the theory of Marxism-Leninism and the practice of real socialism.

It is impossible to contrast capitalism to socialism while at the same time remaining only in the sphere of pure theory and ideology, and ignoring reality, not seeking answers in real life. Life itself presents convincing proofs that capitalism has no future, and that socialism and communism being constructed in the U. S. S. R. and the other socialist countries constitute the only future of mankind.

Veřejné mínění: problémy jeho měření a jeho místo v modelech společnosti¹

B. A. GRUŠIN
Moskva

Podobně jako jiné složky masového vědomí představuje veřejné mínění nestejnorodý, mnohovýrovný fenomén. Nepřihlížíme-li k různým přechodným formám a detailům, můžeme v zásadě mluvit o dvou základních „vrstvách“ jeho projevu (fungování):

a) o povrchové, maximálně aktualizované vrstvě, odpovídající tzv. operačnímu (operativnímu) masovému vědomí, tj. reakci veřejnosti na proměnlivé, rychle probíhající události a fakty života;

b) o hloubkové, fundamentální vrstvě, odpovídající (ve vymezeném smyslu) tzv. kultuře národa (obyvatelstva) — relativně stabilnímu souboru „symbolů víry“ a mechanismů lidského vědomí, který filozofové nedávné minulosti označovali neurčitým termínem „národní duch“ a jež současní sociální psychologové popisují přesněji jako postoje, hodnoty, systémy orientace, míru konformity atd.

Tato povaha veřejného mínění klade zvláštní nároky na úroveň a způsoby jeho výzkumu. Až dosud se vytvořily dva principiálně odlišné přístupy.

Prvý (jež můžeme plným právem nazvat *tradičním*) spočívá v tom, že veřejné mínění je sledováno výlučně na úrovni operativního vědomí veřejnosti, tj. zjišťuje se více či méně rozsáhlou sérií vzájemně prakticky nesouvisejících sondáží, jež jsou zpravidla věnovány izolovaným problémům politiky, ekonomiky, kultury atd. Není přitom využíván specifický jazyk odpovídající charakteristikám struktury masového vědomí.

Druhý přístup (jež bychom mohli nazvat ve vlastním slova smyslu *sociologickým*) si naopak klade za cíl postihnout některé stabilní struktury masového vědomí charakteristické pro různé typy sociálních společenství v rozličných (historických) obdobích jejich vývoje. K dosažení tohoto cíle může pochopitelně přispět i analýza výsledků měření veřejného mínění získaných tradičním způsobem. Avšak zvlášť musí být aplikovány samostatné výzkumné programy, které zahrnují například speciální (pro dané cíle vypracované) série sondáží veřejného mínění.

Prvý přístup k výzkumu veřejného mínění sahá svými kořeny až do konce minulého století. V současnosti jej používají především různé specializované instituce (tzv. ústavy veřejného mínění. Jejich činnost je významnou součástí politického a ideologického života mnoha zemí). Druhý přístup se v současné době teprve formuje, a to převážně v rámci teoretické sociologie, a je ve srovnání s prvním značně opožděn jak vzhledem k nahromaděnému empirickému

(1) Tato stať vznikla na základě referátu, který autor přednesl na mezinárodním semináři UNESCO *Sociální a kulturní indikátory v modelech světa* (Moskva, 1976).

materiálu, tak vzhledem k vypracování zásad popisu a analýzy zkoumaného objektu.

* * *

Veřejné mínění patří k takovým sociálním fenoménům, u nichž problém měření (včetně vypracování odpovídajících indikátorů) *není jednoznačně vyřešen* a závisí na rovině (tedy i na cílech a způsobech) analýzy. Oba přístupy, tj. tradiční a sociologický, přitom předpokládají nejen *různé indikátory*, ale též různé *třídy* indikátorů používaných pro měření veřejného mínění.

Nepřihlížíme-li k obsahovým prvkům masového vědomí (ke konkrétním předmětům figurujícím v masových výpovědích, úsudcích a názorech), pak tradiční výzkum veřejného mínění pracuje v zásadě s dostatečně vymezeným počtem ukazatelů, které umožňují zachytit zkoumaný fenomén v určitém „bodě“ (masová výpověď o určitém předmětu) či v určitém kontinuu „bodů“ (masové výpovědi o určitém počtu různých předmětů).

Mezi takové ukazatele patří například hodnocení samotného faktu existence či neexistence vztahu vypovídajících osob k předmětu, znak tohoto vztahu (můžeme rozlišovat souhlasné, nesouhlasné, v různé míře „kolísající“ či neutrální výpovědi), síla vztahu (stupeň souhlasu nebo nesouhlasu), stabilita vztahu (pevné přesvědčení, názorová nestálost), odůvodněnost vztahu (názor více či méně podepřený důvody), vzájemná souvislost jednotlivých výpovědí (především míra jejich rozpornosti či nerozpornosti) atd.

Důležitým specifickým rysem všech ukazatelů (pomineme-li obecnou složitost interpretace významu každého ukazatele se stanovením jeho kvantitativních ekvivalentů) je nemožnost jejich vzájemného srovnání, jejich vzájemná nepřevoditelnost, a tedy nemožnost integrace určitého počtu zjištěných významů jednotlivých ukazatelů. Všechny tyto „mínusy“ se projevují nejen při práci s dvěma nebo více ukazateli vtaženými k jednomu „bodu“ masového vědomí (například při společném hodnocení znaku a odůvodněnosti určité masové výpovědi), ale též při použití jednoho ukazatele sledovaného v rámci delšího či kratšího kontinua „bodů“ zahrnutých do výzkumu (například při zobecněném hodnocení znaku celého souhrnu výpovědí jednoho a téhož respondenta). Nepřekonatelné komplikace vznikají při analýze tehdy, jedná-li se o integrální hodnocení významů určitého počtu ukazatelů vztahených k určitému počtu masových výpovědí.

Soubory předmětů výpovědí, které se rozmnožují a mění od sondáže k sondáži, a uvedené zvláštnosti tradičního měření vyžadují, aby veřejné mínění bylo vždy hodnoceno jako unikátní, neopakující se stav masového vědomí, vztahující se k rovněž unikátní historické (momentální) situaci. Proto je také neobyčejně obtížné vzájemně srovnávat a integrovat výsledky získané v rámci různých sondáží veřejného mínění na podkladě různého obsahového materiálu a v různých obdobích.

Tím ovšem není řečeno, že tradiční, ve svých možnostech omezené indikátory nejsou vůbec schopny poskytnout jakoukoli všestrannější a spolehlivější představu o zkoumaném objektu. Naopak. Jejich prostřednictvím je možno zachytit nejrozličnější stránky „operativního masového vědomí“. Jedná-li se například o měření efektivnosti hromadných sdělovacích a propagandistických prostředků (poskytujících, jak známo, množství vzájemně oddělených informací), je stěží možno najít spolehlivější způsoby hodnocení působnosti těchto prostředků než „bodová“ měření veřejného mínění či informovanosti veřejnosti.

Je však třeba uvědomit si reálné možnosti použití tradičních indikátorů, hranice jejich adekvátní (korektní) aplikace.

Totéž se týká indikátorů při sociologickém přístupu k veřejnému mínění. Tento přístup předpokládá za prvé vypracování samotných indikátorů, za druhé [což je ještě důležitější] vyjasnění *nejhlubší povahy masového vědomí*, tj. popis jeho morfologie, struktury a funkcí a především vymezení některých „základních“ složek jeho struktury.

K těmto složkám se obvykle vztahují takové „jednotky“, jako „poznatky“, „představy“, „hodnoty“, „normy“, „potřeby“, „požadavky“, „zájmy“, „nálady“ aj. Ponecháme-li stranou otázku oprávněnosti klasifikace uvedených „jednotek“ jakožto *elementárních* (třebaže je zřejmé, že se jasně oddělují na základě několika kritérií a evidentně se liší různým stupněm složitosti), zjišťujeme, že v závislosti na struktuře vlastního masového vědomí mohou v podobné úloze vystupovat především:

- a) „neutrální soudy“ (bylo by je snad možno označit jako „pozitivní“, a to nikoli ve smyslu kladného vztahu respondentů k posuzovanému předmětu, ale ve smyslu neexistence, neprojevení jakéhokoli vztahu vůbec);
- b) „soudy-názory“, implikující vztah respondentů k posuzovanému předmětu;
- c) „obrazné“ (především zrakové) představy o skutečnosti;
- d) „prvotní emoce“.

Veškeré ostatní složky zkoumané struktury, které obvykle figurují v analýze, je možné považovat buď za elementy psychiky, které „zabarvují“ elementy vědomí různými odstíny (náladami), anebo za složky vznikající na „průsečíku“ mezi racionálním a psychickým. Je možné považovat je také za složité (agregované) útvary, skládající se z většího či menšího počtu uvedených elementárních „jednotek“, jakýchsi empedoklovských prvků „země“, „ohně“, „vody“ a „vzduchu“. Ve struktuře masového vědomí mají v tomto smyslu zvláštní význam například již mnohokrát popsané „hodnotové orientace“, „postoje“ a „stereotypy“ a rovněž prakticky dosud neprozkoumané „linotypy“ masového vědomí. [2]

Sociologický výzkum veřejného mínění, založený na interpretaci hlubinných charakteristik masového vědomí, zásadně připouští aplikaci neomezeného počtu nejrůznějších ukazatelů při měření zkoumaného předmětu. Tyto ukazatele se vztahují k různým „stránkám“ veřejného mínění a je pro ně charakteristický evidentně odlišný stupeň obecnosti i různá „závažnost“ [z hlediska hodnocení systému vědomí jako celku].

Všechny ukazatele se však vyznačují jednou společnou zvláštností — umožňují hodnotit veřejné mínění nejen v jeho jednotlivých „bodech“, nejen v jednotlivých masových výpovědích, ale právě v jeho *celku*, jako soubory takovýchto výpovědí vytvářejících více či méně rozsáhlá „pole“ masového vědomí v té či oné společnosti.

Ve výzkumném projektu *Fungování veřejného mínění v městských podmínkách a činnost státních a společenských institucí*, který byl realizován pod vedením autora v letech 1967–1974 v Taganrogu, bylo použito například více než 200 ukazatelů tohoto typu.

(2) Na problém „linotypu“ se poprvé soustředila pozornost v průběhu teoretického rozpracování výzkumného projektu *Fungování veřejného mínění v městských podmínkách a činnost státních a společenských institucí* (viz „47 pjatnic“, vyp. I, IKSI AN SSSR — SSA, Moskva 1969, s. 64).

Na relativně vysoké úrovni zobecnění byly například ukazatele vyhodnocující rozsah veřejného mínění (okruh předmětů, o nichž se vypovídá), stupeň jeho homogenity (počet a objem masových výpovědí o stejném předmětu), stupeň konzistence (rozpornost či nerozpornost), časovou stabilitu, míru vyjádření (poměr latentních a zjevných forem), charakter vyjádření (spontánní a inspirované formy), sílu vyjádření (extrémismus, polovičatost, nesmělost atd.), zaměření (vztah konstatujících, hodnotících a konstruktivních výpovědí), míru shody s oficiálními stanovisky, propagandistickými symboly atd.

Mezi indikátory jiné, nižší roviny zobecnění, například v jedné z dílčích oblastí fungování veřejného mínění, již je poměr obyvatelstva k tisku, patří zejména takové ukazatele, které hodnotí počet odběratelů (předplatitelů) novin mezi obyvateli domu, počet čtených novin, motivy četby novin, motivy volby (preference) určitých novin, pravidelnost a úplnost četby novin, zájem o obsah dodávaných informací (oblast společenského života, typ sdělení, znak informace aj.), stupeň spokojenosti s novinami, operativnost novinových informací, jejich pravdivost, nové prvky v novinových zprávách, představy o základních funkcích tisku, vztah k různým funkcím tisku (tisk jako zdroj informací, jako kanál pro vyjádření veřejného mínění atd.).

Důležitým úkolem při vypracovávání sociologických indikátorů veřejného mínění je vymezení *významnosti*, tj. absolutního a relativního významu všech navrhaných (možných) znaků a jejich *výběr* pro aplikaci v dalších měřeních.

Jinou, dosud nevyřešenou metodologickou otázkou je analýza vymezených „základních“ znaků z hlediska jejich vzájemného „*propojení*“. Vícenásobné korelace musí ukázat, které indikátory je možno považovat za relativně „nezávislé“, „samostatné“, a které za „nesamostatné“, trvale spojené s jinými. Přitom vycházejí najevo i podstatnější souvislosti, některé stabilní vazby, „řetězce“ ukazatelů, za nimiž se mohou skrývat dva svou podstatou vzájemně nekorrespondující jevy, reálné závislosti (například funkční, kauzální aj.) mezi znaky a izomorfismus znaků. Jsou-li indikátory izomorfní, je třeba provést další redukce: z každé skupiny ponechat pouze jeden, celou skupinu „nejlépe reprezentující“ znak.

U skupin („řetězců“) vzájemně závislých znaků je vhodná speciální analýza, jejímž úkolem je v každém případě stanovit, které z ukazatelů jsou klíčové, určující ve skupině, a které jsou závislé, určované. Je samozřejmé, že pro další teoretickou a praktickou činnost je účelné používat pouze klíčové ukazatele (tj. pouze ukazatele identické v kauzálním řetězci s „příčinami“, nikoli ukazatele, které se v řetězci „chovají“ jako „následky“).

* * *

Přejdeme nyní k druhému problému uvedenému v záhlaví stati: *k vyjádření charakteristik veřejného mínění v modelech společnosti různého typu.*

Při zkoumání této otázky je třeba vyjít ze skutečnosti, že problém vypracování indikátorů pro měření různých sektorů, stránek a oblastí sociální reality není totožný s problémem využití indikátorů v modelech odpovídajících „úseků“ reality. Jde o dva různé úkoly, třebaže se jejich odlišnost často neuznává a bývají při výzkumu ztotožňovány. Konkrétněji řečeno, na indikátory prvního i druhého typu jsou — spolu s některými společnými požadavky — kladeny požadavky značně odlišné. V důsledku toho je aplikace četných ukazatelů, plně uspokojících z hlediska měření různých stránek a oblastí sociální reality, zce-

la nepoužitelná či nanejvýše problematická při konstrukci různých modelů společnosti.

Týká se to zejména ukazatelů, které jsou obvykle používány při sondážních měřeních veřejného mínění a jež jsme označili jako tradiční. Již zmíněná nemožnost jejich vzájemného srovnání a neschopnost poskytnout integrální obraz objektu prakticky vylučují možnost jejich využití v četných nyní vypracovávaných modelech společností, jež se vyznačují poněkud vyšší rovinou zobecnění, a především v různých prognostických (dynamických) modelech.

Nepoužitelnost metod tradičního měření veřejného mínění při vytváření zobecněných sociálních modelů má i hlubší příčiny. Vyplývají ze samotné povahy operativního masového vědomí, ze zvláštností jeho formování a fungování v soudobých typech společnosti, a zvláště pak ze specifické úlohy, kterou v procesu formování masových výpovědí (dané úrovně) hrají současné hromadné sdělovací prostředky, přesahující svým působením různé národnosti a sociální hranice. Je-li pravda, že v dané „vrstvě“ vědomí veřejnosti je zpravidla obtížné přesněji zjistit existenci obecných vlastností (rysů) na podkladě výsledků dvou sondáží provedených v souvislosti s různými otázkami v téže společnosti, pak je nepochybně pravdivý i závěr, že v podstatě velmi podobné mohou být výsledky dvou sondáží týkajících se jednoho problému a provedených ve dvou podstatně sociálně ekonomicky odlišných společnostech.

Využití sociologie veřejného mínění při modelování sociálního fungování a rozvoje společnosti vedlo k určitým pokusům o překročení úzkého horizontu tradičního výzkumu veřejného mínění. Podobné tendence se v posledních dvou desetiletích výrazně projevíly v činnosti nejrozvinutějších institucí veřejného mínění na Západě — v činnosti Gallupova ústavu v USA, Francouzského institutu veřejného mínění aj. Jejich výrazem se stala především široká praxe panelových měření veřejnosti a pokusy interpretovat takto získaná data jako určité podstatné charakteristiky, příznačné nejen pro veřejné mínění, ale též pro společnost jako celek.

Maximem, jehož se však podařilo dosáhnout, byly určité dynamické řady, svědčící o změnách v jednotlivých „bodech“ masového vědomí. Tradiční technika měření používaná v panelových průzkumech, neumožňuje přejít na širší „pole“ (úseky, sektory) reality ani zhodnotit „závažnosti“ získaných dat v porovnání se souborem jiných dat (z jiných pramenů) či jejich reprezentativnost vzhledem k systému vědomí jako celku. Současně zůstává nanejvýše problematická i možnost využití takových údajů pro jejich „náhodný“ charakter, konkrétní formu apod. v zobecněných modelech různých typů společností.

Při aplikaci indikátorů veřejného mínění (stejně jako všech ostatních indikátorů) v různých modelech je nutno zvážit *typ těchto modelů*. Indikátory vhodné pro jeden typ modelu mohou být zcela nevhodné pro modely jiného typu. Nejpresnější jsou v této souvislosti zřejmě typologie modelů založené na kritériích *předmětu, roviny a cílů* modelování, tj. na odlišení modelů zachycujících strukturu, fungování či vývoj objektu (společnosti) od takových modelů, jakými jsou například modely světa jako celku, modely skupin zemí, různých společností (jako celků), jednotlivých sfér života společnosti atd., a konečně od modelů deskriptivního, normativního, prognostického a jiného charakteru.

Problém aplikace indikátorů veřejného mínění (stejně jako všech ostatních indikátorů) v různých modelech úzce souvisí s volbou omezeného počtu těchto indikátorů a vyřazením přebytečných ukazatelů.

Je známo, že v současné praxi modelování — a dokonce při konstrukci neúplných, dílčích modelů (například životního stylu) — jsou neustále vytvářeny systémy ukazatelů čítající až sto i více jednotek. Současná sociální věda —

přes halasné vyhlášení systémového přístupu ke společnosti — neučinila v tomto směru uspokojivé kroky. Předmět, zkoumaný dříve biology, fyziology a ve sféře samotného společenského vědění K. Marxem, není ještě zřejmě dostatečně zvládnout. Na základě představy o biologickém organismu jako systému mohli například paleontologové, počínaje Cuvierem, hrdě prohlašovat: „Dejte nám kost a my vám řekneme vše o daném organismu.“ Sociologové se však dosud něčím podobným nemohou pochlubit. Při popisu společenského organismu analyzují stovky jeho složek, přičemž s obdivuhodnou tvrdošíjností trvají na tom, že barva vlasů a očí nebo délka ukazováku tohoto organismu je pro pochopení jeho podstaty stejně důležitá jako jeho genotyp či charakteristiky činnosti jeho srdce a mozku.

Podobná analogie zůstává ovšem stejně jako každá jiná vždy pouhou analogií. Vyžaduje četné dodatky a zpřesnění. Především nelze ignorovat onu (pro marxistu) triviální tezi, podle níž jsou sociální systémy oproti biologickým neporovnatelně složitějšími přírodně historickými útvary a mohou být pouze podmíněně popisovány termíny „organismů“. Přesto se jen obtížně zbavujeme pocitu, že empirická sociální věda musí rovněž všemožně usilovat o dosažení stavu, kdy bude moci říci: „Dejte mi dvě nebo tři desítky „kostí“ a já vám řeknu všechno o daném společenském organismu...“

Celý problém spočívá v tom, *kde* hledat a *jak* najít tyto podstatné složky sociálních systémů, které odpovídají společnosti jako celku a širším sociálním útvarům.

Odpověď na prvou otázku (kde?) zjevně vyžaduje analýzu založenou na ideji *hierarchie podsystémů*, vytvářejících soudobé typy společností. Přitom je třeba mít na mysli nikoli hierarchii ve smyslu vztahů vzájemné podřízenosti či nadřízenosti systémů či ve smyslu funkčních vazeb mezi těmito podsystémy, tedy ve smyslu determinovanosti jedné skupiny ukazatelů (například kulturních) jinou skupinou (například ekonomických) ukazatelů, nýbrž hierarchii ve smyslu reprezentativních vlastností různých podsystémů z hlediska vyjádření podstatných charakteristik systému jako celku.

Respektujeme-li toto hledisko, můžeme zcela nově posuzovat možnosti využití indikátorů veřejného mínění při sociálním modelování anebo — v širším měřítku — při výzkumu masového vědomí jako celku, zkoumáme-li toto vědomí na úrovni logických jednotek, jimiž je vytvářeno, nebo na úrovni jeho vyjádření prostřednictvím různých jazykových reálií (jazykových systémů). *Můžeme plným právem předpokládat, že takové indikátory veřejného mínění lze považovat nejen za pomocné, doplňující ukazatele (vzhledem k ekonomickým, sociálním a jiným ukazatelům), tj. za ukazatele dotvářející obraz „povrchové“, ale též za plně autonomní indikátory, podávající představu o celém obraze i bez zavedení jiných tříd ukazatelů (ekonomických, sociálních, kulturních apod.) do modelu.* Taková hypotéza je založena na analýze vztahů masového vědomí jakožto jednoho ze sociálních podsystémů k ostatním podsystémům společnosti(3).

(3) Viz Grušin, B. A.: *Logičeskije principy issledovanija massovogo soznaniija*. Voprosy filosofii 1970, No. 7, 8.

Je možno předpokládat, že jako analogických podsystémů se podaří využít i některých jiných sociálních struktur, například systému životního způsobu (přirozené za předpokladu, že tento pojem bude dostatečně jasně vymezen a ztratí svůj vyložený konglomerativní charakter, jež v pracích četných autorů má). Této práci však musí předcházet důkaz, že navrhované podsystémy jsou dostatečně reprezentativní, tj. že jsou situovány ve „vyšších“ rovinách uvedené hierarchie podsystémů v systému „společnost jako celek“.

Masové vědomí je vytvářeno současně všemi existujícími sociálními strukturami — ekonomickou (postavení lidí ve výrobním systému), sociálně majetkovou (postavení lidí v systému spotřeby, materiálního zabezpečení), sociálně kulturní (postavení lidí v systému, který bývá často označován jako „životní způsob“), politickou, ideologickou a dalšími. Masové vědomí tak představuje určitou „absolutní podstatu“, již nelze redukovat na žádný ze systémů, jimiž je vytvářena, a jež navíc ve „zrušené“ podobě (v hegelovském smyslu) *představuje nejpodstatnější vlastnosti těchto systémů*.

Uvedená okolnost (jež ovšem vyžaduje další analýzu a podrobnou verifikaci) dodává sociologickým ukazatelům masového vědomí charakter velmi podstatných indikátorů, které z hlediska možností využití v globálních modelech společností různých typů v určitém smyslu *eliminují* ostatní třídy ukazatelů. Na pozadí sociologických ukazatelů masového vědomí se ostatní indikátory stávají zřejmě přebytečné a mohou si zachovat význam pouze při korekci navrhovaných modelů a při jejich konkretizaci v určitém směru.

Druhá otázka — jak najít omezený počet ukazatelů nezbytných pro modelování (v rámci zvolené struktury) — se ve srovnání s otázkou „kde“ jeví jako méně významná a podstatně jednodušší. Stejně jako v mnoha podobných situacích je i zde použitelný postup od počátečního, maximálně širokého souboru ukazatelů (za předpokladu objasnění jejich vzájemných vztahů a mnohonásobného „zvážení“ každého ukazatele v empirických situacích) k omezenému výběru ukazatelů, které dostatečně reprezentují celou třídu.

V již zmíněném (taganrogském) projektu byl realizován první krok k vypracování takových indikátorů. Záměr má však ještě velmi daleko ke svému dokončení.

Je třeba dodat, že využití indikátorů třídy „masové vědomí“ při konstrukci modelů společností má (stejně jako u indikátorů všech ostatních tříd) evidentně omezený charakter. Připadají v úvahu zejména deskriptivní modely bez jakékoli prognostické orientace (protože systém „masové vědomí“ se samočinně nevyvíjí). Nesporně větší možnosti se odкрývají při vypracování modelů, které umožňují „vertikální“ i „horizontální“ srovnání (srovnávací analýzu) různých typů společností.

Mládež v socialistické společnosti je předmětem pozornosti vrcholných orgánů socialistického státu a zároveň stálým objektem studia různých vědních disciplín. Takový zájem je přirozený, uvědomíme-li si, že tato společenská skupina představuje v našich podmínkách už delší dobu jediný zdroj, z něhož může národní hospodářství čerpat pracovní síly, a současně záruku reprodukce a dalšího vývoje společnosti.

Společenskou závažnost naší mladé generace dokumentují i statistické údaje. Zatímco v roce 1970 mladí ve věku 15—29 let tvořili 24,7 % celé naší populace, v souhrnu ekonomicky aktivních jejich podíl činil 35 %, v některých odvětvích i více, například ve stavebnictví 41,5 %.

Pro řadu institucí je užitečné a důležité vědět, v jakých podmínkách žijí a pracují příslušníci mladé generace, jak jsou vybaveni materiálně, jaká je jejich kvalifikační, vzdělanostní struktura, jak se uplatňují v pracovním procesu, jaké společenské hodnoty si ve svém životě osvojili atd.

Pracující mládež tvoří v rámci soudobé československé společnosti velkou společenskou skupinu, která je diferencovaná podle řady objektivních znaků: pohlaví, věku, vzdělání, kvalifikace, profese, rodinného stavu, lokality, sociálního původu, různých aktivit a dalších indikátorů. Při vši různorodosti se vyznačuje typickými charakteristikami: mladé ve věku 15—30 let spojují a jsou jim vlastní složité procesy osvojování základních hodnot, norem, způsobů chování atd., tj. procesy socializační, postupné získávání sociální zralosti, jež v sobě zahrnuje celý komplex komponent — od schopnosti a možnosti vlastní ekonomické aktivity a ekonomické soběstačnosti přes složky politické a ideologické, způsobilost založit vlastní rodinu a starat se o ni až po společensky žádoucí rozvoj intelektuálních, morálních a dalších složek lidské psychiky.

Příslušníci pracující mládeže jsou zároveň členy společenských tříd a vrstev, a to především na základě svého objektivního postavení v pracovním procesu, ve společenské dělbě práce. Ukažme si toto specifické postavení mladých pracujících na příkladu dělnické mládeže. Výše uvedenými charakteristikami

(1) Pramenné údaje obsažené v této stati byly získány při zpracování československé části mezinárodního srovnávacího výzkumu *Životní dráhy mládeže v socialistické společnosti*, realizovaného v BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR a SSSR v rámci činnosti Problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Dělnická třída ve světovém revolučním procesu“, který koordinuje maďarská strana. Cílem výzkumu je analýza závažných aspektů životní dráhy pracující mládeže v socialistických zemích, včetně problematiky její socioprofesionální přípravy, vzdělání, práce, doplňování dělnické třídy příslušníky mladé generace. Výběrový soubor za ČSSR představuje 1906 respondentů. Dotazník byl připraven československou výzkumnou skupinou v souladu s instrukcemi mezinárodní rady výzkumu. Terénní šetření na území celé ČSSR bylo provedeno v roce 1978 pracovníky Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadě v Praze, kteří rovněž spolupracovali na sestavení dotazníku.

patří naši mladí dělníci a dělnice ke společenské skupině mládeže, současně však tvoří nejmladší a početný oddíl dělnické třídy.(2)

I když se dělnická mládež celou řadou objektivních znaků řadí do velké společenské skupiny mládeže, je pro ni i v této etapě jejího životního cyklu příslušnost k dělnické třídě určující. Hovoří pro to řada důvodů, například i dnešní mladí dělníci a dělnice pocházejí ve své většině z dělnických rodin, vykonávají dělnická povolání a postupem doby v souladu se získáváním sociální zralosti ztrácejí specifika charakteristická pro sociální skupinu mládeže a osvojují a prohlubují si rysy typické pro příslušníky dělnické třídy.

Naše dnešní pracující mládež žije v nesrovnatelně příznivějších životních podmínkách, než tomu bylo v kapitalistickém Československu. Převratné změny jsou patrné ve všech skupinách mladých pracujících, výrazně vynikají zejména u dělnické mládeže. Není přitom ani nutné srovnávat podmínky vstupu do pracovního procesu mladých dělníků a dělnic dnes a před několika desetiletími. Na srovnání pouhých dvou dělnických generací lze prakticky ukázat, co pro mladé dělnické pokolení a dělnickou třídu jako celek přinesl socialistický společenský řád.

Které zvláštnosti vyplývají ze srovnání dělnické mládeže a ostatních skupin soudobé dělnické třídy? Především je nutné mít na zřeteli, že tito mladí lidé se narodili, vyrůstali, osvojovali si společenské hodnoty a normy, připravovali se na svá dělnická povolání v socialistické společnosti, tzn. ze své osobní zkušenosti neznají sociálně ekonomické a společensko-politické poměry kapitalistického Československa a soudobého kapitalismu. Vymoženosti, které dělnické třídě přinesl socialismus, pokládají za samozřejmost, život dělnické třídy za kapitalismu, třídní boje, hospodářskou krizi, nezaměstnanost, materiální a morální bídu atd. znají pouze zprostředkovaně, z četby, vyprávění starších. Tato skutečnost v sobě zahrnuje a obráží změny epochy v pozitivním slova smyslu, obsahuje však i vážné zamyšlení pro všechny, kteří mají co činit s mladou generací. Vyjádřil to výstižně G. Husák: „Dnešní mladá generace nezažila bezprostředně vykořisťování, třídní útlak a hlad, všechno zná jen z doslechu. Nechceme to mladým lidem zazlívát, naopak jsme šťastni, že dorůstají a připravují se k životu v lepších materiálních, politických i mírových podmínkách. Současně jim ale tato skutečnost ztěžuje orientaci.“(Dokumenty 1976: 119)

I když se styky s pokrokovými mládežnickými organizacemi na Západě rozšiřují, přesto pouze nevelký počet mladých dělníků a dělnic má možnost na vlastní oči poznat současnou sociální situaci svých vrstevníků v rozvinutých kapitalistických zemích Evropy, přesvědčit se o tom, jak různé stránky všeobecné krize kapitalismu doléhají především na dělnickou mladou generaci, jak právě tato část mládeže je diskriminována, například v možnostech osvojit si odbornou kvalifikaci, která je nezbytná pro stále větší počet dělnických profesí, a je tím odsuzována k nekvalifikované práci a v důsledku toho je tak ve větší míře než ostatní mladí lidé postižena nezaměstnaností.

Dnešní dělníci žijí a pracují v době rostoucího uplatňování vědeckotechnického pokroku, za nebývalého rozvoje socialistických výrobních sil, v situaci, kdy v pracovní sféře i mimo ni dochází k významným změnám. Vznikají například nové profese, výrobní technika a technologie vyžadují pracovníky

(2) V roce 1970 bylo z úhrnu všech ekonomicky aktivních občanů v ČSSR 4 019 000 dělníků (tj. 57,5 % všech pracujících). V tomto počtu bylo mladých ve věku 15–29 let 1 599 000, to znamená, že 40 % ekonomicky aktivní dělnické třídy tvořila dělnická mládež.

s vyšší kvalifikací, s vyšším stupněm vzdělání, dochází k posunům ve společenských hodnotách a normách. Zvyšují se požadavky a nároky na aktivitu dělnické třídy, a to nejen v oblasti vlastní pracovní činnosti, ale i v oblasti řízení společenských procesů, při formování socialistického způsobu života atd. Tyto změny a posuny se také odrážejí v některých charakteristikách dělnické mládeže. Jako příklad může posloužit stupeň dosaženého vzdělání našich dělníků v roce 1970, sledovaný podle věku. U 20—29letých dělníků vykazovalo neukončené základní vzdělání 3,5 %, u 40—49letých plných 20,2 % a u 50 až 59letých dokonce 30,2 %. Analogické relace u základního vzdělání vypadají takto: 20—29letí dělníci — 23,9 %, 40—49letí — 19,2 a 50—59letí 17,2%; vyučených bylo ze souboru 20—29letých 62,5 %, z 40—49letých 53 % a z 50—59letých jen 47,2%. U dělnic je situace obdobná, u některého typu vzdělání ještě nepříznivější.

Ve věkové skupině 20—29letých jsou dělnice dvojnásob častěji vyučené než ve věkové skupině 50—59letých.(3)

Trend rostoucího vzdělání dále pokračuje. Jestliže z výše uvedených dat vyplývá, že mladí dělníci, kteří v roce 1970 byli vyučení, tvořili 62,5 % všech mladých dělníků a jejich otcové se stejným typem vzdělání 53,1 %, pak se v roce 1978 počet vyučených dělníků ve věkové skupině 19—29 let zvýšil na 73,9 %.(4)

Tabulka 1. Subjektivní hodnocení významu vzdělání

		Průměrné hodnocení (v pětibodové stupnici)*					
Pořadí	Výroky o vzdělání	Pracující mládež (celek)	Dělnická mládež	Mladí družstevní rolníci	Mladí zaměstnanci	Mladí příslušníci inteligence (5)	
		PM	Z toho MD	MDR	MZ	MI	
	Vzdělání umožňuje ...						
1.	získat potřebnou kvalifikaci	4,50		4,45	4,40	4,60	4,59
2.	získat širší znalosti	4,46		4,40	4,37	4,52	4,60
3.	vykonávat zajímavější práci	4,21		4,16	4,11	4,21	4,34
4.	rozvíjet schopnosti, morální a duševní vlastnosti	4,16		4,06	4,11	4,25	4,39
5.	zlepšovat hmotné životní podmínky	4,08		4,09	4,14	4,25	3,97

*) Respondenti měli vyjádřit své mínění podle škály od 1 — naprosto nesouhlasím, přes 2 — spíše nesouhlasím než souhlasím, 3 — tak napůl, 4 — spíše souhlasím než nesouhlasím, po 5 — naprosto souhlasím.

Ukazuje se, že vzdělání hraje důležitou úlohu nejen v úvahách mladých lidí o tom, jakou pracovní dráhu mají nastoupit, jaké povolání si mají zvolit, jakou

(3) Mikrocensus 1970.

(4) Propočteno z mezinárodního výzkumu *Životní dráhy mládeže v socialistické společnosti*.

(5) Rozčlenění pracující mládeže do uvedených skupin bylo provedeno podle vykonávané profese, skupina příslušníků mladé inteligence byla vytvořena na základě zařazení z hlediska řízení pracovního procesu a dosaženého stupně vzdělání.

pracovní činností se mají zabývat. Na základě řady výzkumů je možné konstatovat, že vzdělání se v současné etapě vývoje naší společnosti stává stále významnější společenskou hodnotou, kterou mládež opravdu oceňuje. Toto tvrzení dokumentuje tabulka 1, která vypovídá o subjektivním hodnocení vzdělání jednotlivými skupinami naší pracující mládeže.

Z tabulky je možné usuzovat, že zkoumaná pracující mládež jako celek si cení vzdělání jako významné společenské hodnoty. Mladí dělníci se ve svém ocenění jednotlivých výroků o vzdělání velmi blíží názorům mladých družstevních rolníků. Obě skupiny hodnotí vzdělání zejména ze dvou hledisek: a) ve vztahu k vlastní pracovní činnosti — umožňuje jim vytvářet podmínky k výkonu obsahově různorodější, kvalifikovanější a lépe placené práce; b) jako faktor umožňující rozvíjení intelektuálních, morálních, psychických stránek vlastní osobnosti a jako činitel kognitivní — rozšiřování poznatků.

Další skupiny mladé generace — mladí zaměstnanci a mladí příslušníci inteligence — vykazují stejný trend. Ačkoliv v dílčích výsledcích existují nepatrné rozdíly, lze souhrnně konstatovat, že mladí lidé, kteří zastávají řídicí funkce nebo vykonávají povolání, jež vyžaduje hlubší a rozsáhlejší znalosti, a většinou mají vyšší stupeň dosaženého vzdělání (získali maturitu nebo absolvovali vysokou školu), přisuzují vzdělání poněkud větší význam než ostatní respondenti.

Třetí zvláštnost soudobé dělnické mládeže je možné pozorovat v jejím sociálním složení. Na rozdíl od starších skupin dělnické třídy, pro něž je příznačné, že se v drtivé většině rekrutují zase z příslušníků dělnické třídy, lze u dnešní dělnické mládeže zaznamenat, že je co do svého sociálního původu různorodější. Třebaže je také ve své většině tvořena příslušníky z dělnických rodin, zahrnuje rovněž větší počet těch, kteří pocházejí z rodin zaměstnanců, družstevních rolníků a inteligence. Tento vývoj bude nesporně posilován novou výchovně vzdělávací soustavou, zavádějící mimo jiné učební poměr s maturitou, který je atraktivní nejen pro děti z dělnických rodin.

Ještě výraznější tendenci v prostupování sociálních vrstev u soudobé mladé generace je možné vidět při analýze sociálního složení ostatních skupin mladých pracujících. Například ve skupině mladých družstevních rolníků vzrostl v posledních letech počet pracovníků, kteří pocházejí z dělnických rodin. K obdobné situaci dochází u mladistvých příslušníků inteligence a u mladých zaměstnanců, kde tento počet přesahuje polovinu.

Významným faktorem působícím na pohyb jednotlivých částí mladé generace, je vzdělání a socialistické školství. Díky cílevědomé politice socialistického státu působí vzdělání v naší společnosti postupně a stále výrazněji jako prvek sjednocující. Společenská praxe dokazuje, že stále větší počet dělnických dětí, jejichž rodiče získali pouze základní vzdělání, popřípadě vyučení, studují na střední nebo vysoké škole a získávají tak vyšší stupeň odborné kvalifikace. Vzdělání pomáhá odstraňovat sociální nespravedlnost vůči dětem z dělnických rodin, jež se dochovala z minulé, kapitalistické společnosti, a zároveň vytváří opravdové možnosti vzdělání pro všechny talentované. Tím otevírá cestu absolventům středních a vysokých škol z dělnických a rolnických rodin k profesím, které byly dříve výsadou jiných společenských vrstev. Tito mladí lidé vykonávají díky získané vyšší kvalifikaci jednak ty dělnické profese, jež svým charakterem a obsahem vyžadují vyšší stupeň vzdělání (díky vyšší náročnosti při budování rozvinuté socialistické společnosti a působení vědeckotechnického rozvoje jich stále přibývá), jednak povolání dosud obsazovaná převážně příslušníky inteligence. Obdobně se v řadě dělnických profesí objevuje rostoucí počet pracovníků, kteří pocházejí z rodin zaměstnanců nebo in-

teligence. Tyto fakty svědčí o tom, že vzdělání se v naší společnosti stává významným prvkem sblížování společenských tříd a stírání staletých rozdílů mezi fyzickou a duševní prací.

Člověk musí v průběhu životního období, jež je nazýváno obdobím mladosti (zpravidla 15.—30. rok života), učinit závažná životní rozhodnutí, k nimž mimo jiné patří rozhodnutí o volbě povolání (a s tím spojené kvalifikaci) a o založení vlastní rodiny. To se přirozeně týká i mladých dělníků a dělnic. Je pochopitelné, že pro patnáctiletého chlapce nebo dívku není snadné určit si vlastní životní dráhu, že na toto rozhodnutí mají vliv různé faktory. Z analýz výzkumů této problematiky vyplývá, že v současných podmínkách mají u nás určující vliv na volbu dalšího vzdělávání a povolání mladého člověka i nadále rodiče a jeho vlastní zájem o obor. Ačkoli zájem o obor ve značné míře motivuje výběr školy (zejména střední nebo vysoké) a tím i získání určité kvalifikace, přesto i nadále žije tradice napodobování příkladu otce (týká se především chlapců). Způsobuje, že velký počet mladých lidí si volí profesní dráhu svého otce, což je příznačné jak pro některá dělnická povolání, tak i profese typické pro rodiny inteligence.

Otázky spojené s přípravou mladých lidí na povolání jsou trvalým předmětem výzkumů mládeže. Byly rovněž zahrnuty do zmíněného výzkumu *Životní dráhy mládeže v socialistické společnosti*. V této souvislosti byly mimo jiné zjišťovány důvody, jež vedly dotázaného k volbě povolání. Pořadí prvních čtyř důvodů je uvedeno v tabulce 2.

Tabulka 2. Důvody určující volbu povolání v průměrech*)

Pořadí	Důvod	PM	MD	Z toho		MI
				MDR	MZ	
1.	Je pro společnost velmi potřebné	2,38	2,32	2,47	2,35	2,52
2.	Velký zájem o ně	2,30	2,19	2,10	2,36	2,58
3.	Nejlépe odpovídá schopnostem	2,27	2,21	2,19	2,31	2,42
4.	Zajišťuje dobře placenou práci	2,15	2,20	2,46	1,90	2,07

*) Respondent měl udat míru důležitosti jednotlivých důvodů podle škály od 1 — nedůležité, přes 2 — tak napůl, po 3 — důležité.

Rozložení průměrů jednotlivých argumentů, jež spoluurčovaly podle vyjádření respondentů jejich volbu povolání, svědčí o značné homogenitě vyjádřených postojů jednotlivých skupin pracujících mládeže. Ukazuje se, že jednak všichni pokládají své povolání za společensky závažné a prospěšné, jednak při jeho volbě spojovali osobní cíle — získat takové povolání, jež odpovídá individuálním potřebám, zájmům a schopnostem mladého člověka — s celospolečensky žádoucími hodnotami. Z komparace jednotlivých souborů plyne, že mladí dělníci se ve svých odpovědích spíše blíží názorům mladých družstevníků rolníků a v otázce volby povolání prokazují věcnější přístup než druhé dvě skupiny.

Také údaje, které mají plastičtěji postihnout životní aspirace zkoumané pracující mládeže, dovolují vyvozovat závěry, že mladí pracující k volbě svého povolání přistupují ve své většině racionálně — výkon povolání jim má zabezpečit vlastní materiální existenci a přinášet radost. Sledují přitom realizaci vlastních materiálních i duchovních potřeb. Převážná část jich současně spojuje tyto cíle s hodnotami celospolečenskými — výkon profese má také zajis-

tit realizaci celospolečenských potřeb, má být vyjádřením uvědomělého občanského postoje mladého člověka naší současnosti.

U jednotlivých skupin pracujících mládeže lze při posuzování cílů, jichž lze povoláním dosáhnout, pozorovat menší difference — viz tabulku 3. Skupina mladých družstevníků rolníků se častěji než ostatní vyslovuje pro cíle, jež je možné charakterizovat jako tradiční, společensky užší, zaměřené spíše na potřeby individua, s podstatně nižšími nároky na možnost tvořit něco nového.

Pokud jde o některé odlišnosti ve frekvenci odpovědí respondentů ze skupiny mladých zaměstnanců a inteligence, lze formulovat tuto tezi: Mladí pracující, kteří vykonávají povolání ve větší míře umožňující tvůrčí činnost, méně než druzí očekávají od povolání hmotné zajištění a více akcentují aspekt přispět jeho výkonem k prospěchu celé společnosti.

Tabulka 3. Nejdůležitější cíle, kterých mohou lidé ve svém povolání dosáhnout v %*)

Pořadí		PM	MD	Z toho		MI
				MDR	MZ	
1.	Materiální zajištění	26,30	30,08	36,02	24,94	15,81
2.	Radost z vykonávané práce	22,95	22,80	27,95	22,00	22,83
3.	Možnost přinést maximální užitek lidem, společnosti	15,09	13,52	9,94	18,34	18,38
4.	Každodenní svědomité plnění povinností	11,94	11,19	13,66	16,38	11,36
5.	Tvůrčí činnost, možnost vytvořit něco nového	8,34	8,23	2,48	5,38	11,12
6.	Společenská úcta, vážnost	5,59	5,00	3,11	4,65	7,96
7.	Možnost dále rozšiřovat svůj obzor	5,30	5,19	2,48	4,89	6,32
8.	Řídit lidi, být vedoucím	4,48	4,00	4,35	3,42	6,21

*) Respondenti měli zvolit dva nejdůležitější z navržených cílů, jichž lze dosáhnout v povolání. Procentuální vyčíslení bylo provedeno z 3525 voleb.

Otázky přípravy mladých na povolání jsou jednou rovinou vztahu mládež — práce; druhou tvoří vlastní pracovní činnost mladého člověka, jeho seberealizace v pracovním procesu a vytváření hodnot, které mají širší, celospolečenský dosah.

Práce patří k nejzákladnějším společenským hodnotám, které mají stěžejní význam pro vývoj každé společnosti i pro život každého jednotlivce. V socialistické společnosti se charakter práce mění. Socialistické výrobní vztahy znemožňují, aby se práce jedněch stala předmětem vykořisťování druhými, a naopak vytvářejí předpoklady pro to, aby práce pro celek se stala otázkou cti každého praceschopného příslušníka společnosti, aby se stala kritériem pro hodnocení lidí. Dochází ke změnám v poměru lidí k práci — stává se pro ně oblastí, v níž mohou rozvíjet svoje schopnosti, vědomosti, svou vlastní osobnost.

Mladí pracující chápou práci jako prostředek k obživě, k získání žádoucích finančních prostředků. Současně však zdůrazňují takové požadavky, jako je její obsah, celospolečenský efekt, soulad s jejich schopnostmi a dalšími životními potřebami. Svědčí o tom tabulka 4, obsahující souhrn hlavních požadavků, které příslušníci pracujících mládeže vznášejí na vykonávanou práci.

Uvedená data manifestují homogenizační tendenci v postojích mladých pracujících všech skupin při posuzování požadavků na práci. Jsou dokladem toho,

Tabulka 4. Míra závažnosti požadavků na práci v průměrech*)

Pořadí	Požadavek	PM	MD	Z toho		MI
				MDR	MZ	
	Práce má					
1.	být dobře placená	4,426	4,49	4,54	4,39	4,23
2.	být zajímavá	4,424	4,33	4,24	4,55	4,66
3.	odpovídat schopnostem a sklonům	4,33	4,26	4,16	4,43	4,51
4.	probíhat v hygienických a zdravotně nezávadných podmínkách	4,22	4,17	3,97	4,48	4,27
5.	být užitečná pro společnost	4,17	4,09	4,10	4,24	4,38
6.	nechávat hodně času pro jiné činnosti (rodinu, kulturu, studium atd.)	3,84	3,90	3,71	3,88	3,71
7.	být různorodá	3,79	3,67	3,49	3,99	4,08
8.	poskytovat samostatnost a nezávislost	3,77	3,70	3,60	3,87	3,95
9.	podporovat všestranný rozvoj schopností	3,76	3,66	3,31	3,89	4,06
10.	umožňovat zvýšení odborných znalostí	3,68	3,56	3,30	3,75	4,05

*) Respondenti udávali míru závažnosti požadavků podle škály od 1 — nehraje žádnou roli, přes 2 — málo důležité, 3 — tak napůl, 4 — důležité, po 5 — velmi důležité.

jak důležitou úlohu hraje i v subjektivních představách příslušníků pracujících mládeže jejich vlastní pracovní činnost, co od své práce očekávají. Mladí pracující jsou si vědomi jejího společenského významu a akcentují takovou práci, která jim má zajistit uplatnění vlastních schopností a umožnit další rozvoj, odborný i zájmový. Náročnost mladých vůči zásadním komponentám pracovního procesu stoupá, práci jako klíčovou lidskou činnost hodnotí vysoko. Toto vysoké hodnocení práce za socialismu není dáno mladým lidem automaticky; je výsledkem dlouhodobějšího procesu poznávání významu práce, který je umocňován jejich vlastními pracovními zkušenostmi.

Při hodnocení požadavků na práci se u jednotlivých skupin pracujících mládeže vyskytují vcelku nepatrné rozdíly. V podobě intervenujícího faktoru zde působí vzdělání: čím vyšší stupeň vzdělání má respondent, tím více akcentuje takové atributy práce, jako jsou různorodost, zvyšování odborných znalostí, podpora rozvoje schopností jedince, přiměřenost sklonům a vlastním schopnostem, a tím méně požaduje vysoce placenou práci. V tom lze spatřovat pozitivní jev v posuzování práce jako bytostné lidské činnosti, jež pramení nejen z existenční nezbytnosti, ale stále více z přirozené a rostoucí potřeby mladého člověka preferovat ve své pracovní činnosti tvůrčí prvky a v jejím rámci všestranně rozvíjet své schopnosti a sklony.

V této oblasti hraje úlohu také pohlaví respondenta. Ukazuje se, že ženy více než muži požadují hygienické pracovní prostředí. Ženy rovněž poněkud více nárokují práci, která ponechává více času pro jiné aktivity, a zejména dávají přednost takové práci, která jim umožňuje bezprostřední kontakt s lidmi. V porovnání s muži pak nejvíce požadují takový typ pracovní činnosti, který nevyžaduje zvláštní fyzickou námahu. Tyto skutečnosti jsou vysvětlitelné biologicko-psychickým uzpůsobením žen a jejich větším zaměřením na mimo-pracovní dobu. Muži v porovnání se ženami častěji vyhledávají práci lépe placenou a umožňující tvůrčí činnost.

Spokojenost s vykonávanou prací závisí do značné míry nejen na jejím finančním ohodnocení, ale i na jejím obsahu. Největší míra nespokojenosti s vykonávanou prací se vyskytuje u pracovníků, kteří se zabývají nekvalifiko-

vanou, rutinní prací; vyšší míra spokojenosti se objevuje tehdy, má-li práce tvůrčí charakter, dává-li mladému člověku možnost dále se něčemu přiučit, poznávat nové.

Spokojenost mladých lidí v pracovním procesu silně ovlivňuje pracovní kolektiv, pracovní prostředí, nadřízení a organizace práce. Rozhodujícími faktory pro to, aby se mladý člověk dobře adaptoval na svém pracovišti, jsou vztahy mezi lidmi, vztah nadřízených k mladým lidem, které vedou. Pracovní kolektiv mladého pracovníka formuje v oblasti profesní, politické, zájmové a dalších. Ve většině případů hrají spolupracovníci pozitivní roli, mohou však působit i negativně. Pro nového mladého pracovníka je těžké vystoupit proti nežádoucím názorům a hodnotám existujícím v pracovní partě, například proti nehospodárnosti, plýtvání materiálem a energií, lhostejnosti vůči principům socialistické morálky, proti šíření maloměstáckých nálad a idejí.

Kolektiv pracovníků nezahrnuje jenom bezprostřední kolegy v práci a nadřízené. Patří sem i organizace KSČ, SSM a ROH působící na závodě. Také ony nesou svůj díl odpovědnosti za to, jak se mladí pracující na novém pracovišti osvědčí, zda mohou využít svou odbornou kvalifikaci, pracovat ve společenských organizacích a věnovat se zájmové činnosti, která je v souladu s cíli socialistické společnosti.

Vedle začlenění do pracovního procesu patří k závažným momentům života mladé generace založení vlastní rodiny a výchova dětí. V současnosti se snížil věk, v němž mladí lidé uzavírají sňatek, zhruba o 2—3 roky a právě tak se snížil věk prvního mateřství. V porovnání s minulostí si dnešní mladí manželé chtějí ve většině případů zachovat svou předcházející životní úroveň nebo se rychle přiblížit standardu starších generací.

Jaké objektivně jsou životní podmínky mladých pracujících? Ve srovnání se staršími skupinami populace je průměrný měsíční příjem mladých pracujících nižší. Pokud jde o bytové podmínky, ukazuje se, že velká většina svobodných bydlí u rodičů (a zpravidla má k dispozici svou vlastní místnost). Bytová situace mladých manželů je na počátku manželství obtížnější: jenom menšina jich má ihned svůj vlastní byt, ostatní bydlí buď u jedné, nebo druhých rodičů, nebo také odděleně, avšak do pěti let od sňatku získávají většinou vlastní byt.

V druhu a typu bydlení neexistují mezi jednotlivými skupinami zkoumané pracující mládeže velké rozdíly: příslušníci dělnické mládeže bydlí častěji v rodinném domku než mladí zaměstnanci nebo příslušníci inteligence, zato však méně často obývají družstevní byt. Co do počtu místností jsou všechny skupiny ve stejné situaci, tj. jedna osoba obývá jednu místnost (započítána i kuchyň).⁽⁶⁾ Z hlediska vybavenosti bydlí mladí dělníci a družstevní rolníci častěji v bytech nižší kategorie.

O vybavení předměty dlouhodobé spotřeby, tzn. o vlastnictví těchto předmětů nebo o možnosti disponovat jimi v rámci rodiny, informuje tabulka 5.

Ze srovnání údajů jednotlivých skupin pracujících mládeže plyne, že mladí dělníci a rolníci méně než ostatní disponují některými předměty dlouhodobé spotřeby, jako je například magnetofon, fotoaparát, automatická pračka, knihovna, chata; na druhé straně mají ve větší míře k dispozici jednostopé dopravní prostředky. Tyto odlišnosti souvisejí se životním prostředím a pod-

(6) Propočteno z výzkumu *Životní dráhy mládeže v socialistické společnosti*.

Tabulka 5. Vybavení předměty dlouhodobé spotřeby v %

Předmět (vlastní nebo má k dispozici)	PM	MD	Z toho		MI
			MDR	MZ	
Tranzistorové rádio	98,2	97,8	98,8	99,5	98,8
Televizor	97,7	97,8	100,0	98,1	97,0
Chladnička	95,0	94,4	95,3	94,8	96,5
Knihovna se 100 svazky	82,8	78,7	70,6	86,7	93,5
Pračka obyčejná	75,0	78,3	84,7	76,3	68,3
Kolo	61,9	64,1	78,9	60,0	54,0
Magnetofon	55,7	52,9	50,6	59,1	62,0
Gramofon	52,5	51,6	41,2	54,5	56,5
Fotoaparát	50,8	46,8	35,3	51,7	63,5
Auto	44,5	41,8	43,5	42,8	52,3
Motocykl	30,4	34,5	44,7	21,5	21,6
Pračka automatická	27,7	24,3	17,7	27,9	38,3
Chata	16,7	14,8	7,1	17,2	23,5

mínkami, což je markantní u družstevních rolníků, zvyklostmi a tradicemi rodin, jejich vlastní vybaveností těmito předměty, finančními možnostmi členů rodiny. Svou roli přitom hraje výše a způsob nakládání s příjmy, zacílení a prožívání volného času. Za pozitivní lze pokládat skutečnost, že stav vybavenosti některými, běžně používanými, a to i finančně nákladnými předměty, například rádiem, televizorem, chladničkou, je u všech sledovaných skupin pracující mládeže přibližně stejný. Během posledních několika let se počty těchto předmětů zvýšily. (7)

Uvedené údaje dovoluují konstatovat, že naše pracující mládež je těmito materiálními hodnotami slušně vybavena a má značný životní standard. Je to umožněno jednak cílevědomou politikou socialistického státu, zejména relací mezd a plateb různého druhu, poskytováním výhodných novomanželských půjček, finančními podporami při narození dítěte, mateřským příspěvkem atd., jednak nezřídka vydatnou finanční pomocí, kterou poskytují rodiče a další rodinní příslušníci. Srovnání těchto podmínek života naší mladé generace pracujících se situací mladých lidí v současných i rozvinutých kapitalistických zemích hovoří přesvědčivě ve prospěch socialismu.

K charakteristikám pracující mládeže patří různé sociální aktivity, například politické, kulturní, volnočasové, mimořádné pracovní aktivity atd. Některé z nich jsou iniciovány především *Socialistickým svazem mládeže*, napomáhají realizaci cílů národního hospodářství a zároveň rozvoji společensky žádoucích morálně politických vlastností mladých. Téměř polovina zkoumané dělnické a ostatní pracující mládeže je zapojena v kolektivech *Brigád socialistické práce*, více než pětina v mládežnických kolektivech a cca 16 procent v mládežnických BSP. Kromě toho se podílí na hnutí *ZENIT*, *Reflektor mladých* a pracuje v komplexních racionalizačních brigádách. I když se aktivita pracující mládeže v tomto směru v posledních letech zvýšila, existují tu rozsáhlé možnosti dalšího zapojení do existujících forem mimořádné pracovní aktivity.

Jakým činností se mladí věnují po své práci? Ve výzkumu *Životní dráhy mládeže v socialistické společnosti* měli respondenti určit dvě z předepsa-

(7) Srovnej například [Varholík-Coňk 1976 : 69–70].

ných činností, jimž především věnují svůj mimopracovní čas. Při rozboru první činnosti se ukázalo, že u všech skupin pracující mládeže je první místo vyhrazeno rodinným povinnostem (od 30,8 do 39,8 %). Ve frekvencích dalších činností jsou patrné jisté rozdíly způsobené socioprofesionální skupinou, životním prostředím i pohlavím. Tak například mladí dělníci se ve svém volném čase věnují práci přesčas — 12 %, dále sledují televizi a poslouchají rozhlas — 10 %, oddávají se svým koníčkům — 10 %, sportují nebo melouchají — 7 %. Odlišné životní podmínky způsobují, že mladí družstevní rolníci tráví svůj volný čas prací přesčas — 23 %, dále holdují koníčkům — 9 %, chodí na melouchy — 6 %.

Struktura trávení volného času mladých zaměstnanců je poznamenána tím, že její obrovskou většinu tvoří ženy. Proto kromě rodinných povinností jsou na dalších místech sebevzdělávání — 11 %, sledování televize a rozhlasu — 90 %, kultura a posezení s přáteli — 8 %. U příslušníků inteligence se volnočasové aktivity řadí takto: za rodinné povinnosti sebevzdělávání — 14 %, veřejná činnost — 9 %, sport a koníčky — 7 %.

Jestliže se u první, nejfrekventovanější činnosti projevuje vliv určitých sociálních pobídek, pak u druhé činnosti se příslušníci všech sledovaných skupin shodují na těchto aktivitách: sledování televize, rozhlasu nebo poslouchání gramofonových desek, dále posezení s přáteli, vlastní záliby a koníčky. Tato činnost více odpovídá relaxačním účelům, aktivnímu odpočinku, a patří sem například sport, kultura.

Struktura volnočasových aktivit závisí u všech skupin pracující mládeže na věku, rodinném stavu a pohlaví. Ženatí a vdané se přirozeně ve svém volném čase více věnují dětem, staví byt nebo zvelebují svůj domov a jsou ve svých zájmových činnostech více odkázáni na domov než svobodní respondenti. Také aktivnímu sportu se více věnují svobodní a muži. Volbu činností ve volném čase dále ovlivňuje stupeň dosaženého vzdělání: čím vyšší vzdělání, tím více času je věnováno sebevzdělávání a duševním činnostem.

Závěr

Analýza některých závažných charakteristik naší současné pracující mládeže ukazuje, v čem se tato společenská skupina liší od starších skupin populace, v čem se v souladu s dosavadním vývojem naší společnosti rýsují různé tendence a existující odlišnosti mezi jednotlivými skupinami zkoumané pracující mládeže. Při srovnání s dospělou populací se ukazuje akcelerace vývoje příslušníků pracující mládeže v řadě společenských činností, vyrovnávání závažných oblastí života již v této fázi životního cyklu a předstih v některých společenských faktorech, například vzdělání. Rozbor dokumentuje, že v soudobé etapě vývoje naší společnosti neexistují mezi jednotlivými skupinami pracující mládeže velké rozdíly; naopak — ve většině charakteristik se průkazně projevuje homogenizační tendence. (8)

(8) Analyzovaná tematika naznačuje rovněž problémy spojené s životem mladých pracujících. Vzhledem k potřebám národního hospodářství není zdravé, že nemalé procento mladých lidí nepracuje v oboru, v němž se vyučili. Takový stav působí negativně nejen na konkrétního mladého pracovníka, ale mnohdy znamená nemalé ztráty pro ekonomiku. Relativně vysoké procento mladých pracovníků mění pracoviště, někdy i obor, což nezřídka souvisí s neadekvátními představami mladého člověka o povolání, pracovním prostředím a vztazích mezi lidmi na pracovišti. Ne všichni mladí vědí naprosto přesně, jaké povolání by chtěli vykonávat a v jakých podmínkách. Důsledkem toho je značné procento nežádoucí fluktuace, která je co do čísel-

Dokumenty. Praha, Mladá fronta 1976.

Varholík, J. — Coňk, F.: *Dělnické pokolení. Praha, Mladá fronta 1976.*

Резюме

В. Дубски: К характеристике трудящейся молодежи в ЧССР

В статье дается на основе анализа данных международного исследования «Жизненные пути молодежи в социалистическом обществе» и государственной статистики характеристика современной трудящейся молодежи в ЧССР. Автор формулирует ее положение в современном социалистическом обществе и пытается определить ее специфику. В них проявляется социалистическая действительность, внедрение в жизнь научно-технического прогресса, степень образования и его повышающиеся значение, ее социальный состав.

Из анализа вытекает значительная гомогенность установок отдельных групп трудящейся молодежи, касающихся выбора профессии, которая проявляется в том, что они к выбору профессии приступают рационально, связывая свои личные потребности с общественными потребностями.

Жизненные условия трудящихся являются в сравнении с прошлым несравнимо лучшими, материальное положение современной трудящейся молодежи находится на очень хорошем уровне.

Хотя даже в нынешнее время существуют определенные различия среди отдельных групп трудящейся молодежи, можно констатировать, что исследуемая молодежь в важных индикаторах и активностях убедительно отличается гомогенизационной тенденцией.

Summary

V. Dubský: On the Characteristics of the Czechoslovak Working Youth

The article deals with a characteristics of the present working youth in Czechoslovakia. The argumentation is based on the analysis of data collected in the international research "Lifes' careers of youth in a socialist society" and on the national statistics.

The author defines the position of youth in this society and specifies its particular features predetermined first of all by the existence of socialism, development of scientific and technological revolution, ever increasing education and social structure of the youth itself.

The analysis documents a considerable intergroup homogeneity of attitudes concerning the choice of profession — reflected especially in the fact that young people rationalize their choice combining their personal needs with those of the society.

Compared to the past the life conditions of the young workers are much better, their material standard is relatively high.

Although there exist some differences between the groups of the Czechoslovak working youth the basic indicators and activities are marked by an evident homogenization trend.

ného vyjádření blízka procentu těch 20–24letých pracovníků, kteří jsou nespokojeni s vykonávanou prací nebo pracovištěm.

K dnes už běžnému jevu časově dřívějšího uzavírání sňatku se řadí stoupající počet rozvodů mladých manželů. I když připustíme, že k nim v některých případech přispívá nevyhovující bytová situace novomanželů, spočívají hlavní příčiny tohoto společensky nežádoucího jevu jinde, mimo jiné v nedostatečné sociální zralosti, v nepostačujících znalostech a životních zkušenostech, v nedostatečné zodpovědnosti vůči životnímu partnerovi a zejména dětem.

Zlepšení bytových podmínek dělnické mládeže je dalším úkolem, který bude třeba řešit, třebaže tu půjde o dlouhodobější proces.

Potreba rozpracovať plánovanie sociálneho rozvoja územných celkov je v súlade so zásadami pre zdokonaľovanie riadenia a plánovania sociálno-ekonomického rozvoja stanovenými XV. zjazdom KSČ a vyplýva hlavne z požiadavky posilnenia komplexnosti a dlhodobosti v plánovaní v rámci územných celkov a zvýšenia koordinácie a vzájomných väzieb v plánovaní po územnej a odvetvovej linke.

Vychádza sa pritom z týchto zásad:

— Plánovanie sociálneho rozvoja územných celkov predstavuje integrálnu časť komplexného sociálno-ekonomického plánu daného územného celku.

— Nenahrádza doterajšiu sústavu plánovania, ale predstavuje jeden smer jej zdokonaľovania.

— V súčasnom období rozpracovanie plánov sociálneho rozvoja územných celkov je potrebné preto, aby sa mohli rozvinúť príslušné metodologie a metodiky analýz a plánovania sociálneho rozvoja, ktoré zatiaľ nie sú spracované.

— V dlhodobej perspektíve úlohu dnešných plánov sociálneho rozvoja prevzmú (pravdepodobne) *oblastné plány sociálno-ekonomického rozvoja (v oblastiach, krajoch a okresoch)*, ktoré spolu s územným plánovaním a volebnými programami Národného frontu zahrnú aj komplexne rozpracovanú časť sociálneho rozvoja, zatiaľ spracovanú v plánoch sociálneho rozvoja.

— Povaha sociálno-ekonomických činností vo veľkých mestách si vyžiada (pravdepodobne) rozpracovanie *komplexného plánu sociálno-ekonomického rozvoja mesta* s nadväznosťou na oblastný sociálno-ekonomický plán, územný plán a volebný program Národného frontu.

1. Vývoj a stav plánovania sociálneho rozvoja územno-miestnych celkov

Plánovanie sociálneho rozvoja územných celkov sa intenzívnejšie rozpracováva v posledných rokoch vo všetkých socialistických štátoch. Svedčia o tom mnohé teoretické práce a štúdie na túto tému, ako aj viaceré experimenty vypracovania plánu sociálneho rozvoja oblasti, okresov a miest.

Najďalej pokročili v ZSSR, kde od konca 60. rokov plánovanie sociálneho rozvoja územných celkov prešlo viacerými etapami až ku komplexnému systému sociálno-ekonomického plánovania, v ktorom plán sociálneho rozvoja predstavuje jeho integrálnu časť.

V ČSSR sa diskusia o plánovaní sociálneho rozvoja územných celkov odvíjala z počiatku od potreby prepojenia plánovania sociálneho rozvoja kolektívov podnikov k územným hladiskám. Ďalej sa rozvíjala v súvislosti s diskusiou o rozvíjaní socialistického spôsobu života, s úvahami o prehĺbovaní a zdokonaľovaní oblastného plánovania a ďalších plánovacích činností na úrovni národných výborov. Dôležitým podnetom pre rozvoj aktivity v plánovaní so-

ciálneho rozvoja boli uznesenia stranických a vládnych orgánov o ďalšom zdokonaľovaní riadenia a plánovania, o potrebe lepšieho využívania sociálnych faktorov v rozvoji.

Obdobie od roku 1975 sa vyznačovalo pokusmi o vytvorenie koncepčných prístupov, metodológií vypracovania plánov a sociálnych analýz pre vybrané experimentujúce okresy a mestá.

Do celoštátne riadeného experimentu v oblasti plánovania sociálneho rozvoja na roky 1976—1980 boli zahrnuté okresy Tachov, Trutnov a Trnava, kde sa overovali postupy rozpracovania tohto plánu na úrovni okresu.

V plánovaní sociálneho rozvoja miest sa rozvinul experiment za hl. mesto SSR Bratislavu a robili sa pokusy programovania sociálneho rozvoja za mestá Plzeň a České Budějovice. Ďalšie projektované pokusy sa uskutočňujú pre mestá Hradec Králové a Ústí nad Labem.

V navrhovaných prístupoch a metodikách (vypracovaných zväčša odborníkmi špecializovanými pre oblasť plánovania sociálneho rozvoja, ktoré prešli internými oponentúrami) sa doporučili metodológie vypracovania plánu sociálneho rozvoja územno-miestnych celkov podľa autorských koncepčných prístupov.

Zatiaľ nie je spracovaná jednotná metodika plánovania sociálneho rozvoja územných celkov. Jej vypracovanie si vyžiada ešte určitý čas. Zatiaľ je veľmi dôležité zovšeobecniť výsledky z experimentujúcich okresov a miest a prijať závery na ďalší postup prác.

Skúsenosti z experimentov plánovania sociálneho rozvoja za okres Tachov (1976) a Trnava (1977) ukázali na viaceré prednosti vypracovania takýchto plánov, ale tiež na problémy s tým súvisiace. Aj keď zovšeobecnenie je tu predčasné, možno urobiť na základe týchto dokumentov viaceré závery. Experimenty za okresy Tachov(1) a Trnavu(2) ukázali, že:

- rozpracovanie plánov sociálneho rozvoja za okres predstavuje významný nástroj integrácie činností v oblasti sociálneho rozvoja, ktoré sú doposiaľ roztrúsené do viacerých plánov a dokumentov;

- plánovanie sociálneho rozvoja okresu musí veľmi úzko nadväzovať na plánovanie v mikropodnikovej sfére na území okresu, čo doteraz existuje len v najnutnejšom, obmedzenom rozsahu;

- plán sociálneho rozvoja okresu umožňuje nielen komplexne zmapovať otázky sociálneho rozvoja v okrese, ale tiež je cenným prostriedkom pre skvalitnenie a zefektívnenie riadiacej práce ONV, pretože na základe tohto plánu vedú stanoviť prioritu a postup riešenia jednotlivých vecných problémov sociálneho rozvoja v ich vzájomných nadväznostiach v priebehu päťročnice a v rámci výhľadu do r. 1990;

- vypracovanie plánu sociálneho rozvoja sa musí uskutočniť v rámci koncepcie jednotného plánu sociálno-ekonomického rozvoja okresu s hlavným dôrazom na komplexnosť a dlhodobosť;

- gestorom vypracovania takéhoto plánu musia byť NV a ich odbory v úzkej spolupráci s ostatnou praxou, výskumnými ústavmi a vysokými školami;

- významným výsledkom komplexného prístupu je združovanie prostriedkov NV a ostatných organizácií na území okresu pre zabezpečenie budovania sociálno-kultúrnych a športových zariadení;

(1) Pozri: [Plán 1976; Tachovský experiment 1978].

(2) Pozri: [Plán 1978; Mihalik — Ozvald 1978; Spišiak 1978].

— plán sociálneho rozvoja tým, že pomáha vytvárať rovnorodé pracovné a životné podmienky, predstavuje veľmi dôležitý nástroj na stabilizáciu pracovníkov v okrese;

— plán tvorí dobrú základňu pre aktivizáciu občanov mobilizovaním neinvestičných faktorov rozvoja;

— plán predstavuje dôležitý krok v zdokonaľovaní komplexnej starostlivosti o pracujúcich a zdokonaľovaní metodológie plánovania na úrovni okresu.

Z viacerých problémov, ktoré pri rozpracovaní týchto plánov vznikli, možno uviesť nedostatočné kádrové vybavenie okresov pre tak zložitú plánovaciu činnosť, neochotu značnej časti organizácií podieľať sa na zdokonaľovaní svojich plánov a programov vo vzájomných nadväznostiach na plány okresu a opačne, chýba metodológia pre vypracovanie plánov sociálneho rozvoja okresu, nie sú vyriešené inštitucionálne a organizačné vzťahy v tejto oblasti, podpora a pomoc zo strany plánovacích nadriadených orgánov je minimálna a iné.

Tieto a ďalšie problémy vyplývajú zo zložitosti riadiacej a plánovacej činnosti NV a väzieb tejto činnosti na rezortnú linku riadenia.

Národné výbory v súčasnosti (1979) sústreďujú hospodársko-organizátorskú činnosť jednak na komplexný rozvoj odvetví a odborov priamo riadených NV a prostredníctvom oblastného a územného plánovania tiež na proporcionálny rozvoj územných celkov.

Priama zodpovednosť za riadenie podnikov a organizácií je rozdelená podľa stupňa NV tak, že z celkového počtu pracovníkov hospodárskych organizácií národných výborov riadi KNV 34 %, ONV 51 % a MNV 15 %.

NV svojou špecifickosťou v oblasti hospodárskeho a sociálneho rozvoja sa významnou mierou podieľajú na celkovom rozvoji národného hospodárstva a pri uspokojovaní materiálnych, kultúrnych a spoločenských potrieb obyvateľstva.

Špecifické zvláštnosti činnosti NV v oblasti hospodárskeho a sociálneho rozvoja podmieňujú aj osobitosti v prístupoch v rozvíjaní plánovania sociálneho rozvoja územných celkov.

Tieto osobitosti možno zhrnúť nasledovne:

— za metodické centrum rozvíjania plánovania sociálneho rozvoja treba považovať KNV,

— KNV mali by sa stať gestormi prípravy a schvaľovania týchto plánov,

— globálne väzby a prepojenia pohľadu centra rezortu, VHJ, podniku s územným pohľadom by mala zabezpečiť jednotná sústava ukazovateľov plánovania sociálneho rozvoja,

— špecifickosť problematiky NV môže zabezpečiť systém doplnkových ukazovateľov za špecifické aktivity okresu, mesta,

— premietnutie odvetvových pohľadov na sociálny rozvoj pracovných kolektívov v jednotlivých odvetviach hospodárstva riadeného NV a v ostatných činnostiach možno uskutočniť usmerňovateľskou činnosťou a metodickou pomocou príslušných rezortov (včítane vytypovania rámcových ukazovateľov),

— vzájomnú prepojenosť plánov rozvoja pracovných kolektívov (mimo hospodárstva a činnosti riadených NV), podnikov a organizácií na území okresu, mesta možno uskutočniť systémom doplnkových ukazovateľov sociálneho rozvoja pracovných kolektívov vyjadrujúcich vzťah k okresu, mestu a opačne.

Uvedené osobitosti v plánovaní sociálneho rozvoja územných celkov predstavujú iba časť (menšiu) problematiky zdokonaľovania plánovania.

Oveľa rozsiahlejší problém predstavuje dopracovanie komplexnosti v plánovaní sociálno-ekonomického rozvoja územných celkov.

Úsilie o komplexný prístup v plánovaní sociálno-ekonomického rozvoja územných celkov vyžaduje dopracovať viaceré problémy vzťahujúce sa na predmet a tiež na celkový postup rozpracovania plánu územných celkov.

2. Predmet plánovania sociálneho rozvoja územných celkov

Predmetom plánovania sociálneho rozvoja územných celkov (okresov, miest) je v súlade s formovaním socialistického spôsobu života občanov regulovať sociálnu problematiku v živote obyvateľstva okresu, mesta, vytvárať stále lepšie podmienky pre prácu, život a oddych občanov a na základe uvedeného mobilizovať aktivitu a iniciatívu občanov pre tvorbu zdrojov, spájať sociálny rozvoj s efektívnosťou a kvalitou práce ako predpokladu pre stále vyššiu rast ich životnej úrovne.

Predmet plánovania sociálneho rozvoja územných celkov úzko nadväzuje na plánovanie sociálneho rozvoja kolektívov podnikov (organizácií) tým, že umožňuje sústreďovať úsilie podnikov (organizácií) na území okresu, mesta na spoločné problémy v rozvoji okresu, mesta a podnikov (organizácií) apod. Týmto, aj keď predmet plánovania sociálneho rozvoja okresu, mesta, zameraný na sociálnu problematiku práce, života a oddychu obyvateľov okresu, mesta, je kvalitatívne iný ako pracovný kolektív, tvoriaci predmet plánovania sociálneho rozvoja kolektívu podnikov (organizácií), obidve úrovne plánovacej činnosti úzko spolu súvisia a navzájom sa podmieňujú.

Plán sociálneho rozvoja okresu, mesta má byť rozpracovaný v úzkej nadväznosti na komplexné programy starostlivosti o pracujúcich podnikov a organizácií, resp. na plány sociálneho rozvoja kolektívov podnikov (organizácií), aby okrem iných väzieb a súvislostí sa zabezpečili požiadavky a potreby v rozvíjaní komplexnej starostlivosti o pracujúcich a občanov v rámci jednotnej koncepcie územných celkov a podnikov. Podniky a organizácie majú a možno odhadnúť že aj v budúcnosti budú mať rozhodujúci podiel v zabezpečovaní úloh komplexného rozvoja osobností a kolektívov a veľký podiel v ostatnej komplexnej starostlivosti o pracovníkov nielen v rámci podniku, ale aj v príslušných mikrorajónoch.

Plán sociálneho rozvoja okresu, mesta však nemôže predstavovať súhrn plánov sociálneho rozvoja kolektívov podnikov (organizácií) na území okresu, mesta.

3. Rámcový postup prác vypracovania plánu

Rozpracovanie koncepčných prístupov a zameranie postupu spracovania plánu sociálneho rozvoja okresu, mesta zahŕňa hlavne:

1. Rozpracovanie straníckych a štátnych dokumentov stanovujúcich potrebu spracovania plánu sociálneho rozvoja.
2. Charakteristiku rámcových cieľov plánu sociálneho rozvoja.
3. Koncepciu plánu sociálneho rozvoja, vychádzajúcu z jednotného komplexného plánu sociálneho a ekonomického rozvoja okresu, mesta, a jeho štruktúru.
4. Postup vypracovania plánu a jeho organizačné zabezpečenie.
5. Stručný prehľad analytických prác, teoretických štúdií a potrebných výskumov.
6. Metodiku postupu vypracovania plánu sociálneho rozvoja.

Pri vypracovaní cieľov a úloh plánu sociálneho rozvoja územných celkov vystupujú ako dôležité sociálne vzťahy a väzby územných celkov na kolektívy

organizácii a tiež na celospoločenské ciele a úlohy. V územnej polohe sa formuje životné prostredia človeka na základe mnohých vplyvov, ktoré vytvárajú daný územný celok. Ide o vplyvy, pôsobiace vo sfére spoločensko-politického života, vo sfére kultúry, bývania a spotreby.

Koncepcia plánu sociálneho rozvoja vychádza z potreby vypracovať v budúcnosti jednotný komplexný plán sociálneho a ekonomického rozvoja okresu, mesta.

Buduje na tom, že jednotný komplexný plán rozvoja okresu, mesta sa skladá z dvoch častí, a to z časti vzťahujúcej sa na ekonomický rozvoj a z časti vzťahujúcej sa na sociálny rozvoj.

Obidve časti plánu rozvoja okresu, mesta, ktorým zodpovedajú aj príslušné prejavy v živote občanov okresu, mesta, úzko navzájom súvisia a navzájom sa podmieňujú.

Táto vzájomná súvislosť a podmienenosť oboch stránok života obyvateľov je charakterizovaná v súhrnom oddiele plánu sociálno-ekonomického rozvoja okresu, mesta.

Súhrnný oddiel obsiahne rozpracovanie nasledujúcich otázok: charakteristika územia, jeho hraníc a obyvateľstva; zhodnotenie doterajších výsledkov a úspechov dosiahnutých v rozvoji okresu, mesta; charakteristika jednotlivých oblastí okresu a obvod mesta z hľadiska špecifickosti v ekonomickom a sociálnom rozvoji; ciele a úlohy okresu, mesta v 6. päťročnici; dlhodobé ciele a prognostické úvahy v rozvoji okresu, mesta do roku 1990—2000.

Časť *ekonomický rozvoj okresu, mesta* sa rozpracuje len ako východisková základňa sociálneho rozvoja (hlavne z hľadiska zamerania výrobného programu, štrukturálnych zmien v odvetviach a v rámci odvetví stupňa vedeckotechnického rozvoja). Pôjde hlavne o rozpracovanie stavu a trendov rozvoja priemyslu, poľnohospodárstva, stavebníctva, dopravy, spojov, obchodu a ostatných odvetví nezarađených do časti sociálneho rozvoja (veda, výskum apod.). Vychádza sa z toho, že plán hospodárskeho rozvoja okresu, mesta za hospodárstvo riadené NV je vypracovaný po iných linkách.

Väzby plánu sociálneho rozvoja na územný plán okresu, mesta vychádzajú z toho, že koncepcia urbanistického rozvoja je v okrese, meste dôležitým faktorom, ktorý treba rešpektovať ako jeden z jeho nástrojov. Územný plán zakladá určité trendy sociálneho rozvoja mestského a dedinského organizmu a vytvára aj určité jeho medze v oblasti hmotnej štruktúry okresu, mesta.

Časť *sociálny rozvoj okresu, mesta* zahrňuje rozpracovanie všetkých podstatných otázok vzťahujúcich sa na sociálne zmeny a problémy obyvateľov okresu, mesta. Ide tu hlavne o trendy smerujúce k zabezpečeniu zlepšovania podmienok pre prácu, život a oddych občanov okresu, mesta, ďalej o rast materiálneho blahobytu, o zdokonaľovanie komunistickej výchovy a všestranný rozvoj kolektívov a osobností.

V ČSSR zatiaľ sa uplatňuje systém plánovania s prevládajúcim hospodárskym prístupom v plánovaní. Uskutočňuje sa na základe zákona o národohospodárskom plánovaní (zákon z 28. 12. 1970 č. 143/70 Zb.), ktorý stanovuje súčasť národohospodárskych plánov takto: štátne plány rozvoja ČSSR, ČSR, SSR, štátne rozpočty, menový a devízový plán ČSSR, oblastné plány a hospodárske plány ústredných orgánov federácie a republík, socialistických organizácií a národných výborov. Hospodárske plánovanie a hospodárske plány ministerstiev, ústredných orgánov, podnikov a národných výborov tvorí dodnes koncepčný základ plánovania u nás.

Schéma 1. Plánovanie sociálno-ekonomického rozvoja mesta (veľkého)

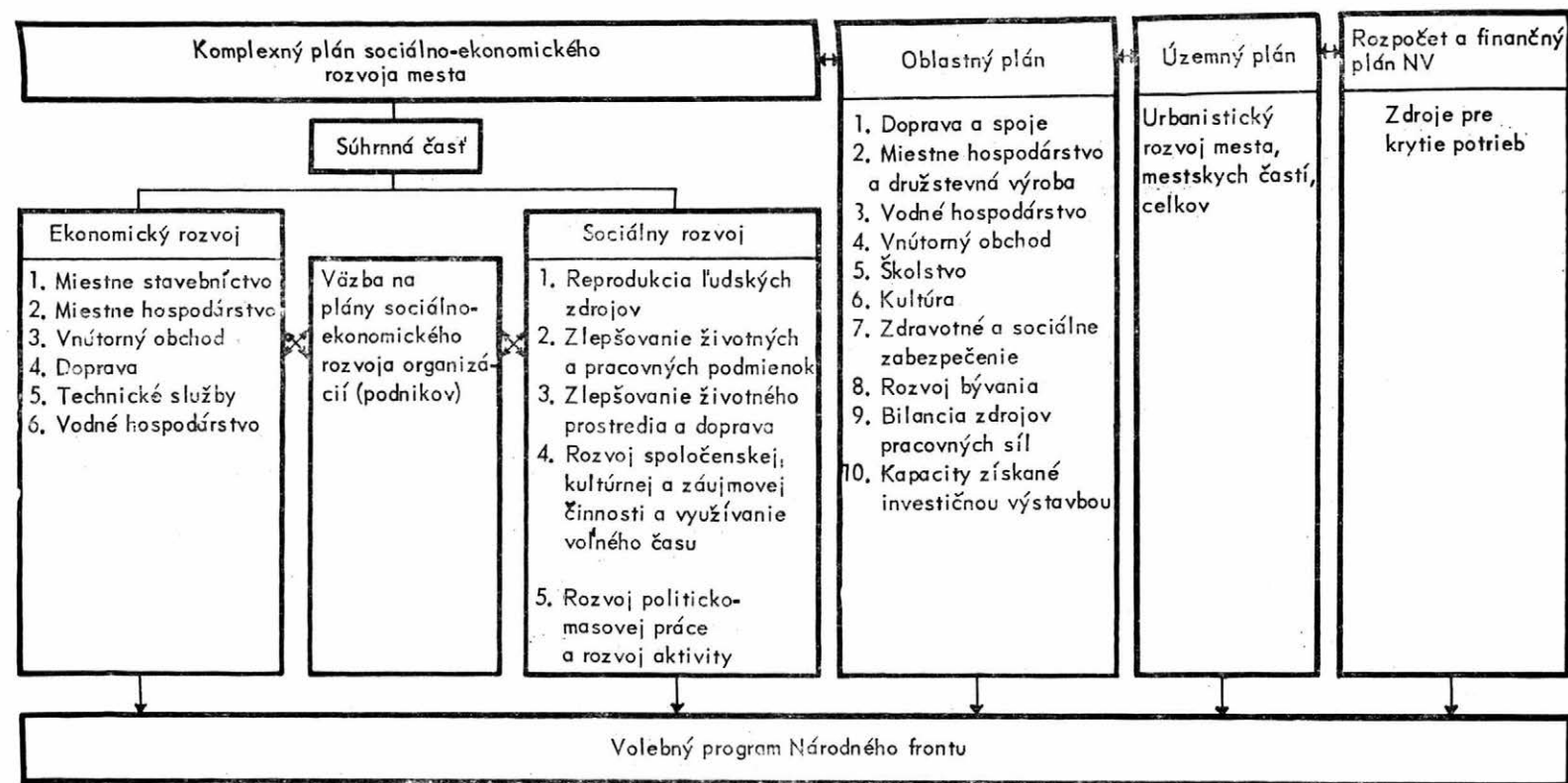
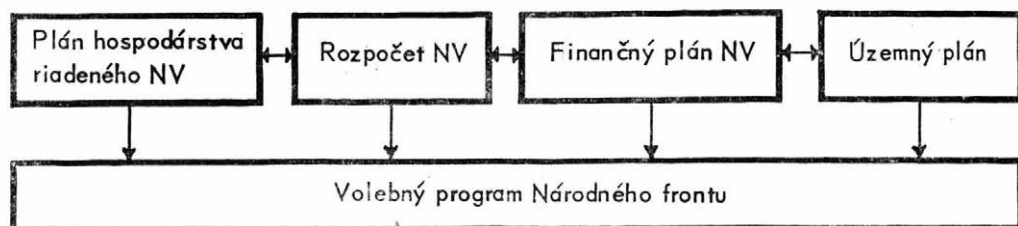
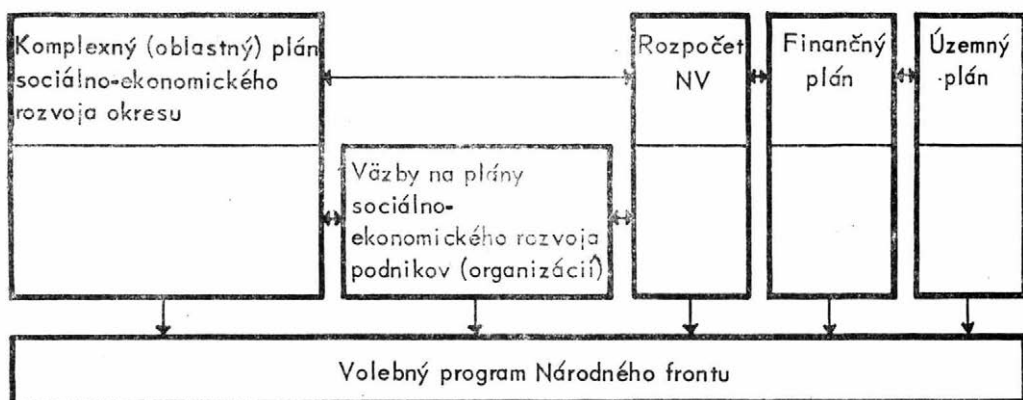

Schéma 2. Plánovanie sociálno-ekonomického rozvoja okresu

a/ súčasný stav:

b/ perspektívny návrh:

Napríklad na úrovni Národného výboru Bratislavy vypracúvajú:

- volebný program Národného frontu,
- oblastný plán,
- dlhodobý výhľad hospodárstva riadeného NVB do r. 1990,
- územný plán hlavného mesta SSR Bratislavy,
- iné: projekcia vývoja obyvateľstva do r. 2000, generel dopravy hl. mesta SSR Bratislavy.

Súčasný stav je taký, že dokumenty zostavované za okres, mesto zahŕňujú iba časť činnosti a aktivít uskutočňujúcich sa v okrese, meste (hlavne miestne stavebníctvo, doprava, obchod a cestovný ruch, vodné hospodárstvo, školstvo, kultúra, zdravotníctvo, sociálne zabezpečenie). Viaceré činnosti dôležité pre okres, mesto neriadené NV, ale vážne z hľadiska práce, života a oddychu občanov, zostávajú nedostatočne rozpracované, alebo vôbec nerozpracované. Nie je dostatočne doceňovaný a v plánoch premietnutý význam veľkých podnikov a ostatných NV neriadených organizácií pre formovanie životných podmienok obyvateľov okresu, mesta. Väzba okres, mesto — výrobná sféra — ekonomická a sociálna infraštruktúra v oboch smeroch nie sú prepracované na potrebnej úrovni.

Riešenie je v *d'alšom zdokonaľovaní plánovania na úrovni okresu, mesta*. Sú viaceré možnosti:

- a) dopracovať doterajšiu koncepciu o sociálne aspekty, napríklad vypracovaním dlhodobého výhľadu sociálneho rozvoja okresu, mesta;
- b) rozpracovať dielčie programy dosiaľ nespracovaných aktivít a činností na území okresu, mesta;
- c) prejsť na koncepciu sociálno-ekonomického oblastného plánu;
- d) vypracovať komplexný plán sociálno-ekonomického rozvoja okresu, mesta.

V schémach č. 1 a 2 sú znázornené dve varianty.

Najkomplexnejší prístup predpokladá takú štruktúru plánov, ktorá by obšiahla všetky stránky sociálneho rozvoja v najširšom zmysle formovania, utvárania a naplňania socialistického spôsobu života okresu, mesta. Táto štruktúra plánu by zahrňovala rozpracovanie podmienok, ktoré určujú životný spôsob.

Ďalej by zahrňovala celý komplex formovania, utvárania a rozvoja socialistického spôsobu života.

Najmenej náročný prístup spočíva v zostavení programov riešenia dielčích problémov sociálneho rozvoja okresu, mesta. Ide tu o vypracovanie niektorých dôležitých problémov sociálneho rozvoja, ktoré sú pre rozvoj okresu, mesta akútne, a vypracovanie programu ich riešenia.

Prvý prístup možno považovať za cieľový. Je však náročný na spracovanie podkladov, analýz, výskumov, štúdií a metodologických riešení. Z týchto príčin nebolo by reálne ho doporučovať pre rozpracovanie plánov sociálneho rozvoja okresov, miest v širšom rozsahu v súčasnom období.

Druhý prístup je vo svojej podstate jednoduchý. Vyžaduje nie veľmi zložité analýzy, určité dielčie prieskumy a možno pri ňom do veľkej miery využiť existujúce podklady, rozbor, hlásenia a správy. Metodológia je ľahko zvládnuteľná. Možno ho rozpracovať vlastnými silami za minimálnej pomoci externých pracovníkov. Možno doporučiť, aby ho uplatňovali tie mestá a okresy, ktoré potrebujú riešiť niektoré akútne problémy sociálneho rozvoja mesta a nemajú dostatočné kadrové a materiálne podmienky pre rozpracovanie náročnejších plánov sociálneho rozvoja. Ďalej tento prístup je vhodný pre prvé etapy v rozpracovaní plánov sociálneho rozvoja mesta (okresu). Nie je vhodný pre experimentovanie zložitejších metodických prístupov a pre riešenie koncepčných problémov sociálneho rozvoja okresu, mesta.

Z uvedeného je zrejmé, že pre riešenie koncepčných a metodologických otázok sociálneho rozvoja okresu, mesta v súčasnosti je reálne potrebné rozpracovať prístup, ktorý by predstavoval medzistupeň medzi prvým a druhým prístupom, t.j. medzi komplexným prístupom plánovania sociálneho rozvoja v najširšom zmysle formovania, utvárania a naplňania socialistického spôsobu života, a najmenej náročným prístupom zostavovania programu riešenia dielčích problémov sociálneho rozvoja okresu, mesta.

Tento prístup spočíva v *rozpracovaní komplexného plánu sociálneho a ekonomického rozvoja okresu, mesta*. V súčasnosti je najviac opodstatnený a zodpovedá smernici pre sociálny a hospodársky rozvoj stanovenej XV. zjazdom KSČ pre roky 1976—1980. Možno ho označiť stredným stupňom obtiažnosti, najmä pokiaľ ide o koncepčné riešenie, analýzy, štúdiá, sociologické výskumy a metodologické riešenia.

Predpokladá vo všeobecnej časti úzke prepojenie vzťahov sociálno-politického a sociálno-ekonomického rozvoja okresu, mesta, náväznosť na územný plán a plán oblastného rozvoja.

Časť plánu, vzťahujúca sa na sociálny rozvoj okresu, mesta, koncepcne vychádza z cieľov, úloh a priorít sociálneho rozvoja okresu, mesta, na ktoré nadväzujú jednotlivé kapitoly plánu sociálneho rozvoja.

Napríklad otázky pohybu pracovných síl, adaptability, stabilizácie, alebo otázka ženskej zamestnanosti sa nebudú riešiť jednotlivo ako izolovaný problém, ale v komplexnom prístupe v rámci kapitoly „Reprodukcia ľudských zdrojov“, v ktorej sa rozpracujú všetky aspekty vo vzťahu k sociálnemu rozvoju. Taktiež otázka rekreácie a športu obyvateľov okresu, mesta sa nebude riešiť samostatne ale v rámci komplexne chápaného problému využívania voľného času. Podobne je to napríklad s riešením bytového problému v rámci širšie ponímaného vytvárania životných podmienok, alebo s riešením problému detských jasí v rámci komplexne pojmutej sociálnej starostlivosti apod.

Vypracovanie plánu sociálneho rozvoja okresu, mesta predchádza vypracovanie ideového návrhu pre vypracovanie plánu, na základe ktorého riadiaci orgán okresu, mesta prijme politicko-organizačné opatrenia, v ktorých sa vytvoria komisie a pracovné skupiny pre vypracovanie plánu sociálneho rozvoja.

Každá pracovná skupina podrobne rozpracuje jednotlivé oblasti sociálneho rozvoja podľa jednotného metodického postupu, ktorý predpokladá:

- zhromaždiť údaje, podklady a informácie,
- urobiť ich analýzu a vyhodnotenie (prípadne navrhnúť doplnkové šetrenia pre získanie potrebných dôležitých údajov a výsledkov),
- spracovať ciele a úlohy v danej oblasti sociálneho rozvoja do roku 1990 a rozpracovať prognostické trendy ďalšieho rozvoja,
- rozpracovať programy pre riešenie najdôležitejších problémov danej oblasti,
- vytypovať ukazovateľov pre danú oblasť sociálneho rozvoja, kvantitatívne ich vyjadriť do roku 1980, resp. 1990,
- vypracovať sociálne normy, cieľové normatívy pre prepočet ukazovateľov,
- navrhnúť opatrenia pre splnenie stanovených cieľov a úloh a ukazovateľov, najmä pokiaľ ide o organizačné, materiálne, kadrové, investičné a iné opatrenia.

Predpokladom úspechu vypracovania plánu sociálneho rozvoja okresu, mesta je urobenie podrobných analýz.

Ide najmä o nasledovné analýzy:

1. Analýzy urobené v rámci jednotlivých oblastí sociálneho rozvoja.
2. Analýzy komplexných programov starostlivosti o pracujúcich za všetky podniky a organizácie na území okresu, mesta.
3. Sociologický výskum vzťahov, postojov a návrhov občanov okresu, mesta, urobený na základe reprezentatívnej vzorky obyvateľov mesta.
4. Sociologický výskum vo vybraných závodoch a organizáciach na území okresu, mesta — najmä za chémiu, strojárstvo, potravinársky priemysel, služby (na vzorke pracujúcich každej organizácie).

Uvedené 4 hlavné smery analýz poskytujú podklady jednak z existujúcich tokov informácií podnikov a organizácií a jednak z priameho dotazovania obyvateľstva pre stanovenie cieľov a vytypovanie trendov a opatrení v jednotlivých oblastiach sociálneho rozvoja a tiež pre úvahy pri robení syntézy plánu.

Okrem uvedených analytických prác a výskumov je žiadúce zadať podľa

potreby vypracovanie teoretických štúdií pre objasnenie zložitých oblastí v sociálnom rozvoji okresu, mesta. Ide najmä o tieto oblasti:

- demografický vývoj obyvateľstva okresu, mesta a jeho prirodzený aj mechanický pohyb,
- trendy a vzájomné väzby a súvislosti plánu rozvoja hospodárstva lokalizovaného na území okresu, mesta na plán sociálneho rozvoja,
- trendy územného rozvoja okresu, mesta a jeho determinujúci vplyv na sociálny rozvoj

4. Rozpracovanie ukazovateľov plánu sociálneho rozvoja územných celkov

Ukazovatele plánu sociálneho rozvoja územných celkov musia vychádzať zo zvolenej štruktúry plánu. Ich poslaním je kvantitatívne v absolútnych číslach vyjadriť ciele a úlohy plánu, premietnuť ich do jednotlivých plánovacích období a pomocou indexov vyčíslieť tempo rastu za zvolené časové obdobia.

Konštrukcia ukazovateľov plánu sociálneho rozvoja územného celku (kraja, okresu, mesta) musí vychádzať z *jednotnej štruktúry plánu sociálneho rozvoja na úrovni národného hospodárstva s väzbami na rezort, stredný článok riadenia, podnik, kraj, okres, mesto* (pozri prehľad týchto ukazovateľov v tabuľke).

Jednotná štruktúra ukazovateľov zabezpečí vzájomné prepojenie a väzby stanovených ukazovateľov na jednotlivých stupňoch riadenia.

V plánovaní sociálneho rozvoja územných celkov možno týchto ukazovateľov ďalej podrobnejšie rozpracovať tak, aby vyjadrili v komplexnej podobe predmet, ciele a funkcie plánovania sociálneho rozvoja v kraji, okrese či meste.

Ďalej komplexnosť ukazovateľov v územnom celku možno doplniť ďalšími (novými) ukazovateľmi, ktoré obsiahnu špecifickosť sociálneho rozvoja v každom územnom celku, ako aj potrebné väzby na organizácie v územnom celku.

Typickým príkladom takýchto ukazovateľov sú ukazovatelia väzieb plánu sociálneho rozvoja okresu, mesta na podniky a organizácie a opačne, ďalej ukazovatelia súhrnného oddielu plánu, ukazovatelia charakterizujúce základné trendy v ekonomickom rozvoji apod.

Štruktúra ukazovateľov plánu sa odvíja od štruktúry a obsahu plánu, zohľadňuje špecifické potreby okresu, mesta (plán sociálneho rozvoja okresu, mesta) a uvažuje s takým počtom ukazovateľov, ktoré by vyjadrovali hlavné procesy uskutočňujúce sa v rámci plánovaných úvah podľa jednotlivých častí plánu sociálneho rozvoja.

A. Ukazovatelia súhrnného oddielu:

1. Počet obyvateľstva
 - sociálna štruktúra obyvateľstva
2. Rozhloha územia
3. Počet pracovníkov
4. Hrubá výroba podľa odvetví NH
5. Objem výkonov v odvetví služieb
6. Produktivita práce na pracovníka v odvetví NH
7. Príjem na obyvateľa a na pracovníka
 - z miezd
 - zo spoločenských spotrebných fondov
8. Hlavné ukazovatele jednotlivých častí plánu sociálneho rozvoja

Tabuľka 1. Počet ukazovateľov sústavy jednotnej štruktúry ukazovateľov sociálneho rozvoja^{1*}

Spolu				Z toho													
Podľa jednotlivých oblastí sociálneho rozvoja NH				Z toho													
				NH		Ministerstvo		VHJ		Organizácia		Kraj		Okres		Mestá (veľké)	
Oblasť	Z	D		Z	D	Z	D	Z	D	Z	D	Z	D	Z	D	Z	D
I.	21	15		14	9	7	4	10	10	12	10	10	6	11	6	11	6
II.	8	16		8	15	—	—	—	—	—	—	6	15	6	15	6	15
III.	13	22		5	8	9	10	12	19	13	22	4	5	5	7	5	7
IV.	10	45		9	37	9	20	7	24	7	26	7	29	7	22	7	22
V.	21	36		10	19	3	9	3	6	14	25	11	16	11	15	11	15
VI.	5	26		3	21	5	20	5	13	5	13	3	21	3	14	3	14
VII.	14	42		6	24	8	25	10	14	10	14	9	40	9	40	9	40
VIII.	11	21		9	13	4	4	5	12	5	12	11	18	11	18	11	18
IX.	7	5		3	—	5	—	7	5	7	5	3	—	3	—	3	—
X.	10	8		5	5	4	6	6	5	9	7	9	7	8	7	4	5
XI.	6	7		5	3	—	—	—	—	—	—	5	3	5	3	5	3
XII.	6	23		4	16	2	4	1	3	2	7	6	24	6	21	6	19
XIII.	6	13		4	11	4	11	4	11	6	13	4	11	4	11	4	11
Spolu	138	274		71	181	60	113	70	112	90	154	87	189	89	179	85	175

Návrh autora: Rozpracovanie ukazovateľov pozri: Mihalik 1979.

- I. Reprodukcia obyvateľstva a zdrojov pracovných síl
- II. Základné sociálne potreby a ich rast
- III. Rozvoj iniciatívy, pracovnej aktivity a účasti pracujúcich na riadení
- IV. Vzdelanie a kvalifikácia
- V. Rozvoj zdravotníctva, ochrany zdravia a zlepšovanie pracovných podmienok
- VI. Rozdeľovanie a príjmy a osobná hmotná zainteresovanosť
- VII. Bývanie
- VIII. Sociálne zabezpečenie
- IX. Stravovanie a výživa
- X. Rozvoj kultúrnych a rekreačných aktivít
- XI. Znižovanie sociálnych disfunkcií a protispoločenského chovania
- XII. Životné prostredie
- XIII. Finančné zdroje pre krytie sociálnych potrieb

* Z = základný ukazovateľ
D = doplnkový ukazovateľ

Oblasti sociálneho rozvoja NH:

B. Ukazovatelia plánu jednotlivých oblastí sociálneho rozvoja majú vyjadriť a kvantifikovať sociálny rozvoj najmä podľa nasledovných úsekov:

- I. Reprodukcia ľudských zdrojov
- II. Zlepšovanie životných a pracovných podmienok
- III. Zlepšovanie životného prostredia
- IV. Rozvoj a zdokonaľovanie politicko-výchovnej a masovej práce a rozvoj aktivity
- V. Rozvoj a zdokonaľovanie spoločenskej, kultúrnej a záujmovej činnosti, športu a využívania voľného času
- VI. Zdokonaľovanie sociálno-psychologických vzťahov a redukovanie sociálnych disfunkcií
- VII. Zdroje pre krytie sociálnych potrieb
- VIII. Rozvoj organizácií a ich vzťah k mestu v oblasti sociálneho rozvoja

Rámcove, na vyjadrenie cieľov a úloh sociálneho rozvoja územného celku podľa uvedenej štruktúry je potrebný približne taký minimálny počet základných a dielčích ukazovateľov, ako je uvedený v tabuľke jednotnej štruktúry ukazovateľov sociálneho rozvoja za kraj, okres, resp. ukazovateľov mesta. Okrem týchto ukazovateľov je potrebné rozpracovať doplnkových ukazovateľov pre vyjadrenie špecifických podmienok sociálneho rozvoja územia.

Osobitne zložitým problémom je koncipovanie ukazovateľov v pláne sociálneho rozvoja územného celku vzhľadom na prepojenie rezortného a územného prierezu plánovania.

Zatiaľ ukazovatelia rezortne riadených podnikov a organizácií nie sú, a to najmä v oblasti sociálneho rozvoja, dostatočne prepojené a premietnuté do plánov územných celkov.

Komplexné programy starostlivosti o pracovníkov, ktoré sa vypracovali pre obdobie 6. päťročného plánu skoro vo všetkých podnikoch a organizáciách, zahŕňujú 71 základných ukazovateľov sociálneho rozvoja (z toho 39 povinných, 32 doporučených) a 93 dielčích ukazovateľov (spolu 164 ukazovateľov).

Experimentálne vypracovanie plánu sociálneho rozvoja, sledované celoštátne v 12 organizáciách a rezortne i krajsky sledované v 19 organizáciách (spolu asi 220 tis. pracovníkov) počíta so 45 základnými ukazovateľmi sociálneho rozvoja a 85 dielčimi ukazovateľmi (spolu 130 ukazovateľov). V niektorých experimentujúcich podnikoch sa tento počet prekročil. Napríklad v Slovnafte, n. p. v Bratislave plán sociálneho rozvoja kolektívu podniku na r. 1978 obsahoval 67 základných a 189 dielčích ukazovateľov (spolu 256 ukazovateľov).

Pri prepojení podnik (organizácia) — mesto, okres vyvstáva otázka, či možno niektoré z existujúcich ukazovateľov sumárne prevziať do plánu sociálneho rozvoja územného celku, alebo či bude treba novo koncipovať *ukazovatele prepojenia plánov sociálneho rozvoja kolektívov podnikov a plánov sociálneho rozvoja územných celkov*.

Aj keď teoreticky je možné uvažovať s prebratím a sumarizovaním niektorých ukazovateľov, prax ukazuje, že pôjde o konštrukciu špecifických väzbových ukazovateľov v typických oblastiach spoločenských záujmov, podnik — okres, mesto. Za tento prístup hovorí aj skutočnosť, že plán sociálneho rozvoja územného celku nemôže byť sumárom plánov sociálneho rozvoja kolektívov na danom území.

V prvom rade pôjde o vytypovanie vzájomných záujmových väzieb, podnik (organizácia) — mesto, okres, potom vyjadrenie týchto záujmových väzieb vo forme ukazovateľov.

Rámcové záujmové väzby podnik (organizácia) — mesto, okres možno charakterizovať nasledovne:

Príloha 1. Vzájomné záujmové väzby podnik (organizácia) — mesto, okres (príklady)

Oblasť sociálneho rozvoja	Záujem podniku, organizácie	Záujem mesta, okresu	Navrhovaný ukazovateľ
1. Reprodukcia ľudských zdrojov, profesionálno-kvalifikačná štruktúra	Nábor pracovníkov a učňov	Zamestnanosť obyvateľov Rozmiestnenie absolventov škôl	Rast počtu pracovníkov celkom, z toho: podľa pohlavia, podľa kategórií, podľa veku, mládeže do 21 rokov, osôb so zmenenou pracovnou schopnosťou
2. Zlepšovanie pracovných podmienok	Znižovanie hluku, prašnosti, práce v horúcich prevádzkach, ťažkých a namáhavých prác	Zvyšovanie čistoty v podniku a v okolí Rast podielu ľahkej práce, vhodnej pre ženy a dôchodcov Dodržovanie hygienických noriem pri práci	% znižovania prác v znečistených a zdravie škodlivých podmienkach % rastu prác vhodných pre ženy
3. Zlepšovanie životných podmienok	Rast a skvalitňovanie závodného stravovania Skvalitňovanie zdravotnej starostlivosti v podniku Zabezpečenie bývania pre pracovníkov podniku Zabezpečenie dopravy do zamestnania Umiestnenie detí do predškolských zariadení Skvalitňovanie zásobovania a služieb Rozvoj kultúrnych, rekreačných a športových zariadení	Plné využitie kapacít závodnej kuchyne aj mimo podnik Využívanie zdravotných zariadení mesta podnikmi Výber vhodných lokalít pre byty Regulovanie foriem výstavby bytov Využívanie hromadnej (mestskej) dopravy Údržba ciest Vybudovanie predškolských zariadení Budovanie predajní a prevádzkarní služieb Komplexné využívanie kultúrnych, rekreačných a športových zariadení	% využívania závodnej kuchyne na 1 a 2 smeny % podnikmi nárokováných zdravotných služieb v mestských zdravotných strediskách Počet nárokov na štátne byty Počet pracovníkov odkázaných na hromadnú (mestskú) dopravu, z toho: zo smeru A B C % umiestnenia detí v jasliach, škôlkach, družinách % uspokojovania náku- pov v predajniach podniku Rozsah nárokov na zásobovanie podnikových predajní tovarom % využívania kultúrnych zariadení podniku — klubov, rekreačných zariadení, športovísk

Oblasť sociálneho rozvoja	Záujem podniku, organizácie	Záujem mesta, okresu	Navrhovaný ukazovateľ
	Výstavba zariadení pre výchovu dorastu, predškolských zariadení	Združovanie prostriedkov pre výstavbu zariadení výchovných, predškolských, kultúrnych, športových	Menovité akcie združovania prostriedkov pre výstavbu učňovských internátov, predškolských zariadení, kultúrnych a športových zariadení
4. Zlepšovanie životného prostredia	Znižovanie úletov a emisií do vzduchu a do vody Zlepšovanie celkového životného prostredia v podniku	Výstavba čistiacich staníc Dodržiavanie noriem ochrany životného prostredia Účast podnikov na skrášľovaní prostredia v mikrorajóne	Rozsah znižovania emisií do vody, do vzduchu Výsadba okrasných stromov, zelene a iné Počet účastníkov v akcii Z
5. Rozvoj iniciatívy, aktivity a politicko-výchovnej práce	Zvyšovanie foriem iniciatívy (zlepšovateľské a technické hnutie, novátorstvo, racionalizácia atď.)	Zlepšovanie podmienok pre rozvoj iniciatívy a aktivity v zariadeniach vyššieho typu (dom techniky a pod.)	Požiadavky podnikov na zariadenia pre rozvoj iniciatívy na úrovni mesta (vhodné podľa druhov činnosti)

Literatúra

- Illner, M.: Územní hledisko v plánování sociálního rozvoje. Sociologický časopis 1978, č. 3, s. 276–290.
- Kutta, F.: Systém řízení sociálních procesů. Svoboda, Praha 1976.
- Kohout J.: Sociální analýza a řízení socialistického podniku. Práce, Praha 1976.
- Mihalik, J.: Sociálně plánovanie. Bratislava, ES VŠE 1979.
- Mihalik, J. — Ozvald, B.: Experiment celospoločenského obsahu. Nové slovo 1978, 11. a 18. V.
- Pašiak, J.: Sociológia a sociálne plánovanie v územných celkoch. Sociológia 1978, č. 3.
- Plán sociálneho rozvoja okresu Trnava do roku 1980 s výhľadom do roku 1990. Trnava, ONV 1978.
- Plán sociálneho rozvoja okresu Tachov 1976–1980. Tachov, ONV 1976.
- Spišiak, R.: Plán sociálneho rozvoja okresu Trnava. Práca 1978, 11. XII.
- Tachovský experiment. Národní výbory 1978, č. 44.
- Zkušenosti se zaváděním plánu sociálního rozvoje okresu. Pardubice, Dům techniky ČVTS 1978.

Резюме

Й. Мигалик: Планирование и показатели социального развития регионов

Планирование социального развития регионов проводится согласно принципам совершенствования управления и планирования социально-экономического развития в народном хозяйстве. Подчеркивается требование к комплектности, долгосрочности планирования и повышение координации и взаимосвязей в планировании по территориальной и отраслевой линиям.

В статье дается критическая переоценка развития и состояния существующей до сих пор системы планирования в рамках региона и подчеркивается потребность перехода к социально-экономическому планированию регионов в нужных связях. По этому поводу разрабатывается предмет планирования социального развития регионов, в общих чертах намечается метод разработки плана, предлагаются схемы взаимосвязей планов и разрабатываются показатели плана социального развития региона.

Показатели разрабатываются в качестве составной части единой структуры показателей плана социального развития в народном хозяйстве. В дальнейшем они конкретизируются по отдельным областям социального развития а также с точки зрения связей взаимных интересов существующих между предприятием (организацией), городом и районом.

Summary

J. Mihalik: Planning and Indicators of Territorial Units Social Development

The planning of the social development of territorial units is worked out in line with the principles for the improvement of the management and planning of socio-economic development in the national economy. Special stress is laid on aspects of comprehensiveness, long-term planning and greater coordination and mutual linkages in planning along territorial and departmental lines.

This article reviews the development and the current state of the planning system within a limited area and emphasizes the need for a transition to the socio-economic planning of territorial units. In this connection the subject of the planning of social development of territorial units is being elaborated, diagrams of the interlinkages of individual plans are being designed, and social planning indicators of territorial units are being worked out.

Indicators are being elaborated as part of a unified structure of social development indicators plan in the national economy. Later indicators are being worked out according to individual fields of social development and then in the mutual-interest linkages enterprise-organization — town and district.

Kvótní výběr patří mezi metodologické postupy, na něž neexistuje jednoznačný názor. Je to metoda, která má své velmi silné odpůrce, ale současně i své jednoznačné a jednostranné příznivce. Historie metody je poznamenána mnoha prokazatelnými úspěchy, ale i mnoha zcela jasnými a naprostými zklamáními. Její vývoj je spjat s vývojem metodologie empirického sběru informace pro potřeby společenskovedního výzkumu, výzkumu veřejného mínění, výzkumu trhu apod. Počátky tohoto vývoje lze hledat kolem roku 1936 a lze je spojit se jmény Cherington, Roper, Gallup a Crossley, jejichž výzkumy se staly známými především po úspěšné predikci výsledků amerických prezidentských voleb. Od této doby se metoda značně vyvinula a zároveň, používáním v různých podmínkách, i velmi diferencovala. Dnes je možné charakterizovat kvótní výběr spíše jako celý komplex metod a postupů než jako jedinou metodu.

Kvótní výběr se velice rychle rozšířil do nejrůznějších aplikací. Důvodem pro to byly především relativně nízké náklady a jednoduchá organizace a popularita přesných a praxí ověřených výsledků. Přesto mezi metodology, matematickými statistiky a profesionálními výběraři vždy převládaly a stále převládají nedůvěra k tomuto postupu a značně silné metodologicko-statistické výhrady. Praktické aspekty, organizace, náklady a další podmínky nás však nutí, abychom kvótní výběr používali. Uživatelé metodu vychvalují, matematici ji kritizují. Účelem této stati je metodu charakterizovat a dát každému uživateli možnost rozhodnout se na základě vlastního studia problému.

Shrnující názor na kvótní výběr vyjadřuje L. Kish (1965:563) takto: „Kvótní výběr není jednoznačně definovaná vědecká metoda. Je to spíše umělecký výtvar, stěží definovatelný či popsatelný. Obecná kritika nemůže jít proto do detailů. A specifická kritika jednoho postupu se nemusí hodit na jiný postup“. Toto je bezesporný fakt. A snad právě zde se skrývá i důvod, proč znalosti o kvótním výběru a jeho možnostech, přednostech i nedostacích se tolik rozcházejí, proč jsou u většiny uživatelů nepřesné a často i chybné.

Účelem této stati je metodu popsat v jejich obecných principech, charakterizovat ji vzhledem k celkové reprezentativitě zadané výzkumnými cíli a formulovat problémy, které je nutno v praxi vyřešit, máme-li s klidným svědomím zobecňovat data získaná kvótním výběrem. Půjde o pokus odpovědět na otázky:

- 1) Co je to kvótní výběr?
- 2) Jaké jsou základní etapy v postupu kvótního výběru?
- 3) Co podmiňuje zobecnitelnost kvótního výběru?
- 4) Jaké rušivé vlivy působí na různých místech postupu?

1. Charakteristika kvótního výběru

Při plánování kvótního výběru jsme vedeni myšlenkou zajistit „téměř“ úplnou shodu výběrového a základního souboru vzhledem k vybraným znakům a jejich

populačním rozložením. Chceme zajistit shodu procentního rozložení několika základních sociodemografických znaků v populaci a ve výběru tím, že tazatelům předepíšeme kvóty (tj. počty osob v kategoriích daných znaků), které při výběru musí dodržet a které jsou voleny tak, aby požadovanou shodu zajistily.

Pro zajištění reprezentativity však shoda u vybraných, tzv. kvótních znaků nestačí. *Výběrový postup je aplikován za předpokladu, že shoda u vybraných znaků zajistí i reprezentativitu u ostatních znaků.* Na platnosti tohoto předpokladu závisí použitelnost metody, a právě kolem tohoto předpokladu se odvíjí proces rozhodování o přijetí a použití postupu.

Tento předpoklad nelze obecně ani jednoznačně přijmout ani jej nelze jednoznačně zamítnout. V praxi nikdy úplně neplatí, chceme se však k němu co nejvíce přiblížit. A právě zde je prostor k uplatnění onoho umění organizátorského i statistického, umění využít všech dostupných statistických informací, teoretických znalostí a zobecnění předchozích výsledků a zkušeností, psychologicko-výchovného umění při práci s tazateli a vůbec uplatnění celkové sociologicko-statistické erudice.

Pro hodnocení reprezentativity [Řehák 1978] výběrového šetření i pro rozhodnutí o způsobu analýzy a zobecnění výsledků je nutno znát matematický model procesu sběru dat, aby bylo možno odvodit jeho důsledky a použít je při výpočtech odhadů statistických ukazatelů i určení nepřesností těchto odhadů. U kvótního výběru se setkáváme s principiální potíží, spočívající v tom, že není znám vhodný matematický model, který by proces vzniku dat charakterizoval a z něhož by tudíž bylo možno odvodit i reprezentativitu. Zatímco pravděpodobnostní výběr je procesem řízené náhody, kvótní výběr by měl srovnatelný model jen v tom případě, kdyby tazatelé fungovali v rámci svých kvót, předpisů a umístění jako perfektní generátory náhodného výběru. Takovou vlastnost ovšem tazatelé nemají a ani mít nemohou.

Kvótní výběr bývá někdy srovnáván se stratifikovaným (oblastním) pravděpodobnostním výběrem. Kvótní znaky mají skutečně do značné míry charakter stratifikačních proměnných(1) a také z této vlastnosti při jejich výběru a určení vycházíme. Každý kvótní znak či kombinace znaků mají (jednotlivě) stratifikační význam. Souhrn všech předpisů může však mít efekty daleko složitější. Kvótní výběr však jako stratifikovaný charakterizovat nelze, neboť uvnitř oblastí nevybíráme respondenty náhodně. Vzhledem k těmto aspektům nemůžeme ani přesně určit *stratifikační efekt*, který použitím kvótních znaků získáváme. Přesto předpokládáme, že stratifikační efekt existuje a že působí na zvýšení přesnosti výsledných odhadů, a chceme jej maximalizovat.

Proti stratifikačnímu efektu působí *efekt skupinkový*, který vzniká u jednotlivých tazatelů. Tazatel, je-li mu dopřána volnost, vybírá osoby s nimiž snadno navazuje kontakt, z určitého prostředí, respondenty, které snadno vyhledá a u nichž nejsnadněji identifikuje charakteristiky kvótních znaků. Tazatel tak,

(1) Stratifikací rozumíme ve statistice rozklad populace do několika oblastí (skupin statistických jednotek tvořících populaci), které jsou z hlediska daného problému vnitřně co nejhomogennější a navzájem se naopak co nejvíce liší. Proměnná, jejíž hodnoty určují jednotlivé oblasti, se nazývá stratifikační proměnnou. Oblasti mohou být určeny i pomocí kombinace několika proměnných. Formálně mohou být určeny libovolným rozkladem populace, praktický význam mají však jen ty rozklady, které mají výše uvedenou vlastnost. Proto za stratifikační proměnné volíme takové znaky, které jsou co nejsilněji korelovány s danými problémy (co nejsilněji diferencují vzhledem k danému problému). Je-li stratifikační znak vhodně volen (má silnou diferenciační roli), výsledné odhady mívají podstatně vyšší přesnost.

být i neuvědomněle, je nositelem skupinkového efektu, tj. homogenizuje svůj malý soubor dotázaných. Hlediska homogenizace přitom nejsou kontrolovatelná, stojí mimo kvótní znaky. Oba tyto efekty, stratifikační a skupinkový, působí z hlediska přesnosti závěrů proti sobě. Zatímco stratifikační efekt zvyšuje přesnost jednotlivých odhadů, skupinkový efekt působí naopak. (2)

Oba aspekty výběru je však nutno hodnotit v souvislosti s třetím, velice vážným a nepříjemným aspektem, který se projevuje v *efektu vychýlení*. Tento efekt znamená systematické posunutí výsledků určitým směrem (Řehák 1978). U kvótního výběru je tento efekt o to nebezpečnější, že je velmi obtížně identifikovatelný. (3)

Na efekt vychýlení působí tyto faktory:

a) *dostupnost*,

tj. tendence tazatelů změnit cílovou populaci na tu její část, která je snadno dostupná.

Tazatelé :

— se obracejí na osoby, které najdou doma či na místě určeném pro rozhovor (jestliže nikoho nenajdou, na místo se již nevracejí);

— mají tendenci vybírat osoby z co nejbližšího okolí, aby minimalizovali časové ztráty;

— mají pro rozhovor (a pro výběr) k dispozici pouze určitou část dne (například večer).

Tento faktor má velmi silný vliv. Například budou-li tazatelé provádět rozhovory pouze večer, bude podstatně sníženo procento pracovníků, kteří chodí do práce na více směn (a to může být silně korelováno s tématem výzkumu); totéž se týká aktivistů a funkcionářů, kteří v období příprav velkých akcí (například spartakiády) nebyvají večer doma, čímž dochází ke zkreslení zastoupení těchto osob a tím i ke zkreslení zjišťovaného názoru populace.

b) *Ochota respondentů, odmítnutí*

Odmítnutí, které je korelováno s problematikou výzkumu či s postojem k výzkumu vůbec, je jednou z nejnepříjemnějších komplikací metody. Působí na vychýlení a zkreslení přímo, a to většinou tak, že lidé se záporným postojem odmítají výpověď, takže získáme nadhodnocené výsledky. Nepřímý vliv se pak projevuje i v mechanismu výběru respondentů: tazatelé podvědomě navazují kontakt s lidmi, u nichž předpokládají (na základě zkušenosti), že rozhovor proběhne hladce a že nebudou odmítnuti. To pochopitelně zesiluje efekt vychýlení. (4)

c) *Preference při výběru respondentů*

mají vliv na vychýlení směrem k lidem, kteří jsou tazateli sympatičtí, s nimiž

(2) Je to způsobeno tím, že vhodná stratifikace (tj. volba kvótních znaků) přispívá k plnému pokrytí variability dat (stratifikace nemůže zhoršit přesnost odhadů), zatímco homogenizace ve skupinách vede k relativní ztrátě informace o rozmanitosti a tím snižuje efektivnost výzkumu (snižuje se tak zvláště efektivní velikost výběru).

(3) Identifikovat jej můžeme vlastně pouze tehdy, máme-li konkrétní nevychýlené výsledky získány jinou nezávislou kontrolní metodou (buď nezávislým pravděpodobnostním šetřením, či z objektivních celostátních statistických údajů). Identifikaci vychýlení (a obecněji: validizaci celého postupu) lze provést tím, že výsledky interpretace a z ní odvozené prognostické závěry jsou konfrontovány s vývojem zkoumaného sociálního jevu. Takový postoj však je zvláště obtížný, neboť sem vstupují další faktory, které mohou neočekávaně vývoj jevu změnit.

(4) Je proto nutné, aby tazatelská síť byla neustále a plynule obměňována. U zkušených a dlouhou dobu pracujících sítí tazatelů se může projevit zdánlivě kladná okolnost: velmi nízké procento odmítnutí, které je však způsobeno právě (i neuvědomělou) preventivní snahou tazatelů o co nejjednodušší splnění úkolu.

se dobře spolupracuje; nejde jen o zkušenost s neochotnými typy lidí, ale o obecné preference každého tazatele.

d) *Poctivost a kvalita tazatelské sítě*

se projevuje v efektu vychýlení v různých formách:

- tazatel vyplňuje záznamové listy sám, bez respondentů (to vede k tomu, že tazatel s malými odchylkami zaznamená takové názory, o nichž předpokládá, že se vyskytují v populaci)
- tazatel vybírá osoby blízké (příbuzné, přátele, sousedy, spolupracovníky)
- tazatel vytváří malý panel (chodí stále ke stejným osobám)
- tazatel provede rozhovor, ale osobnostní charakteristiky upraví tak, aby odpovídaly kvótám.(5)

Tento faktor vychýlení je při pečlivé kontrole ve většině svých forem identifikovatelný. Nutno si však připustit, že příliš „dobré“ výsledky tazatelské sítě, jako je naprostá shoda kvótních požadavků, malý počet odmítnutí apod., mohou být nepřírozené — kvalita se pak projevuje pouze ve formálních ukazatelích, skutečné hodnoty získaných dat jsou problematické.

e) *Chybné odhadové postupy*

Odhadové postupy nemusí odpovídat postupu výběru, při nedodržení kvót či při nadnesení kvót u některých skupin obyvatelstva je nutné získaná data vážit. Volba nevhodné výpočetní formule (např. výpočet prostého procenta ze souhrnu dat) může vést k vychýleným výsledkům.

2. Proces kvótního výběru

Kvótní výběr je souhrnem opatření a postupných kroků, z nichž každý má svoji důležitost a každý může být zdrojem chyb. Jsou to metodologická, praktická rozhodnutí. Některá provádí výzkumník, některá tazatel:(6)

- A) určení kvótních znaků,
- B) určení proporcí pro jednotlivé kvótní znaky i jejich kombinace a určení kvót pro jednotlivé tazatele,
- C) výběr tazatelů,
- D) výběr respondentů,
- E) hodnocení reprezentativity,
- F) analýza dat,
- G) metodologické vyhodnocení jako modifikační činitel pro další kvótní výběr.

Úspěšnost kvótního výběru je podmíněna splněním mnoha nutných podmínek. Uvedeme si nyní metodologické zásady, které lze pro každý z uvedených kroků formulovat. Porušením každé zásady vnášíme do dat nekontrolovatelná zkreslení. Zásady jsou stanoveny s cílem působit na tři efekty:

(5) Sebelépe stanovené kvóty nepomohou, nebo se dokonce projeví zcela naopak jako silný faktor vychýlení, když tazatelé budou měnit osobní charakteristiky respondentů tak, aby jim vyšel kvótní předpis. Příčinou takového počínání může ovšem být také příliš komplikovaný kvótní předpis!

(6) Poznamenejme, že uvedené body se nevztahují k výzkumu jako celku, ale k jeho jedné vydělené části, kterou je kvótní výběr. Proces výzkumu je obsáhlejší. To je třeba mít na paměti, neboť v jednotlivých krocích hodnoceného postupu se ostatní aspekty výzkumného projektu velmi silně promítají: určující roli má především teoretický základ a cíl výzkumu.

- mají posílit efekt stratifikace
- mají zeslabit skupinkový efekt
- mají potlačit efekt vychýlení.

A) Určení kvótních znaků

Znaky pro určování kvót se vyskytují v předpise ve dvou možných formách:

- jednotlivé znaky vstupují do předpisu se svými jednorozměrnými populačními rozpory
- znaky se v předpisech vyskytují v kombinacích (dvou nebo vícerozměrných)

U prvního postupu zajišťujeme shodu výběru a populace pouze z hlediska každého znaku zvlášť; předpis je relativně jednoduchý, ale nezajišťuje shodu dvourozměrných rozložení kvótních znaků. Je pochopitelné, že druhý přístup je metodologicky spolehlivější, je však prakticky náročnější. Rozhodnutí, který z obou přístupů zvolit, je však často závislé na počtu hodnot kvótních znaků: jde o to, zda zachovat podrobné členění u jednorozměrných kvót, či se spokojit s hrubším členěním (například věkových skupin) při možnosti volit kombinace.

Konečné slovo však závisí na konkrétních zkušenostech v daných sociálních, výzkumných, organizačních podmínkách i možnostech.

Zásady pro určování kvótních znaků

1. Kvótní znaky volíme tak, aby byly silně korelované s výzkumnými proměnnými.

Čím vyšší je korelovanost kvótních a zkoumaných znaků, tím vyšší je stratifikační efekt a tím silnější obranu proti vychýlení vytváříme. Dva aspekty této zásady plynou z definice znaku; jsou to:

- a) volba vlastností*, které budeme kontrolovat (věk, pohlaví, sociálně třídní určení, geografické umístění, administrativní členění, velikost místa bydliště, obor národního hospodářství, ekonomická aktivita, vzdělání, studium apod.),
- b) volba hodnot znaku* (věkové skupiny, kategorie tříd a sociálních skupin, geografické či správní celky apod.).

Volba vlastností je primární, volba hodnot je však stejně podstatná. Nejjasněji je to vidět u věkových skupin: důležitost skupin i posun hranic se mění podle problémů a obsahových okruhů výzkumu.

Z hlediska stratifikačního efektu nemá význam zařazení kvótních znaků, které nekorelují s výzkumnými proměnnými (nekoreluje-li pohlaví se zkoumanými znaky, pak přes všechny zvyklosti v používání je přínos tohoto znaku k uvedeným efektům mizivý). I takové znaky však mají svůj význam: omezují libovůli tazatele a ruší skupinkový efekt (mají částečný vliv i na omezení efektu vychýlení). Jejich využití však není plně efektivní — k plné efektivitě je nutno volit znaky co nejsilněji korelované s tématem.

Z řečeného snad přímo plyne, že za určitých podmínek (především za předpokladu kumulace empirických zkušeností a jejich teoretických zobecnění) je možné k daným tématům (jednomu, více tématům současně či univerzálně) hledat soustavu kvótních podmínek optimálně tak, aby byl zaručen co nejvyšší stratifikační efekt. Hledáme přitom soustavu kvótních znaků, které představují optimální sociálně demografický korelát (resp. prediktor) sociálních jevů vcelku, či určitého výseku sociální reality odpovídající danému tématu výzkumu (pochopitelně při splnění ostatních zásad výběru kvótních

znaků.[7] Takováto činnost bude dnes asi spjata s vytvářením automatizovaných postupů určení kvót a výběru tazatelů počítačem.

2. Počet kvótních podmínek nesmí být velký

Každý předpis týkající se respondentů u jednotlivého, samostatného znaku i u kombinace znaků nazýváme kvótní podmínkou. Rozlišujeme kvótní podmínky tazatele a kvótní podmínky vcelku. V literatuře se uvádí počet 3—4 kvótních znaků pro tazatele; nejsou uváděny explicitní limity počtu hodnot a počtu kombinací znaků. Nepočítáme sem ty kvótní znaky, které neovlivňují práci tazatelů, například geograficko-správní umístění [je dáno umístěním tazatele].

Počet použitých kvótních znaků můžeme zvolit tak, že u jednotlivých tazatelů jsou respektovány určité konstantní podmínky, například tazatelé vybírají pouze buď ženy, nebo muže, a to navíc jen v jedné věkové skupině, přičemž dostávají kvóty pouze pro sociálně třídní určení a pro ekonomickou aktivitu; nebo naopak mají vybrat pouze muže-dělníky a kvóty dostávají vzhledem ke kvalifikaci a věku.[8] Tak je možnost zvýšit počet podmínek vcelku, neboť některé nezajišťuje tazatel. Je možné nejen přidávat kvótní znaky, ale přecházet ke kombinacím či volit podmínky speciální (počet svobodných matek, počet prodavaček ve velkých obchodních domech, počet dělníků pracujících v podzemí apod.)

3. Znaky i jejich hodnoty musí být zvoleny tak, aby byly snadno pochopitelné tazateli a respondentům:

- kategorie, které jsou jednoznačné a jednoznačně chápáné
- kategorie obecně používané a známé.

Jednou z chybných premis výzkumníků je, že stačí, aby byly kategorie kvótních znaků dobře definovány a v předpisech dobře popsány a že takové požadavky budou tazateli splněny, že se jim tazatelé obzvláště při opakovaném výzkumu naučí. To může být pravda u vyjimečných případů, obecně to však nemůžeme předpokládat. V průběhu času se rutinizuje spíše vlastní tazatelovo chápání názvu kategorie než (pro tazatele) nezvyklá definice výzkumníka. Kategorie budou dobře plnit svoji roli především tehdy, budou-li tazatelem pochopeny automaticky. To ovšem neznamená, že není nutné kategorie popisovat. Řadu kategorií je pochopitelně třeba upřesnit (dělník, zemědělec, zemědělský dělník, učeň, žena v domácnosti a na mateřské dovolené, vedoucí pracovník apod.). Musí však být voleny tak, aby odpovídaly všeobecnému povědomí a užívání. V předpisech tedy nebudeme používat vědecké pojmy, které se liší od normálního, běžně používaného jazyka, ale pojmy běžné řeči.

4. Kvalifikace respondentů podle kategorií kvótních znaků musí být pro tazatele jednoduchá, kategorie snadno identifikovatelné

Ověření vhodnosti respondenta pro kvótní předpis musí být nenásilné, jedno-

(7) Takový úkol však jistě není jednorázovou akcí. Nestačí tu hypotézy a apriorní subjektivní přesvědčení (tím lze začít), ani jednoduchý soubor empirických údajů. Jde o poznávací proces v celém širokém smyslu, sladění a postupné zařazování nových empirických poznatků do celkového fondu teoretických znalostí.

(8) Krajní případ, kdy tazatel nedostával žádné variabilní podmínky, ale pouze určené charakteristiky společné všem jeho respondentům, není metodologicky prozkoumán. Postup by však stál za prozkoumáním. Lze předpokládat, že má mnoho výhod i nevýhod; jejich vzájemný poměr však nelze pouhým metodologickým rozбором (bez empirického experimentu) stanovit.

duché a nesmí vzbuzovat neochotu odpovídat či nedůvěru ve výzkum nebo tazatele.

Typické důsledky porušení této zásady spočívají v tom, že některé kategorie (a pro výzkum mohou být velmi důležité) jsou podceněny (např. žena na mateřské dovolené, je-li kvótně řazena podle zaměstnání, které měla před nástupem na mateřskou dovolenou). Je také důvodem, proč mezi kvótními znaky nebývá například tak důležitá charakteristika, jako vzdělání. Zcela nevhodné je volit za kvótní znak příjmové skupiny: a) identifikační dotaz před zahájením by byl velice nevhodným vstupem, b) odpovědi nejsou solidní.

5. Dostupnost údajů pro stanovení kvót

U kvótních znaků musíme znát populační rozložení v kategoriích zvolených pro určení kvót, které nemá být zastaralé. Malé rozdílnosti způsobené vývojem však nemohou výsledky příliš zkreslit.

6. Nezávislost znaků

Kvótní znaky mají být statisticky nezávislé, aby celá soustava přinášela co nejvyšší určenost respondenta a co nejvyšší informaci o něm v co nejmenším počtu podmínek. Takové znaky, které jsou silně korelované, přinášejí vzájemně zastupitelnou informaci a tím se efektivita jejich zařazení částečně snižuje.

Uvedené požadavky na výběr kvótních znaků jsou dosti striktní a značně omezují naše možnosti a tím i možnosti kvótního výběru jakožto metody sběru reprezentativní informace. Určení kvótních znaků je složitá záležitost: působí zde faktory teoretického stavu disciplíny a souhrnu současných empirických poznatků, faktory praktických možností vzhledem k dostupnosti statistické informace, faktory vztahu obecně užívaných názvů a odborné terminologie (sociologické i statistické) i řada dalších praktických momentů.

B) Určení kvót

Již v první části stati byl kvótní výběr charakterizován jako postup, který má co nej přesněji zajistit shodu výběrového souboru a cílové populace z hlediska vybraných kvótních znaků, resp. jejich kombinací. Tato idea, která stála na počátcích vývoje metody, *může být rozšířena: volíme kvótní znaky, jejich hodnoty, zastoupení těchto hodnot (resp. kombinací hodnot) tak, aby dosažená přesnost výsledných odhadů byla co nejvyšší*. Volíme tedy zastoupení jednotlivých kategorií (skupin respondentů) z hlediska obecnějšího principu optimálního sběru dat, z hlediska širšího pohledu efektivity výzkumného procesu jako celku. Takovýto hlubší požadavek nemusí ovšem vést k proporcionálnímu určení kvót vzhledem k rozložení cílové populace, a to ze dvou možných důvodů:

- určení optimálních kvót vzhledem k co nejlepšímu podchycení variability populace
- zajištění dostatečně velkého podsouboru z nějaké málo zastoupené části populace, na kterou se koncentruje zájem výzkumníka (jde de facto o doplňkový výběr části populace).

První případ znamená „nerovnoměrné“, resp. neproportionální umístění výběrového souboru: nadhodnocuje kvóty u těch skupin obyvatelstva, u nichž je velká názorová variabilita, a podhodnocuje ty skupiny, u nichž je variabilita názorů, mínění a postojů nízká. Jde tu o podobný princip jako u stratifikovaného pravděpodobnostního výběru: Neymanova optimální alokace určuje výbě-

rovou velikost úměrně k součinu populačního zastoupení oblasti a směrodatné odchylky zkoumané proměnné.(9)

V praxi se objevují určité překážky pro jeho aplikaci:

— nepracujeme s jednou proměnnou, ale s mnoha, které si mohou vzájemně odporovat

— většinou směrodatné odchylky ani jejich poměry neznáme

Proto je aplikace Neymanova principu obtížná a předpokládá, jako i jiné nároky postupu, značné metodologicko-empiricko-teoretické úsilí.(10) Aplikace tohoto principu je však jednou z podstatných komponent umění kvótního výběru.

Pro určení kvót platí zásady, které mají úzkou souvislost se zásadami pro výběr kvótních znaků:

a) *Statistické podklady pro určení kvót by měly být relativně nové.*

Použitelnost a aktuálnost údajů závisí na znaku samotném, na jeho výzkumné roli a relevanci a na rychlosti změn v jeho populační distribuci. Některé údaje mohou být staré 3 roky (například prudký vzrůst žen na mateřské dovolené, rychlý vzrůst počtu rodin s více dětmi či naopak prudký pokles porodnosti, nástup populačně slabších ročníků ze základní školy apod.), některé údaje jsou použitelné po deseti či patnácti letech.

Podklady pro určení kvót jsou především:

- údaje celostátní statistické služby
- sčítání lidu
- mikrocensus — velká pravděpodobnostní šetření v celé populaci ČSSR
- statistické ročenky
- extrapolované údaje statistické služby
- velká účelová pravděpodobnostní šetření
- kontrolní pravděpodobnostní šetření
- zkušenosti z minulých kvótních i pravděpodobnostních šetření
- resortní statistiky, statistiky obvodů, odvětví, podniků apod.

Malé změny skutečné situace oproti dostupným údajům nemají na kvalitu kvótního výběru rozhodující význam.

b) *Rozmístění tazatelů* je současným určením kvót zastupujících:

- geografické rozmístění výběru
- administrativně správní rozmístění výběru
- velikost místa bydliště
- sociálně ekologické prostředí (velkoměsta, malá města, vesnice; zemědělské podniky, průmysl, školství, zdravotnictví, obchod atd.; hlediska sociální ekologie; typy ohrožení životního prostředí atd.)

c) *Určení místa rozhovoru* je také nástrojem určování kvót či s kvótami úzce souvisí. Rozhovor může být (podle instrukcí tazateli) umístěn do různých prostředí, která chceme srovnávat, jako například

(9) Princip má jednoduchou interpretaci: čím větší je sociální skupina, tím více pozorování je třeba k jejímu pokrytí, ale současně: čím různorodější jsou názory ve skupině, tím více pozorování je třeba.

Princip lze ještě rozšířit o úvahy spojené s různými náklady v jednotlivých skupinách.

(10) Především jde o dlouhodobé registrace výsledků výzkumů a jejich hodnocení.

- různé části města
- různé zábavné akce, různé parky
- sportovní podniky
- společenská prostředí (restaurace, hospody, stánky)
- jednotlivé instituce určitého celku (různá ZOO).

Místo rozhovoru ovšem určujeme většinou jako homogenizační činitel pro prostředí, abychom nevnašeli do výzkumu nežádoucí obtížně kontrolovatelné faktory:

- bydliště respondentů
- pracoviště
- místa zábavy a oddechu
- veřejná místa (nádraží, ulice, park apod.)

U nás se většinou používá bydliště respondentů, v SSSR například jsou častěji respondenti vybíráni na pracovišti. Rozhodnutí ovšem závisí do velké míry na tématu rozhovoru.

d) *Kvótní podmínky jsou určovány specificky podle tazatelovy lokality, resp. podle místa rozhovoru* (obec, okres, město, závod, podnik apod.)

To znamená, že jsou stanoveny podle nejpodrobnějších statistik a údajů, které jsou k dispozici. Zvýšené úsilí při rozpisu kvót přináší vysoký metodologický zisk v kvalitě výběrového postupu a reprezentativitě šetření:

- zesiluje stratifikační efekt a potlačuje efekt vychýlení
- potlačuje umělou homogenizaci tazatelových respondentů a tím i skupinkový efekt
- ulehčuje práci tazatelům
- přispívá k přirozené volbě kvót vzhledem k prostředí

Formulovaný požadavek bývá z různých důvodů obcházen. Jako argument se většinou uvádí absence příslušných statistik. Přitom se však zapomíná na krajské a okresní statistiky a přehledy, které umožňují částečnou specifikaci vzhledem k prostředí, v němž tazatel provádí rozhovory. (11)

K určování proporcí patří ovšem i problematika určování kvót pro dílčí populaci, pro niž nejsou údaje k dispozici. V takovém případě bereme:

- nejlepší aproximaci, která je k dispozici
- údaje z jiných výzkumů
- odhady expertů
- metodu „sněhové koule“ (snowball) (12)

C) Výběr tazatelů a místo výběru

Výběr tazatelů pro jednotlivý výzkum se provádí ve dvou etapách

- 1) přijetí tazatelů ke spolupráci,
- 2) výběr konkrétních osob pro daný výzkum, tj. pro daný kvótní výběrový postup.

(11) Nedodržení zásady vede k tomu, že například pro zemědělský okres v rámci vysoce průmyslového kraje předepisujeme nevhodné kvóty (vysoké procento dělníků), nebo naopak respondenty z řad zemědělské populace vyžadujeme od tazatelů velkých měst.

(12) Při tomto postupu vyhledáváme další osoby podle údajů od již dotázaných respondentů. Metodu používáme především v případech, kdy jde o malé a dílčí populace rozptýlených jedinců, kteří mají však společné zájmy a alespoň částečně se mezi sebou znají.

Práce s tazateli je dlouhodobá záležitost a zahrnuje kromě jejich výběru i jejich výchovu, kontrolu práce, hodnocení, popřípadě zvlášť zaměřený permanentní výzkum. Celá problematika tazatelů by si zasloužila samostatnou stať shrnující zkušenosti uvedené v literatuře i zkušenosti našich pracovníků. Nebudeme se zde proto tématem zabývat nijak podrobně.⁽¹³⁾ O práci s tazateli, jak se provádí na ÚVVM při FSÚ, viz [Dvořák 1978].

Z hlediska výběru samotného existují dvě možné strategie, které připadají v úvahu:

1. Výběr tazatele je zároveň výběrem kvót z určitého prostředí a z určité geografické nebo správní oblasti. Tento přístup je většinou používán, podrobněji o něm byla už zmínka v zásadách pro určování kvót a kvótních znaků.

2. Výběr tazatelů může (či nemusí) být veden snahou o dodržení kvótních předpisů i u souboru tazatelů, aby tak byly eliminovány některé zdroje vychýlení.

D) Výběr respondentů tazatelem

O některých momentech výběru respondentů tazatelem jsme pojednali už při charakterizování kvótního výběru. Krok výběru respondenta tazatelem je *kritický pro úspěšnost celého postupu*. Záleží především na kvalitě a poctivosti tazatelské sítě, ale i na jasnosti instrukcí, na celkové práci s tazatelskou sítí. Již dříve jsme uvedli, že by bylo možné sestavit pravděpodobnostní model kvótního postupu za předpokladu, že by tazatelé vybírali v rámci předepsaných kvót respondenty náhodně (ve smyslu generování náhodných jevů). Takový výběr však nejen nelze zajistit, ale i pokud by se to podařilo, je vystaven rušivým vlivům.

Například na efekt vychýlení a na skupinkový efekt působí rušivé vlivy:

- a) preference určitého typu lidí tazatelem (preference může být buď záměrná, či neuvědomnělá);
- b) výběr osob z jednoho určitého města, z jednoho prostředí;
- c) tendence k vytváření vlastního panelu, u něhož tazatel pravidelně provádí dotazování, či k vytváření okruhu respondentů, z nichž si cyklicky vybírá;
- d) nepoctivost či chybnost při určování a záznamu kvótních znaků;
- e) nepoctivost při vyplňování dotazníku (tazatel imituje některé respondenty — vymýšlí si sám odpovědi);
- f) tazatel vybírá (bez ohledu na odmítnutí) tak dlouho, až splní kvóty, takže se tu projevuje efekt vychýlení jako výsledek mechanismů samovýběru a odmítnutí;

(13) Přestože tazatel je základním kamenem úspěšnosti celého procesu sběru dat, víme o tomto problému zatím velmi málo. K řešení podobných úloh by mohlo především být využito možnosti pravidelného opakování výzkumů založených na kvótním výběru. Pracoviště, které pravidelně organizují výzkumy, mohou při nepatrných nákladech a bez jakéhokoli rizika takovato vyhodnocení provádět ve spojení s drobným metodologickým experimentováním (které však ani nekomplikuje organizaci, ani nezvyšuje náklady). Zde je podle našeho názoru pole pro velmi podstatnou metodologickou práci a tím pro zlepšení kvality kvótního výběru v našich podmínkách, a tedy pro zvýšení efektivity a kvality našich sociologických šetření, která jsou na této metodice závislá.

g) tazatel vybírá osoby, které jsou přímo dosažitelné, vynechává osoby, které nejsou doma, mají málo času v okamžiku kontaktování, jsou blízko tazatelova bydliště apod., a tím redukuje cílovou populaci na její snadno dosažitelnou část;

h) tazatel není schopen po snadném výběru prvních respondentů dodržet kvótní podmínky u posledních dotazovaných — to vede k porušení kvót (připravenému či nepřipravenému) či ke snížení počtu respondentů.

Vliv tazatele na reprezentativnost výběrových dat je nesporný. Jeho osobnost, postoj k výzkumu, poctivost a svědomitost mají kritický význam. Je-li tazatel schopen vhodně navázat kontakt, vykazuje menší počet odmítnutí a dostává solidnější odpovědi. Práce s tazatelem je náročná činnost, patří k ní perfektně vypracované manuály (hezky vypravené a ilustrované), pravidelná setkání, školení, pravidelné informace, kontroly, vhodné metody hodnocení.(14) K základním metodám práce s tazateli patří také postupné zvyšování náročnosti a pravidelná obměna tazatelských kádřů.(15) Je ovšem pochopitelné, že jinak pracujeme u dlouhodobých tazatelských sítí a jinak v případě sestavení ad hoc tazatelské sítě k jednomu výzkumu.

E) Zhodnocení reprezentativity

je obtížný problém, chápeme-li reprezentativitu komplexně a v plné její šíři (viz Řehák 1978). Jednotlivé metody hodnocení reprezentativity vešce záleží na konkrétních výzkumných podmínkách. Její ověřování u kvótního výběru je komplikováno absencí matematického modelu. Musíme proto nutně zkoumat chování metody empiricky a pokusit se sestavit model indukční metodou založenou na kontinuální zkušenosti nebo na základě předem připravených ověřovacích postupů.

O statistickém ověřování reprezentativity pojednává Řeháková (1979), (1980). Hodnotit reprezentativitu je nutné, neboť jen tak můžeme identifikovat zdroje vychýlení a nalézt prostředky k jejich redukci.

F) Analýza dat

Znalost modelu chování dat a vyhodnocení reprezentativity jsou nutnými podmínkami pro určení způsobu analýzy dat(16) Metody analýzy dat jsou při-

(14) O nevhodných formálních ukazatelích práce tazatele (i tazatelské sítě) byla už řeč. Zde je však nutno poznamenat že hodnocení tazatele nesmí poškozovat ty, kteří se otevřeně a poctivě přiznají k chybám, nedostatkům, nedodržení kvótám, a to v relaci k těm, kteří mají všechny ukazatele v pořádku bez ohledu na způsob dosažení tak vysoké „kvality“. Odlišení kvalitní práce od nepoctivého zjednodušování situace je nesmírně obtížné. Ale je přesto nutné vyvíjet vhodné ukazatele. Automatizované zpracování a ukládání dat k tomu otevírá nové možnosti: statistické zpracování údajů sebraných jednotlivými tazateli v různých výzkumech, kontrola variability mezi tazateli ve stejných prostředích a se stejnými kvótními předpisy apod. K tomu je ovšem nutno vytvořit předpoklady výzkumem práce tazatelů, hledáním modelů procesu, kterým tazatelé vybírají respondenty atd.

(15) V žádném případě nelze přijmout postoj: „buďme rádi, že máme potřebný počet tazatelů; nemůžeme jim dávat příliš obtížné úkoly, aby s námi nepřestali spolupracovat.“ S takovýmto (bohužel u nás často v nějaké formě existujícím) přístupem nelze vybudovat dobrou tazatelskou síť a nelze pak ani dělat dobré a reprezentativní výzkumy se solidními a spolehlivými závěry.

(16) Opomeneme-li tyto dvě nutné podmínky, pak nemáme vůbec žádné opodstatnění používat běžné metody statistiky: chí-kvadrát test, konfidenční intervaly, bodový odhad, tedy vše co běžně používáme ve výzkumných zprávách. Argumenty založené na podobných postupech jsou pak neopodstatněné, a tudíž vědecky neplatné.

mo svázány se způsobem sběru a jsou závislé na různých faktorech, které přitom působí. Úkolem analýzy dat je: charakterizovat nepřesnosti a náhodné chyby výběru i měření a eliminovat vychýlení při odhadech populačních parametrů charakterizujících stav u jednotlivých proměnných i vztahy proměnných navzájem, a to pro celou populaci i její vybrané části; resp. vybrané části populace komparovat. Úkolem analýzy dat je tedy provést zobecnění získaných chybových dat na danou cílovou populaci a daný výsek sociální reality, který je předmětem výzkumu. Abychom mohli (bez formálního platného modelu) charakterizovat náhodnou chybu výběru, provádíme (při dlouhodobém opakování kvótního výběru) porovnání s předpokladem prostého náhodného výběru. Kvótní výběry obvykle zpracováváme jako prosté náhodné výběry. K tomu vede úvaha, že proti sobě stojí dva opačně orientované efekty: stratifikační a skupinkový, které se ruší. Údaje o platnosti takového předpokladu se v literatuře dosti liší. Moses a Stuart (1953) považují předpoklad za nepřijatelný, Stephan a Mc Carthy (1958) uvádějí analýzu vybraných dat, která též spíše vede k odmítnutí hypotézy o empirické ekvivalenci chyb kvótního a prostého náhodného výběru; podrobnější analýza těchto údajů však plně odpovídá takové hypotéze. Konečné závěry je nutno vztáhnout ke konkrétnímu pracovišti, jeho tazatelské síti, organizaci, podmínkám.

Mluvíme-li o vztahu výběrových chyb dvou typů výběrového uspořádání, máme na mysli porovnání vzhledem k vychýlené populaci. Náhodné chyby nám nepodávají informaci o systematickém vychýlení (viz Řehák 1978). (17)

Jasně implikace pro zpracování a analýzu dat máme jen tam, kde jsme sami vnesli do výběru formalizovaný záměr: tam kde jsme volili neproporcionální kvóty (například pro dosažení maximální výběrové efektivity).

Můžeme se snažit podchytit a definovat i řadu dalších faktorů vychýlení, to už však opět patří k onomu umění kvótního výběru. Vychýlení je velmi nepříjemný a obtížně identifikovatelný efekt nedůslednosti a nekontrolovatelnosti metody. Je však nutné se s ním vypořádat — na tom závisí životaschopnost celé metody.

Zkoumání náhodného chování odhadů kvótního výběru vzhledem k prostému náhodnému výběru je důležité i tehdy, jestliže předpoklad o empirické ekvivalenci chování obou je porušen. V tom případě je třeba znát poměry směrodatných chyb a použít tuto informaci při statistické inferenci z dat.

G) Metodologické vyhodnocení zkušeností z výzkumu a závěry

Tento krok dává kvótnímu výběru charakter neustálého procesu a reflexe všech zkušeností pro další výzkumné šetření. Největším uměním v kvótním výběru je umění využít všech předchozích informací a zkušeností z již provedených šetření pro další následné výzkumy, tj. umění neustále modifikovat postup, varovat se zjištěných chyb, plně využít dobrých zkušeností, a tak se blížit k aproximaci optima.

(17) Občas se vyskytuje otázka, co je důležitější, zda vychýlení či nemožnost odhadu, či zda má vůbec smysl počítat neurčitost odhadu kolem vychýleného odhadu. To souvisí se zcela konkrétními úlohami. Pro popis populace nutno nejprve redukovat vychýlení a pak určit neurčitost odhadu. Pro testy dobré shody je nutné znát neurčitost. Pro komparace jednotlivých částí populace nemusí vychýlení vadit za předpokladu, že působí na všech částech stejným směrem a se stejnou intenzitou. Obě charakteristiky přesnosti jsou důležité.

3. Závěr

Cílem této stati není ani prosazovat postup kvótního výběru, ani shrnout argumenty proti jeho používání. Kvótní výběr je používán především proto, že je považován za organizačně jednodušší i za méně nákladný.⁽¹⁸⁾ Jako každá metoda, i kvótní výběr má své přednosti a nedostatky. I když není možné shrnout celý postup do jednotné metodiky, přesto vidíme, že jde o metodu stejně náročnou jako jiné metody. Neexistuje bohužel opravdu úplné a systematické srovnání kvótního výběru a ostatních metod výběru, takže nevíme, zda úsilí, které je nutné pro překonání kritických bodů, není vyšší než úsilí nutné pro přípravu pravděpodobnostního výběru.

Kvótní výběr je metoda natolik spjatá se specifickým použitím, organizací i sociálním prostředím či situací, v níž je aplikována, i s tématem výzkumu, že otázky naznačené v této stati musí být zodpovězeny (jako všechny ostatní otázky související s kvótním výběrem) dlouhodobou praxí a neustálým vyhlazováním postupu. Zkušenosti s tímto postupem jsou publikovány v odborné literatuře celkem sporadicky a nelze je převzít, protože neodpovídají konkrétní situaci našich výzkumů. Mohou sloužit jako podklady metodologických hypotéz a jako orientace ve složité situaci. Nutně však musíme spoléhat na svůj vlastní metodologický výzkum, na metodologická pracoviště a zobecnění vlastních zkušeností. Cílem stati bylo podat rozbor postupu a ukázat na jeho různé aspekty, s nimiž je nutno se v práci vypořádat. Nejde o metodu jednoduchou a bezespornou (jak se řada výzkumných pracovníků domnívá). Je-li používána, aniž by byla průběžně metodologicky zdokonalována, je výrazem nekvalifikovaného a nezodpovědného přístupu k vědecké a výzkumné práci i k zadavateli.

Literatura

- Dvořák, P.: *K práci s tazateli ve výzkumu veřejného mínění*. Sociologický časopis 1978, č. 6, s. 644–656.
- Katz, D.: *An Analysis of the 1948 Polling Predictions*. Journal of Applied Psychology 1949, No. 33, pp. 15–28.
- Kish, L.: *Survey Sampling*. New York, Wiley 1965.
- Moses, C. A. — Stuart, A.: *An Experimental Study of Quota Sampling*. Journal of the Royal Statistical Society (A) 116, 1953, pp. 349–405.
- Řehák, J.: *K pojmu „reprezentativita“ v sociologických výzkumech*. Sociologický časopis 1978, č. 6, s. 489–507.
- Řeháková, B.: *Statistické ověřování reprezentativity: testy dobré shody*. Sociologický časopis 1979.
- Řeháková, B.: *Statistické ověřování reprezentativity: koeficienty neshody*. Sociologický časopis 1980 — v tisku.
- Stephan, F. F. — McCarthy P. J.: *Sampling Opinions*. New York, Wiley 1958.

(18) Taková charakteristika je většinou uváděna v literatuře i na odborných diskusích. Tento názor je však intuitivní a v našich podmínkách neprokázaný. Nákladnost metody je nadto relativní vzhledem k přesnosti výsledků a k validitě interpretačních závěrů.

Резюме

Я. Ржегак: Квотная выборка

В статье описывается метод квотной выборки в её связи с исследовательскими задачами. Квотная выборка является комплексом различных техник и методов, которых надо приспособить к специфическим и конкретным условиям данной организации, данного исследования и данной социальной ситуации.

В первой части приводится характеристика квотной выборки и описаны три типа эффектов, которые определяют качество методологического применения и которые в дальнейшем являются основными критериями методологической дискуссии метода вообще и его отдельных этапов: эффект районирования, эффект группировки и эффект смещения. В этой части даётся список самых важных факторов влияющих на эти три вида эффектов и механизмы их деятельности.

Вторая часть статьи приносит список семи этапов работы при квотной выборке:

- А) определение квотных переменных
- Б) определение квотных правил для выборки
- В) подбор спрашивающих
- Г) подбор респондентов
- Д) оценка репрезентативности
- Е) анализ данных
- Ж) методологическая оценка накопленного опыта

Отдельные этапы разбираются методологически и у них даны методологические правила для применения на практике.

Целью статьи нет снести аргументы для или против применений квотной выборки. Автору хотелось описывать метод со всеми его преимуществами и препятствиями и так дать в руки исследователей информацию и основы для самостоятельного решения о применимости метода в его собственных условиях.

Summary

J. Řehák: Quota Sample

The paper describes the method of quota sample in its broad sense. The quota sample is regarded as a whole complex of various methods and procedures which have to be specified to particular conditions of an organization, research and social situation.

The first part presents a general characteristics of quota sample. Three types of effects are introduced: effect of stratification, clustering effect and effect of bias. These are then used in the following methodological analysis. The main factors influencing these three factors are described.

In the second part, the seven steps of the sampling process are described and methodologically discussed:

- A. choice of quota variables
- B. prescription of quotas
- C. selection of interviewers
- D. selection of respondents
- E. checking of representativity
- F. data analysis
- G. methodological evaluation of the overall experience

Methodological analysis of all these steps as well as rules for practical use are given.

The aim of the paper is not to give an argument for or against the method of quota sample. It presents all its advantages and dangers and leaves it to the user to decide whether it can be used in a particular situation. The applicability and modifications are always subject to special conditions.

Otázka reprezentativity je jednou z klíčových otázek kvality sociologické informace a podmínkou upotřebitelnosti získaných výzkumných dat. Oprávněně je tomuto problému věnována velká pozornost, a to jak ve statistice (například rozsáhlá literatura o výběrových šetřeních z konečných populací), tak v sociologické metodologii. O reprezentativitě píše F. Zich¹ [1976]. J. Řehák [1978] provedl podrobnou diskusi pojmu a pokusil se o jeho vymezení², z něhož vyplývá řada praktických aspektů, kterými bychom se měli v každém výzkumném šetření zabývat.

Účelem této stati je navázat na uvedené práce a ukázat postupy statistického ověřování reprezentativity, tj. postupy, které ověřují shodu mezi procentním rozdělením daného znaku v celé populaci a ve výběrovém souboru. Tyto postupy patří ke statistickým technikám známým pod názvem „testy dobré shody chí-kvadrát“. Pro potřeby sociologické výzkumné praxe rozvíjí článek metody znaménkového schématu odvozené pro speciální úlohu (zkrácené odvození je uvedeno v *Dodatku*).

Metody této stati jsou založeny na předpokladu prostého náhodného výběru, respektive k němu ekvivalentního postupu. Jestliže jsme získali data stratifikovaným nebo kvótním výběrem, musíme ověřovat shodu v každé oblasti zvlášť nebo použít techniky části 4.

1. Výběr znaků pro ověřování shody

Statisticky nemůžeme ověřovat reprezentativitu v plném rozsahu, jak ji vymezil J. Řehák [1978], neboť pro většinu dat nemáme kontrolní údaje. V tomto článku půjde pouze o kontrolu rozdělení těch znaků, jejichž populační rozdělení k danému datu je známo. Dat dostupných z ročenek a použitelných pro ověřování reprezentativity je relativně velmi málo. Jsou to například znaky: věk, vzdělání, pohlaví, rodinný stav, velikost místa bydliště, sociální skupina, stupeň ekonomické aktivity,

¹ „Při výběru objektů zkoumání nám pak většinou jde o to, abychom ze souboru objektů vybrali takové, které reprezentují celou tuto množinu, tj. abychom poznatky získané od části mohli oprávněně extrapolovat na celek. Otázku, nakolik jsou výsledky výzkumné akce reprezentativní, si výzkumník musí klást prakticky vždy, nemá-li zůstat u deskripce jevu a chce-li získané poznatky zobecňovat.“ [F. Zich 1976, s. 191].

² „Reprezentativnost (reprezentativita) výběrového šetření je stupeň přenositelnosti informace obsažené ve výběrovém souboru na cílovou populaci či její zvolenou část; tato zobecnitelnost je zprostředkována statistickým modelem výběrového uspořádání a znalostí odchylky předpokládaného modelu od jeho realizace. Zahnuje stupeň obsahového pokrytí úlohy (počet a role těch znaků, jejichž informace je zobecnitelná), stupeň pokrytí statistických vlastností dat (vlastností statistických měr, distribucí a celkové struktury dat) a rozsah pokrytí populace (zahnutí všech typů jednotek populace do výběru). Je to stupeň zachycení populační variability rozložení všech proměnných výzkumného instrumentu pomocí daného realizovaného výběrového souboru a daného modelu výběrového uspořádání.“ [J. Řehák 1978, s. 496].

národnost, povolání. Statistické populační údaje ovšem musí odpovídat výzkumnému základnímu souboru a nesmějí být zastaralé (nemůžeme např. procentní údaje o rodinném stavu, týkající se populace osob starších 15 let, brát za základ porovnání pro výzkumnou populaci 15–35 let).

Kontrolovat ovšem můžeme nejen rozdělení jednotlivých znaků, ale, jsou-li dostupné údaje, i rozdělení kombinací znaků, a to i na různých podsouborech. V praxi se dosti často stává, že rozdělení jednotlivých znaků jsou v dobré shodě, ale rozdělení jejich kombinace se už silně odlišuje.

Před hodnocením shody výzkumných výsledků s populačními údaji je nutné velmi pečlivě porovnat obsah kategorií používaných statistickými informačními zdroji s významem, který byl kategoriím přisouzen v daném výzkumu. Jako příklad můžeme uvést ekonomickou aktivitu či skupinu povolání: Jsou ženy na mateřské dovolené či pracující důchodci klasifikováni ve výzkumných instrukcích stejně jako v ročence? Jsou správně dlehně klasifikovány takové kategorie zaměstnání, jako zemědělský dělník, mistr, skladník? Jestliže se neshoda pro různé kategorie týká početně obsazených skupin, pak nemůžeme takové kategorie do porovnání zahrnout. Tento kvalitativní aspekt je třeba vždy považovat za základní podmínku pro hodnocení shody dále uvedenými matematicko-statistickými postupy.

Pochopitelně nebudeme ověřovat rozdělení těch znaků, které byly použity jako stratifikační či kvótní, neboť ty jsou kontrolované, proporce zastoupení v jednotlivých kategoriích jsou dány a nevznikají tudíž náhodným procesem. Výkyvy jsou nepatrné a mají vysvětlitelné příčiny. Předepisujeme-li však při výběrovém postupu distribuce jednotlivých kvótních znaků, můžeme kontrolovat, zda jsou reprezentativní rozdělení jejich dvojrozměrných kombinací. To je častá úloha ověřování shody, neboť zde jde o závažný faktor možného porušování reprezentativity.

V ověřování reprezentativity se ovšem nemusíme omezovat na proměnné, které tabelují statistické ročenky vydávané Federálním statistickým úřadem. Podle typu výzkumu to mohou být statistiky kulturní, školské, zdravotnické, sportovní, resortní, podnikové apod. K tomuto účelu můžeme zvolit jakékoli proměnné, o nichž máme objektivní údaje. Vždy však musíme prověřit, jak se kryjí kategorie výzkumné a kategorie údajů čerpaných z jiných zdrojů.

Pro ověřování reprezentativity je vhodné volit též nějaký faktický znak, jehož validita a reliabilita není příliš snížena, tj. znak, u něhož respondenti zkreslují odpovědi co nejméně a který je kontrolovatelný z nezávislých údajů.

Příklady:³

- dotaz, zda se v rodině odebírá prostřednictvím PNS nějaký časopis či noviny; údaje o velikosti rodiny, resp. počtu členů rodiny patřících do zkoumané populace, a údaje o počtu abonovaných výtisků je možné kontrolovat reprezentativitu;
- dotaz na vybavenost nějakým předmětem, resp. poměr vybavenosti dvěma předměty (automatická pračka, barevný televizor, stereo magnetofon, stereo přijímač apod.); je lépe volit takové předměty, které jsou relativně nové;
- dotaz na členství v nějaké společnosti či zájmové organizaci.

Takto volené znaky nemusí nutně odpovídat tématu výzkumu, i když je pochopitelně lepší, podaří-li se nám takové znaky zařadit v souladu s výzkumnou úlohou, neboť tím současně přispíváme ke zhodnocení obsahové reprezentativity šetření.

Možnosti přímého ověřování reprezentativity jsou přes uvedené příklady relativně velmi malé. Právě pro důležitost, kterou reprezentativita má pro výzkum, je nutné dále hledat cesty k jejímu stále hlubšímu a přitom rutinnímu ověřování na základě známých metod i vyvíjet metody nové.

³) Příklady jsou vzaty z výzkumné praxe J. Řeháka (podle osobního sdělení).

Statistické hodnocení vztahu populačních a výzkumných rozdělení můžeme provádět dvěma způsoby:

1. *Testy dobré shody* ukazují, zda je či není porušena shoda mezi populačními a výzkumnými relativními četnostmi, tj. zda se v datech výběrového šetření ukazuje nějaký systematický nekontrolovaný vliv, či zda můžeme rozdíl interpretovat jako výsledek náhodných vlivů. Dalším krokem pak může být *znaménkové schéma*, které pomáhá specifikovat odchýlení.

2. *Koeficienty neshody*, které v intervalu (0, 1) ukazují na stupeň statistické neshody populačních a výzkumných rozdělení.⁴

2. Shoda jednorozměrného rozdělení

Nejprve zavedeme nutné symboly:

- a) Zkoumaný znak má K kategorií.
- b) Jsou známy proporce $\pi_1, \pi_2, \dots, \pi_K$, ($\sum \pi_i = 1$, $\pi_i \geq 0$) pro tu populaci, kterou chceme reprezentovat.
- c) Velikost výběru je n ; četnosti v jednotlivých kategoriích označíme postupně $n_1, n_2, \dots, n_K$, ($\sum n_i = n$).
- d) $\frac{n_1}{n}, \frac{n_2}{n}, \dots, \frac{n_K}{n}$ jsou relativní četnosti v jednotlivých kategoriích (označíme si $f_i = \frac{n_i}{n}$).
- e) $p_1, p_2, \dots, p_K$, ($\sum p_i = 1$, $p_i \geq 0$) jsou proporce v populaci, kterou výběr skutečně reprezentuje.

Úloha zní: testujte hypotézu, že skutečně reprezentovaná populace je totožná s tou, kterou jsme chtěli reprezentovat, proti alternativě, že se tyto dvě populace liší.

Postup:

1. Formulace hypotézy:

$H_0: p_1 = \pi_1, p_2 = \pi_2, \dots, p_K = \pi_K$

H_{alt} : alespoň pro jednu kategorii i je $p_i \neq \pi_i$

2. *Data*: máme k dispozici absolutní četnosti $n_1, n_2, \dots, n_K$, získané ve výzkumu náhodným výběrem, a populační rozdělení $\pi_1, \pi_2, \dots, \pi_K$, získané z objektivních statistických zdrojů.

3. *Intuitivní model*: jestliže platí H_0 , pak $\pi_i \doteq \frac{n_i}{n}$ neboli $n\pi_i \doteq n_i$ pro všechna i .

Při H_{alt} bude tato přibližná rovnost jakýmkoli způsobem porušena.

4. *Testové kritérium* (viz např. Rao [1978]): spočítáme Pearsonovu statistiku

$$\begin{aligned} X^2 &= \sum_{i=1}^K \frac{(n_i - n\pi_i)^2}{n\pi_i} \\ &= \sum_i \frac{n_i^2}{n\pi_i} - n \\ &= n \left(\sum_i \frac{f_i^2}{\pi_i} - 1 \right), \end{aligned} \tag{1}$$

kteřá je rozdělena asymptoticky chí-kvadrát s $K-1$ stupni volnosti.

Test lze provést dvojím způsobem:

⁴) Tyto koeficienty budou obsahem jiného článku.

a) hodnotu X^2 porovnáme s kritickou hodnotou⁵ $\chi_{\alpha, K-1}^2$ a je-li

$$X^2 \geq \chi_{\alpha, K-1}^2, \text{ zamítáme } H_0$$

$$X^2 < \chi_{\alpha, K-1}^2, \text{ nemáme důvod } H_0 \text{ zamítnout;}$$

b) zjistíme (nalezneme v tabulkách⁶) nebo zjistíme na samočinném počítači hodnotu

$$P = \text{pravděpodobnost } (\chi_{K-1}^2 \geq X^2),$$

kteřou nazýváme *významnost* (signifikací), a tu porovnáme s předem zvolenou hladinou významnosti α . Je-li

$$P \leq \alpha$$

zamítáme H_0 ,

$$P > \alpha$$

nemáme důvod H_0 zamítnout.

Statistika X^2 má rozdělení chí-kvadrát pouze asymptoticky, a tak vzniká otázka, pro jak velké výběry (jak velká n) již lze taková rozdělení použít při testech dobré shody. Tento problém zajímá statistiky už dobrých padesát let. Dlouho doporučované pravidlo, že všechny očekávané četnosti $n\pi_1, \dots, n\pi_K$ by měly být větší než 5 (někteří statistici uváděli 10 i 20), se v posledních patnácti letech zmírnilo.

Yarnold [1970] dospěl na základě studia skutečného rozdělení statistiky X^2 při malých očekávaných četnostech k tomuto pravidlu: Je-li počet kategorií $K \leq 3$ a jestliže m označuje počet očekávaných četností menších než 5, pak minimální očekávaná četnost může být i $5m/K$.

Roscoe a Byars [1971] formulovali na základě rozsáhlé simulační studie následující doporučení:

I. Počet stupňů volnosti = 1, pak používejte přesný test pomocí binomického rozdělení.

II. Počet stupňů volnosti > 1 .

a) Je-li hypotetické rozdělení (tj. $\pi_1, \dots, \pi_K$) rovnoměrné, pak očekávané četnosti mohou být i rovny jedné.

I toto pravidlo je přísné, neboť chí-kvadrátová aproximace je velmi robustní v testech dobré shody s rovnoměrným hypotetickým rozdělením a v běžných aplikacích se nemusíme příliš starat o minimální očekávanou četnost.

b) Pro $\alpha = 0.05$ a mírnou odchylku od rovnoměrného rozdělení je přijatelná

aproximace při $\frac{n}{K} \geq 1$.

c) Pro $\alpha = 0.05$ a velkou odchylku od rovnoměrného rozdělení je přijatelná

aproximace při $\frac{n}{K} \geq 2$.

⁵) Kritickou hodnotu pro rozdělení chí-kvadrát nalezneme ve většině statistických učebnic, viz též Janko (1958, 22, 118), Likeš, Laga [1978, Tab. 2].

⁶) Pro X^2 můžeme nalézt hodnotu distribuční funkce $P(\chi_{K-1}^2 < X^2)$, např. v Janko (1958, str. 22, 116). Hodnota P je pak

$$1 - P(\chi_{K-1}^2 < X^2)$$

Tento postup se často používá u samočinných počítačů, kde se spočítá hodnota P a tiskne se jako hodnota statistické významnosti.

d) Pro $\alpha = 0,01$ je nutno požadavky na průměrnou očekávanou četnost ($= \frac{n}{K}$) zdvojnásobit.

Toto doporučení potvrzují i simulace jiných autorů, například Larntze [1978], a není v rozporu s dílčími doporučeními roztroušenými v řadě publikací (např. Van der Waerden [1960]).

Proti vzrůstající tendenci ke zmiřňování požadavků týkajících se minimální očekávané četnosti při použití chí-kvadrát testu dobré shody se postavili Tate a Hyer [1973]. Argumentují tím, že použití Pearsonovy statistiky X^2 pouze aproximuje přesný multinomický test a že tedy problém nestojí tak, jak dobrou aproximací rozdělení statistiky X^2 je rozdělení chí-kvadrát, ale že jde o to, jak dobrou aproximací kumulativních multinomických pravděpodobností jsou chí-kvadrátové pravděpodobnosti statistiky X^2 . Závěrem jejich simulační studie je, že chí-kvadrát test dobré shody není uspokojivou aproximací přesného multinomického testu, pokud všechny očekávané četnosti nejsou větší než 10. Dokonce i když převýší 10, mohou se objevit špatné aproximace. A proto se jim jeví jako nejspolehlivější doporučení Kendalovo [1966], že by žádná očekávaná četnost neměla být menší než 20.

Tento spor není nutno považovat pro praxi za důležitý. Statistika X^2 je sama o sobě samostatně stojícím testovým kritériem, které má svoji jednoduchou logiku a přijatelné heuristické zázemí. Proto je možné přijmout uvedené uvolnění podmínky pro aplikabilitu rozdělení chí-kvadrát k Pearsonově statistice X^2 , aniž bychom si kladli za cíl přesně nahrazovat multinomický test.

Jestliže počet stupňů volnosti přesahuje rámec dostupných tabulek, můžeme použít tzv. Wilson-Hilfertyho aproximaci⁷

$$Y = \left[\sqrt[3]{\frac{X^2}{K-1}} - 1 + \frac{2}{9(K-1)} \right] \sqrt{\frac{9(K-1)}{2}}, \quad (2)$$

$$P = P(\chi^2_{K-1} > X^2) = 1 - \Phi(Y) = \Phi(-Y)$$

kde $\Phi(Y)$ je distribuční funkce normálního rozdělení s průměrem nula a rozptylem jedna.

Aproximaci (2) můžeme využít dvěma postupy:

- spočítáme Y , dosadíme do distribuční funkce Φ standardizovaného normálního rozdělení⁸ a výsledné P porovnáme s předem zvoleným α .
- spočítáme Y a porovnáme ho se $100(1 - \alpha)$ procentním kvantilem standardizovaného normálního rozdělení,⁹ resp. s kritickou hodnotou jednostranného normálního testu. Například pro

$$\begin{array}{lll} \alpha = 0,05 & \text{zamítáme } H_0, \text{ je-li} & Y \geq 1,645 \\ \alpha = 0,01 & \text{zamítáme } H_0, \text{ je-li} & Y \geq 2,326 \\ \alpha = 0,001 & \text{zamítáme } H_0, \text{ je-li} & Y \geq 3,090 \end{array}$$

Uspořádání dat vhodné pro test dobré shody ukazuje tabulka 1.

⁷) Viz Johnson, Kotz [1970, str. 176].

⁸) Viz např. Janko [1958, 111], Likeš, Laga [1978, Tab. 1A].

⁹) Viz např. Janko [1958, 113], Likeš, Laga [1978, Tab. 1B]. Tabulkové hodnoty se nazývají buď $100(1 - \alpha)\%$ ní kvantily (např. 95%-ní kvantil, nebo horní $100\alpha\%$ ní kritický bod (např. 5%-ní).

Tabulka 1. Uspořádání dat pro testování shody

kategorie	1	2	...	i	...	K	celkem
hypotetické relativní četnosti	π_1	π_2	...	π_i	...	π_K	1
očekávané četnosti	$n\pi_1$	$n\pi_2$	...	$n\pi_i$	...	$n\pi_K$	n
výběrové četnosti	n_1	n_2	...	n_i	...	n_K	n

Jestliže odmítneme hypotézu H_0 , zajímá nás většinou, ve kterých polích se projevují odchylky. Následující postup můžeme použít dvojím způsobem: pro test hypotézy o odchylce v předem dané určité kategorii a pro získání grafického znaménkového schématu.

Test odchylky v jedné kategorii

Jestliže jsme zamítli hypotézu dobré shody výběrových a zadaných očekávaných četností, můžeme formulovat další hypotézy pro předem danou vybranou kategorii (I -tou hodnotu znaku)

- a) v I -té kategorii nastalo vychýlení;
- b) v I -té kategorii je výběrová četnost větší než očekáváme;
- c) v I -té kategorii je výběrová četnost menší než očekáváme.

Postup:

1. Formulace hypotézy:

$$H_0 : p_I = \pi_I,$$

kde I je předem určené

Možné alternativní hypotézy

$$H_a : p_I \neq \pi_I$$

$$H_b : p_I > \pi_I$$

$$H_c : p_I < \pi_I$$

Pro jednu z těchto alternativ se musíme rozhodnout, a to *před pohledem na data*.

2. *Data*: známe n_I a n .

3. *Intuitivní model*: jestliže platí H_0 , pak $\frac{n_I}{n} \doteq \pi_I$.

4. *Testové kritérium*: spočítáme statistiku

$$z_I = \frac{n_I - n\pi_I}{\sqrt{n\pi_I(1 - \pi_I)}} \quad (3)$$

která má pro $n\pi_I > 5$ přibližně standardní normální rozdělení.¹⁰ Testování můžeme provést dvěma postupy:

¹⁰⁾ Pro $n\pi_i \leq 5$ lze volit jiné postupy, které zde neuvádíme a které vycházejí z binomického nebo Poissonova rozdělení (viz např. van der Waerden [1960]).

- A. Zvolíme hladinu významnosti α (např. 0,05) a nalezneme v tabulkách⁸ hodnotu distribuční funkce normálního rozdělení v bodě z_I , tj. $\Phi(z_I)$. Jestliže testujeme H_0 proti H_a , pak H_a přijmeme, když

$$1 - \Phi(z_I) \leq \frac{\alpha}{2}, \quad \text{nebo} \quad \Phi(z_I) \leq \frac{\alpha}{2}$$

Jestliže testujeme H_0 proti H_b , pak H_b přijmeme, jestliže

$$1 - \Phi(z_I) < \alpha$$

Jestliže testujeme H_0 proti H_c , pak H_c přijmeme, když

$$\Phi(z_I) < \alpha$$

- B. Pro předem určené α porovnáme hodnotu z_I s kvantilem normálního rozdělení $z^*, 9, 11$

Jestliže testujeme H_0 proti H_a , pak H_a přijmeme, když

$$|z_I| > z^*, \quad z^* = 100 \left(1 - \frac{\alpha}{2} \right) \% \text{ kvantil.}$$

Jestliže testujeme H_0 proti H_b , pak H_b přijmeme, když

$$z_I > z^*, \quad z^* = 100(1 - \alpha) \% \text{ kvantil.}$$

Jestliže testujeme H_0 proti H_c , pak H_c přijmeme, když

$$z_I < -z^*, \quad z^* = 100(1 - \alpha) \% \text{ kvantil.}$$

Znaménkové schéma

Hodnoty z_i , spočítané pro všechna pole jednorozměrné tabulky, můžeme použít pro znázornění odchylek tak, že každému poli přiřadíme znaménko podle pravidla, které ukazuje tabulka 2.

Tabulka 2. Pravidlo pro tisk znaménkového schématu

hodnota z_i	tisk
$z_i \leq -3.29$	- - -
$-3.29 < z_i \leq -2.58$	- -
$-2.58 < z_i \leq -1.96$	-
$-1.96 < z_i < 1.96$	0
$1.96 \leq z_i < 2.58$	+
$2.58 \leq z_i < 3.29$	+ +
$3.29 \leq z_i$	+ + +

Nutno ovšem poznamenat, že celý soubor znamének nemůžeme považovat za výsledek celkového statistického testu s hladinou α . Vzhledem k závislosti pozorování

¹¹⁾ Pro $\alpha = 0,05$ je $100 \left(1 - \frac{\alpha}{2} \right) \%$ -ní kvantil = 1,960 a $100(1 - \alpha) \%$ -ní kvantil = 1,645.

Pro $\alpha = 0,01$ je $100 \left(1 - \frac{\alpha}{2} \right) \%$ -ní kvantil = 2,576 a $100(1 - \alpha) \%$ -ní kvantil = 2,326.

v jednotlivých polích jsou pravděpodobnostní hladiny posunuty a přesně neplatí. Jde tedy o grafickou pomůcku k interpretaci, nikoliv o přesná pravděpodobnostní rozhodnutí.

Příklad 1: Ve výzkumu sledujeme reprezentativitu u různých znaků a na různých podsouborech. U znaku „rodinný stav“ na podsouboru žen¹²⁾ dostaneme výsledky, které uvádí tabulka 3.

Tabulka 3. Komparace populačního a výběrového rozdělení u znaku „rodinný stav“ na podsouboru žen ČSSR od 15 let včetně

rodinný stav	vdaná	svobodná	rozvedená nebo vdova	celkem
procento v populaci	62.51 %	18.37 %	19.12 %	100.00 %
procento ve výběru	54.04 %	28.45 %	17.51 %	100.00 %
očekávaná četnost ve výběru	371.31	109.12	113.57	594
skutečná četnost ve výběru	321	169	104	594

Spočítáme statistiku X^2 pro testování dobré shody mezi výběrem a populací ČSSR od 15 let včetně vzhledem ke znaku rodinný stav u žen:

$$X^2 = \sum_{i=1}^3 \frac{n_i^2}{n\pi_i} - n = \frac{321^2}{371,31} + \frac{169^2}{109,12} + \frac{104^2}{113,57} - 594 = 40,64$$

Kritická hodnota pro $\alpha = 0,05$ a počet stupňů volnosti = 2 je 5,99. Protože $40,64 > 5,99$, zamítáme hypotézu dobré shody. Pro tento znak si též zjistíme znaménkové schéma (tabulka 4).

Například

$$z_2 = \frac{169 - 109,12}{\sqrt{594 \cdot 0,1837 \cdot (1 - 0,1837)}} = +6,345$$

a podle tabulky 2 je příslušný symbol „+++“.

Interpretace: porušení reprezentativity pro soubor žen je způsobeno zvýšením procenta svobodných žen, a to na úkor žen vdaných. Statistický test zde pouze indikuje odchylky, skutečná příčina může být nalezena pouze sociologickým rozborem práce tazatelské sítě, vztahu respondentů k tématu výzkumu, porovnáním podobných výsledků u jiných znaků apod.

Tabulka 4. Hodnoty statistiky z_i ($i = 1, 2, 3$) a znaménkové schéma

rodinný stav	vdaná	svobodná	rozvedená nebo vdova
hodnota z	- 4.264	+ 6.345	- 1.033
znaménkové schéma	- - -	+ + +	0

¹²⁾ Základním souborem byla populace ČSSR od 15 let včetně. Znak „pohlaví“ byl kvótní, proto bylo nutné provést testování pro oba podsoubory mužů a žen zvlášť. Výsledek testu je validní za předpokladu, že jsou splněny podmínky prostého náhodného výběru.

3. Test dobré shody u rozdělení kombinace dvou znaků (žádný ze znaků není kontrolován)

Máme-li jeden znak o K hodnotách a druhý o M hodnotách, můžeme použít postup z části 2 na nový znak o $K \times M$ hodnotách, který vznikne kombinací obou. Postup je zcela stejný jako dříve, pouze zde máme $K \times M$ četností n_{ij} a $K \times M$ hypotetických pravděpodobností π_{ij} . Statistika X^2 má tvar:

$$X^2 = \sum_{i=1}^K \sum_{j=1}^M \frac{(n_{ij} - n\pi_{ij})^2}{n\pi_{ij}} = \sum_{i=1}^K \sum_{j=1}^M \frac{n_{ij}^2}{n\pi_{ij}} - n \quad (4)$$

Počet stupňů volnosti je $(K \times M) - 1$.

Statistika z pro test odchylky v jednom poli má pro pole (i, j) tvar

$$z_{ij} = \frac{n_{ij} - n\pi_{ij}}{\sqrt{n\pi_{ij}(1 - \pi_{ij})}} \quad (5)$$

Těž znaménkové schéma se dělá stejně.

Tyto postupy však platí jen v tom případě, když žádný z obou znaků není kontrolován (není stratifikačním nebo kvótním znakem). Postupy pro ostatní případy si uvedeme ve čtvrté části.

Příklad 2. Testujeme dobrou shodu mezi rozdělením v populaci a ve výběru u kombinace znaků „věková skupina“ a „rodinný stav“, a to na podsouboru mužů. Postup a nutné údaje jsou v tabulkách 5, 6, 7.

Celkové řádkové a sloupcové údaje se testování nezúčastní, proto jsou čísla naznačena v závorkách (to platí pro tabulky 5 a 6).¹³

Výpočet statistiky X^2 provedeme podle vzorce (4).

$$X^2 = \frac{31^2}{64,07} + \frac{99^2}{112,51} + \dots + \frac{34^2}{17,81} - 528 = 39,06$$

Tabulka 5. Testování dobré shody pro kombinaci znaků „věková skupina“ a „rodinný stav“ — v prvním řádku je procentní rozdělení v populaci mužů ČSSR, v druhém řádku je procentní rozdělení ve výběru ($n = 528$)

rodinný stav	věková skupina				celkem
	15—29	30—44	45—59	60 a více	
ženatý	12.13	21.31	18.84	15.44	(67.73)
	5.87	18.75	19.70	18.18	(62.50)
svobodný	22.17	2.06	1.08	0.91	(26.22)
	24.24	2.27	1.32	0.57	(28.41)
rozvedený nebo vdovec	0.38	1.02	1.27	3.37	(6.05)
	0.19	0.95	1.52	6.44	(9.09)
celkem	(34.69)	(24.39)	(21.20)	(19.73)	(100.00)
	(30.30)	(21.97)	(22.54)	(25.19)	(100.00)

¹³⁾ V tabulkách 5 a 6 všechny součty přesně nehrají z toho důvodu, že zde uvedená čísla jsou zaokrouhlená.

Tabulka 6. Testování dobré shody pro kombinaci znaků „věková skupina“ a „rodinný stav“ u souboru mužů ČSSR. V prvním řádku jsou očekávané četnosti ($n\pi_{ij}$) a v druhém řádku jsou skutečně zjištěné četnosti (n_{ij})

rodinný stav	věková skupina				celkem
	15–29	30–44	45–59	60 a více	
ženatý	64,07	112,51	99,50	81,55	(357,63)
	31	99	104	96	(330)
svobodný	117,07	10,85	5,72	4,80	(138,44)
	128	12	7	3	(150)
rozvedený nebo vdovec	2,01	5,40	6,71	17,81	(31,93)
	1	5	8	34	(48)
celkem	(183,14)	(128,77)	(111,92)	(104,16)	(528)
	(160)	(116)	(119)	(133)	(528)

Tabulka 7. Znaménkové schéma¹⁴ pro kombinaci znaků „věková skupina“ a „rodinný stav“ pro soubor mužů ($n = 528$)

rodinný stav	Věková skupina			
	15–29	30–44	45–59	60 a více
ženatý	– 4,41	– 1,44	0,50	1,74
	– – –	0	0	0
svobodný	1,14	0,35	0,54	– 1,05
	0	0	0	*
rozvedený nebo vdovec	– 1,07	– 0,17	0,50	3,90
	*	0	0	+ + +

Počet stupňů volnosti je $3 \cdot 4 - 1 = 11$.

Kritická hodnota rozdělení chí-kvadrát při 11 stupních volnosti pro $\alpha = 0,05$ je 19,7. Jelikož 39,06 je větší než 19,7, zamítáme hypotézu dobré shody ve prospěch hypotézy, která říká, že při výběru působila systematická příčina, která způsobila jeho vychýlení. Abychom se přiblížili k vysvětlení, sestrojíme znaménkové schéma (viz tabulka 7). Hodnoty statistiky z počítáme podle vzorce (5). Například pro pole (3, 2) dostaneme

$$z_{3,2} = \frac{5 - 5,40}{\sqrt{5,40(1 - 0,0095)}} = -0,17$$

Znaménkové schéma ukazuje, že porušení shody je dílem dvou polí: „mladí ženatí“ a „staří rozvedení či vdovci“. Ve výběru chybí muži první kategorie, což je kompenzováno přebytkem v druhé kategorii. Sociologické vysvětlení je otázkou zhodnocení celého souhrnu podobných testů dobré shody, znalosti tématu výzkumu, kvality tazatelské sítě, analýzy celého výběrového a zpracovatelského postupu.¹⁵

¹⁴ Ve dvou polích je uvedena místo běžných znamének hvězdička(*). V těchto polích, přestože jsme pro úplnost uvedli z -skóre, znaménko neuvádíme, protože zde $n\pi_{ij} < 5$ a aproximace pomocí normálního rozdělení není proto dobrá.

¹⁵ Z výzkumné praxe jsou známy i takové příčiny porušení reprezentativity, jako je založení krabice šitků ve výpočetním středisku.

Zde je ještě nutné upozornit, že výše uvedený postup neznamená analýzu kontingenční tabulky vztahu mezi rodinným stavem a věkem. Znaménkové schéma zde nemá nic společného s hypotézou nezávislosti mezi těmito znaky. Jde pouze o vztah mezi skutečnými populačními a výběrovými četnostmi. Data jsou uspořádána v tabulce pouze kvůli přehlednosti. Mohla být též uvedena v jednom řádku o 12 polích vedle sebe, každé pole označené dvojicí hodnot.

4. Test dobré shody pro rozdělení kombinace dvou znaků, jsou-li marginální četnosti kontrolovány

Jsou-li u dané kombinace znaků předepsány proporce pro jeden či oba znaky, pak pro kombinaci obou znaků očekáváme větší přesnost ve shodě hodnot f_{ij} a π_{ij} . Náhoda vnesená výběrovým šetřením je zde menší, a proto i povolené odchylky $f_{ij} - \pi_{ij}$ vysvětlitelné náhodnými vlivy jsou nižší. To se při testování projeví snížením počtu „volných“ parametrů, a tím snížením počtu stupňů volnosti.¹⁶ Tabulka 8 udává, jak určujeme počet stupňů volnosti při testování dobré shody rozdělení kombinace znaků pro čtyři různé způsoby vzniku dat. Toto plyne z obecného postupu, který lze nalézt například v Yule, Kendall [1966]. Ve všech čtyřech případech se počítá X^2 stejně (podle vzorce (4)).

Statistika z pro test odchylky v jednom poli je různá pro případy I až IV. Odvození nalezne čtenář v *Dodávku*. Vzorec pro *případ I* je uveden v (5).

Tabulka 8. Počet stupňů volnosti při testování dobré shody rozdělení kombinace znaků
(R = počet řádků, S = počet sloupců)

způsob vzniku dat		počet nezávislých lineárních podmínek	počet stupňů volnosti
I	řádkové (n_{i+}) ani sloupcové součty (n_{+j}) nejsou předem určeny, je dán pouze počet pozorování n	1	$RS - 1$
II	řádkové součty (n_{i+}) jsou určeny ve výběru pevně předem	R	$R(S - 1)$
III	sloupcové součty (n_{+j}) jsou určeny ve výběru pevně předem	S	$S(R - 1)$
IV	řádkové (n_{i+}) i sloupcové součty (n_{+j}) jsou určeny ve výběru pevně předem	$R + S - 1$	$(R - 1)(S - 1)$

¹⁶ Kdybychom aplikovali postup části 3 s $RS-1$ stupni volnosti na případ, kdy jsou jeden či oba znaky jednorozměrně kontrolovány a jejich správné proporce zajištěny, tak by platilo: a) jestliže X^2 je významná s $RS-1$ stupni volnosti, pak by byla ještě významnější pro případ kontrolovaných marginálií; b) jestliže X^2 není významná s $RS-1$ stupni volnosti, mohla by být významná pro případ kontrolovaných marginálií. Souhrnně řečeno, stejná hodnota X^2 je vždy významnější pro případ kontrolovaných marginálních četností. Dále platí, že stejná hodnota X^2 je významnější pro obě kontrolované marginálie než pro případ jedné kontrolované marginální distribuce. Tato odstupňovanost je způsobena stupněm povoleného náhodného vychýlení, tj. stupněm kontroly výběrového procesu. Čím více výběr kontrolujeme, tím menší odchylky připouštíme.

Případ II.

$$z_{ij} = \frac{n_{ij} - n\pi_{ij}}{\sqrt{n\pi_{ij}\left(1 - \frac{\pi_{ij}}{\pi_{i+}}\right)}} \quad (6)$$

kde $\pi_{i+} = \frac{n_{i+}}{n}$ je předem určená proporce pro řádek i .

Případ III.

$$z_{ij} = \frac{n_{ij} - n\pi_{ij}}{\sqrt{n\pi_{ij}\left(1 - \frac{\pi_{ij}}{\pi_{+j}}\right)}} \quad (7)$$

kde $\pi_{+j} = \frac{n_{+j}}{n}$ je předem určená proporce pro sloupec j .

Případ IV.

$$z_{ij} = \frac{n_{ij} - n\pi_{ij}}{\sqrt{n\pi_{ij}\left[1 - \pi_{ij} - \frac{\pi_{ij}(1 - \pi_{i+})(1 - \pi_{+j})(\pi_{i+} + \pi_{+j} - 2\pi_{ij})}{\pi_{i+}\pi_{+j}(1 - \pi_{i+})(1 - \pi_{+j}) - (\pi_{i+}\pi_{+j} - \pi_{ij})^2}\right]}} \quad (8)$$

kde $\pi_{i+} = \frac{n_{i+}}{n}$ je předem určená proporce pro řádek i a $\pi_{+j} = \frac{n_{+j}}{n}$ je předem určená proporce pro sloupec j .¹⁷

Závěr

V práci jsou uvedeny postupy, které statisticky prověřují shodu mezi výběrovým a známým populačním rozdělením. Testy dobré shody zde uváděné jsou založeny na klasické Pearsonově statistice chí-kvadrát. V článku je též navržen test pro odchylku v jednom poli, odvozený pro různé situace vzniku dat, který lze použít jako základ pro znaménkové schéma indukující odchylky.

Testy dobré shody chí-kvadrát slouží nejen pro zhodnocení reprezentativity, ale i v případech, kdy máme předem dané (stabilní a opakovaním prověřené) pravděpodobnosti odpovídající zkušenosti z minulých výzkumů či pravděpodobnosti vycházející z nějakého teoretického názoru. Tak například můžeme za π_i , resp. π_{ij} , vzít výsledky výzkumů publikovaných jinde a ověřovat, zda je lze opakovat ve vlastním šetření, respektive zda výsledky z jiné populace platí i na populaci speciální. Vezmeme-li za základ pravděpodobnosti π_i (π_{ij}) hodnoty odpovídající minulému stavu na téže populaci, pak můžeme tímto způsobem testovat, zda nastala v mezidobí

¹⁷ Výsledek případu IV dává také z-skóre pro znaménkové schéma a testování odchylky v jednom poli pro hypotézu nezávislosti (viz Řehák, Řeháková [1978]). Test nezávislosti je také odvozen za předpokladu podmíněných řádkových i sloupcových součtů. Předpokládáme-li navíc, že $\pi_{ij} = \pi_{i+} \cdot \pi_{+j}$ a dosadíme-li tyto vztahy do (8), dostaneme výraz pro test odchylky v poli (i, j) v případě testování nezávislosti a pro znaménkové schéma indukující místo v tabulce, kde je nezávislost porušena.

nějaká změna. Zde nutno poznamenat, že přejímání výsledků z minulých výzkumů za pravděpodobnosti π_i do testů dobré shody můžeme přijmout pouze v případě, že tyto proporce se při opakovaných šetřeních ukázaly jako stabilní. Tyto proporce totiž vznikají také náhodnými vlivy ve výzkumném šetření (výběrovým postupem). Proto pro porovnání je lépe použít test X^2 pro srovnání dvou nebo více výběrových souborů (viz například Řehák, Řeháková [1978]). Při komparaci s minulým stavem se při odmítnutí shody mohou objevit nové interpretační problémy, jako například otázka, zda jde o porušení reprezentativity nebo o odhalení vlivu časového údobí.

Ověřování reprezentativity by mělo být součástí rutiny každého výzkumu. Cílem článku je tuto praxi stimulovat a přispět k ní.

Dodatek: Odvození testu pro odchylku v jednom poli

Vzhledem k tomu, že článek uvádí možnosti aplikace metody znaménkového schématu, založené na uvedených vzorcích (5), (6), (7), (8) pro reziduální normalizované odchylky, uvádíme jeho zkrácené odvození. Metoda odvození je použitelná i pro jiné speciální případy znaménkových schémat, která mohou být užitečná v praxi analýzy sociologických dat.

Případ I je běžná normální aproximace binomického testu hypotézy $H_0: p = \pi_{ij}$ proti alternativě $H_1: p = \pi_{ij}$, přičemž n_{ij} je počet výskytů jevu pole (i, j) a n je počet pozorování binomické proměnné s parametrem p (zde počet pozorování v tabulce).

Případ II. Předpokládáme (bez podmínky $\sum_j n_{ij} = n_{i+}$ dáno), že n_{ij} mají sdružené normální rozdělení s $E n_{ij} = n\pi_{ij}$, $\text{var } n_{ij} = n\pi_{ij}(1 - \pi_{ij})$, $\text{cov}(n_{ij}, n_{kl}) = -n\pi_{ij}\pi_{kl}$ (pro $(i, j) \neq (k, l)$), jak plyne z limitních vět pro multinomické rozdělení.

Zajímá nás rozdělení n_{IJ} za podmínky, že $\sum_j n_{IJ} = n_{I+}$. Podle věty o podmíněných rozděleních sdruženého rozdělení (viz Rao [1978], str. 566, věta (V)) bude toto rozdělení též normální. Označme

$$n_{IJ} = X, \quad \sum_{j \neq J} n_{IJ} = Y, \quad U = X + Y.$$

Pak platí:

$$\begin{aligned} EX &= n\pi_{IJ} & \text{var } X &= n\pi_{IJ}(1 - \pi_{IJ}) \\ EY &= n(\pi_{I+} - \pi_{IJ}) & \text{var } Y &= n(\pi_{I+} - \pi_{IJ})(1 - \pi_{I+} + \pi_{IJ}) \\ EU &= n\pi_{I+} & \text{var } U &= n\pi_{I+}(1 - \pi_{I+}) \\ \text{cov}(X, Y) &= -n\pi_{IJ}(\pi_{I+} - \pi_{IJ}), & \text{cov}(X, U) &= n\pi_{IJ}(1 - \pi_{I+}) \end{aligned}$$

Nyní hledáme očekávanou hodnotu a varianci veličiny X za podmínky $U = EU = n\pi_{I+}$. Podle výše citované věty (Rao [1978]) je

$$E(XIU = n\pi_{I+}) = EX = n\pi_{IJ}$$

$$\text{var}(XIU = n\pi_{I+}) = \text{var } X - \frac{\text{cov}^2(X, U)}{\text{var } U} = n\pi_{IJ} \left(1 - \frac{\pi_{IJ}}{\pi_{I+}} \right)$$

Standardizovaná normální veličina z_{IJ} je tedy za předpokladu modelu II rovna

$$z_{IJ} = \frac{n_{IJ} - n\pi_{IJ}}{\sqrt{n\pi_{IJ} \left(1 - \frac{\pi_{IJ}}{\pi_{I+}} \right)}}$$

což dává vzorec (6).

Případ III se dokazuje obdobně jako II.

Případ IV. Přijmeme značení z případu II a dále zavedeme

$$Z = \sum_{i \neq I} n_{iJ}, \quad V = X + Z.$$

Platí dále

$$\begin{aligned}EZ &= n(\pi_{+J} - \pi_{IJ}) & \text{var } Z &= n(\pi_{+J} - \pi_{IJ})(1 - \pi_{+J} + \pi_{IJ}) \\EV &= n\pi_{+J} & \text{var } V &= n\pi_{+J}(1 - \pi_{+J}) \\ \text{cov}(X, Z) &= -n\pi_{IJ}(\pi_{+J} - \pi_{IJ}) & \text{cov}(Y, X) &= -n(\pi_{+J} - \pi_{IJ})(\pi_{I+} - \pi_{IJ}) \\ \text{cov}(X, V) &= \text{var } X + \text{cov}(X, Z) = n\pi_{IJ}(1 - \pi_{+J}) \\ \text{cov}(U, V) &= \text{var } X + \text{cov}(X, Y) + \text{cov}(X, Z) + \text{cov}(Y, Z) \\ &= n(\pi_{IJ} - \pi_{I+}\pi_{+J})\end{aligned}$$

Hledáme rozdělení veličiny $X = n_{IJ}$ za podmínky $U = n\pi_{I+}$ a $V = n\pi_{+J}$. Podle výše uvedené věty (Rao [1978]) je toto rozdělení normální s očekávanou hodnotou a variancí

$$\begin{aligned}E(XIU = n\pi_{I+}, V = n\pi_{+J}) &= EX = n\pi_{IJ} \\ \text{var}(XIU = n\pi_{I+}, V = n\pi_{+J}) \\ &= \text{var } X - (\text{cov}(X, U), \text{cov}(X, V)) \begin{pmatrix} \text{var } U & \text{cov}(U, V) \\ \text{cov}(U, V) & \text{var } V \end{pmatrix}^{-1} \begin{pmatrix} \text{cov}(X, U) \\ \text{cov}(X, V) \end{pmatrix}\end{aligned}$$

Po provedení inverze, roznásobení a dosazení dostaneme, že

$$\text{var}(XIU, V) = n\pi_{IJ} \left[1 - \pi_{IJ} - \frac{\pi_{IJ}(1 - \pi_{I+})(1 - \pi_{+J})(\pi_{I+} + \pi_{+J} - 2\pi_{IJ})}{\pi_{I+}\pi_{+J}(1 - \pi_{I+})(1 - \pi_{+J}) - (\pi_{I+}\pi_{+J} - \pi_{IJ})^2} \right] = \sigma_{IJ}^2$$

Standardizovaná normální veličina z_{IJ} je tedy za předpokladu modelu IV rovna

$$z_{IJ} = \frac{n_{IJ} - n\pi_{IJ}}{\sigma_{IJ}}.$$

Tím jsme dostali vzorec (8).

Q. E. D

Literatura

- Janko, J.: *Statistické tabulky*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958.
- Johnson, N. L. — Kotz, S.: *Continuous Univariate Distributions* — 1, Boston, Houghton Mifflin Company 1970.
- Kendall, M. G. — Stuart, A.: *Těorie raspredělenij*. Moskva, Nauka 1966.
- Larntz, K.: *Small — Sample Comparisons of Exact Levels for Chi — Squared Goodness — of — Fit Statistics*. Journal of the American Statistical Association 1978, 73, s. 253—263.
- Likeš, J. — Laga, J.: *Základní statistické tabulky*. Praha, SNTL 1978.
- Rao, R. C.: *Lineární metody statistické indukce a jejich aplikace*. Praha, Academia 1978.
- Roscoe, J. T. — Byars, J. A.: *An Investigation of the Restraints with Respect to Sample Size Commonly Imposed on the Use of the Chi — Square Statistic*. Journal of the American Statistical Association 1971, 66, s. 755—759.
- Řehák, J.: *K pojmu „reprezentativita“ v sociologických výzkumech*. Sociologický časopis 1978, č. 4, s. 489—507.
- Řehák, J. — Řeháková, B.: *Analýza kontingenčních tabulek: dva základní typy úloh a znaménkové schéma*. Sociologický časopis 1978, č. 6, s. 619—631.
- Tate, M. W. — Hyer, L. A.: *Inaccuracy of the X^2 Test of Goodness of Fit When Expected Frequencies Are Small*. Journal of the American Statistical Association 1973, 68, s. 836—841.

- Van der Waerden, B. L.: *Matěmaticeskaja statistika*. Moskva, Inostrannaja litěra-tura 1960.
- Yarnold, J. K.: *The Minimum Expectation in X^2 Goodness of Fit Tests and the Accuracy of Approximations for the Null Distribution*. Journal of the American Statistical Association 1970, 65, s. 864–886.
- Yule, G. U. — Kendall, M. G.: *Wstep do teorii statistiky*. Warszawa, PWN 1966.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Б. Ржегакова: Статистическая проверка репрезентативности

Проверка статистических гипотез является очень важной частью методологической разработки каждого исследования основанного на выборке и стремящегося к обобщению на некоторую данную целевую совокупность. В этой статье даны статистические техники для проверки согласия выборочных и популяционных данных, которые основаны на критерии хи-квадрат Пирсона. Кроме этих методов включены тоже новейшие результаты об ограничениях использования этого критерия (малые выборки, малые ожидаемые частоты).

В первой части дискутируются практические аспекты методологии проверки репрезентативности, подбор подходящих переменных и описывается задача в своих основных чертах. В следующих частях дается описание статистических техник для проверки согласия распределения одной переменной и комбинации двух переменных. Последнее дискутируется как для случая нефиксированных, так и фиксированных (одного или обоих) маргинальных распределений. Эти случаи различаются определением степеней свободы.

В статье тоже даются методы проверки гипотезы об отклонении в определенной категории знака (или комбинации знаков). Эта техника является удобной для спецификации альтернативной гипотезы, когда нулевая гипотеза отвергается. Добавление содержит краткий обзор доказательств новых результатов.

Все техники иллюстрируются на практических примерах, которые объясняют метод и вычислительный процесс. Они обоснованы на предположении простой случайной выборки или выборки, которая является ее математическим или эмпирическим эквивалентом.

Summary

B. Řeháková: Statistical Verification of Representativity

Testing statistical representativity is an important part of methodological evaluation that is a part of any data analysis based on sampling and aiming at generalizations to a given target population. The paper presents statistical techniques for goodness-of-fit testing based on chi-square tests. A review of well-known Pearson chi-square goodness-of-fit test is given together with the review of the newest results on restrictions for its use (small sample sizes and small expected frequencies in cells).

The first part contains a discussion on the practical aspects of methodology, on the choice of variables convenient for these tasks and presents the basic characterization of the problem. In the next parts, statistical techniques for testing goodness-of-fit for a one-dimensional categorical distribution of research data are given. Then there is presented the testing of fit for combination of two variables without marginal restrictions, with the restrictions (given sample sizes) for one marginal and finally for both marginals. The technique is the same in all cases but the degrees of freedom must be adjusted accordingly.

For each case, the test for deviation in one cell is given. It can be used for preparing a sign scheme that is useful for specification of alternative hypothesis in the case of rejection of null-hypothesis.

The sketch of proof of these results is presented in Appendix. Each case is illustrated by a numerical example. All the techniques are derived on an assumption of simple random sampling or its mathematical or empirical equivalent.

Jedním z teoretických východisek řízení a prognózování sociálních procesů a činností ve výrobním podniku je koncepce podniku jako sociálního systému. Toto vymezení podniku musí nutně vést k docenění role lidského faktoru při řízení podniku a také k docenění významu plánovitého rozvoje tohoto faktoru.

Pojetí podniku jako sociálního systému ovšem také umožňuje provést analýzu jeho podstatných strukturních složek, zákonitých vztahů mezi nimi i jejich dynamiky. Sociální analýza představuje nevyhnutelnou podmínku pro prognózování vědecky zdůvodněných, plánovitých a účinných zásahů do podnikové sociální reality. Její hlavní funkcí v socialistickém průmyslovém podniku je na základě víceoborového přístupu vědecky postihovat existující sociální realitu a vývojové trendy. Včasné poznání umožní i společensky pozitivně ovlivňovat jejich další rozvoj prostřednictvím plánu jako hlavního nástroje řízení socialistického podniku. Analýza tak plní 4 základní funkce, jimiž jsou:

1. Funkce metodologická

Sociální analýza představuje metodu, již je možno využít k poznávání sociální skutečnosti. Je jednou z metod řízení, neboť umožňuje rozhodování na základě znalosti řízeného objektu, umožňuje zdůvodnit cíle a úkoly i objektivně zhodnotit dosažený stav při jejich plnění.

2. Funkce diagnostická

Sociální analýza je popisem jednotlivých částí sociálního systému a vzájemných vazeb k ostatním systémům v podniku i mimo něj, jakož i stavu sociálního systému podniku jako celku. Popisuje jak současný stav („zmapování terénu“), tak i retrospektivní vývoj.

Kromě této deskripce však diagnostická funkce předpokládá i splnění dalšího cíle, jímž je odhalení příčinných závislostí v sociálním systému. Analýza tak odpovídá na otázku, jak a které faktory sociálního systému je nutno měnit, aby se situace optimalizovala.

3. Funkce prognostická

Na základě zhodnocení retrospektivního vývoje a určení jeho zákonitostí (sociální analýzou) je možno vhodnými metodami (extrapolace časových řad, metoda spektrální analýzy časových řad ap.) určovat vývojové trendy a stanovit perspektivní cíle zkoumaných procesů a jevů.

4. Funkce kontrolní (hodnotící)

Plánování probíhá v cyklech a provede-li se v přípravné etapě každého cyklu

(1) Matematické výpočty zpracovali ss. Jiří Trávníček a Jarmila Fialová, Výpočetní podnikové centrum o. p. Škoda.

sociální analýza jako východisko pro sestavení programu nebo plánu nového plánovacího cyklu, je možné zhodnotit vývoj v předcházejícím období, srovnat plánované cíle a úkoly s dosaženým stavem, posoudit efektivnost sociálního programu nebo plánu.

Má-li analýza splnit úkoly na ni kladené, je nutné použít vhodné metody a přístupy, jejichž kombinací je možno docílit žádaného výsledku.

Účelem článku není výčet postupů při zpracování sociální analýzy. Chceme se pouze zmínit o některých matematicko-statistických metodách, zvyšujících hlavně prognostickou spolehlivost, kterých jsme využili při zpracování sociální analýzy v našem podniku.

1.

Korelační analýzou je možno zjistit vztahy a jejich těsnost mezi jednotlivými ukazateli. Jelikož jedním z cílů sociálního plánování je překonávat oddělování ekonomické a sociální funkce podniku, je účelné provést korelační analýzu nejen pro sociální ukazatele, ale i pro zjištění vztahů mezi sociálními a ekonomickými ukazateli. Tato korelační analýza byla v podniku zpracována a byly shledány některé vysoké závislosti.

Byli jsme si však vědomi toho, že mnohé z vysokých závislostí mohou být pouze zdánlivé. Vyplynají z toho, že je možné často pozorovat „silnou závislost“ mezi proměnnými i v případě, kdy mezi nimi kauzalita vůbec neexistuje. Dochází k ní proto, že proměnné vykazují v čase shodný nebo podobný vývojový trend. V tomto smyslu se hovoří o multikolinearitě časových řad (Kozák, Seger 1975:153).

Jde o problém značně důležitý z hlediska sociologické interpretace získaných výsledků. K odstranění nebezpečí zdánlivých korelací je nutno očistit příslušné proměnné od trendů (jedná se o časové řady). V této souvislosti problém multikolinearity vystupuje do popředí vzhledem k tomu, že odstranění trendů znamená provést regresní analýzu závislosti vývoje jednotlivých proměnných na čase, o čemž se krátce zmíníme.

Aby bylo možno odhadnout parametry regresní rovnice pomocí metody nejmenších čtverců, je nutno předpokládat, že matice pozorovaných hodnot má plnou hodnost; důvody k tomuto tvrzení dále stručně rozvedeme.

Označíme-li X matici pozorování, pak lze odvodit, že metoda nejmenších čtverců dá odhad regresních koeficientů b vztah $b = (X'X)^{-1}X'y$, kde y je vektor pozorování závisle proměnné. Pokud je determinant $\det [X'X] = 0$, nelze odhad b získat, protože nelze invertovat singulární matici. Ve skutečnosti ovšem není požadavek, aby $\det [X'X] \neq 0$, příliš přísný, protože se v praxi nestává, aby v matici X byl některý ze sloupců přesnou lineární kombinací ostatních sloupců.

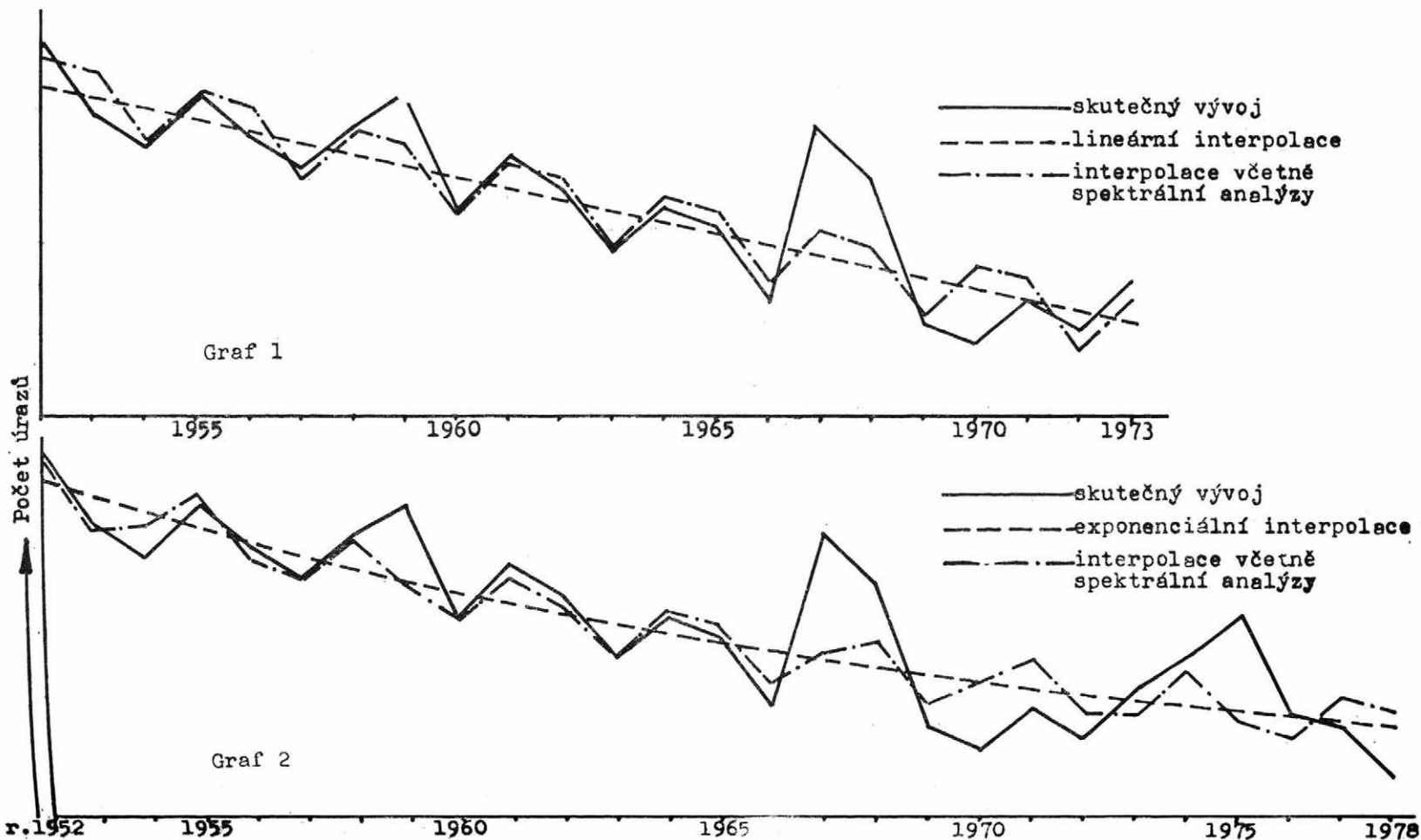
Může se ovšem stát, že obsahují-li sloupce matice X (tj. různé nezávisle proměnné veličiny) nebo podobnou vývojovou tendenci (trend), může se $\det [X'X]$ blížit k nule, z čehož vyplývá, že rozptyl odhadu b se bude zvětšovat. V tomto případě jde o zmíněnou multikolinearitu.

Existence multikolinearity v matici X má nepříznivé důsledky — vlivem velkých rozptylů koeficientů odhadových funkcí se nepřesně odhadnou regresní koeficienty, obtížně se interpretují výsledky získané výpočtem, protože je možno dojít k mylným závěrům.

K odstranění důsledků multikolinearity je možno

— některé z korelujících proměnných vynechat, nebo je nahradit vhodnou kombinací,

Vývoj počtu těžkých úrazů

— u časových řad odstranit z proměnných jejich trendy nebo v nich skryté jiné společné funkční závislosti.

Například korelační koeficient mezi výrobou a náklady na zdravotnictví vyšel v prvním případě $r = 0,9143$. Tuto velmi vysokou korelaci bylo možno vysvětlit podobností systematické vývojové tendence posloupnosti ukazatelů obou závisle proměnných v čase. Tato domněnka byla potvrzena novým výpočtem (očištěným od trendů), kde vyšel zcela nevýznamný koeficient $r = 0,0496$.

Naopak proti původnímu $r = 0,364$ mezi výrobou a počtem kursů pro THP vyšel skutečný vztah po očistění od trendů vyšší ($r = 0,6973$), což svědčí o významném podílu zvyšování kvalifikace na zvyšování produkce.

Zjištění reálných závislostí tak umožňuje posuzovat vývoj a predikci určitého jevu v závislosti na průběhu jevu jiného. Ovšem z uvedené úvahy a příkladů není možno vyvodit závěr, že první metoda korelační analýzy (neочиštěné od trendů) je nevhodná, ale závěr, že obě metody mají specifickou vypovídací schopnost, jejíž výsledky je nutno adekvátně interpretovat. Doložíme to na posledním příkladě.

V původní korelační analýze vyšel korelační vztah mezi výrobou a počtem dělníků pracujících na strojích (strojní dělníci) $r = -0,8135$. Charakterizuje stoupající výrobu podniku v posledních 17 letech (výroba vzrostla cca dvojnásobně) při klesajícím počtu strojních dělníků (pokles na 72 % původního stavu). Z této skutečnosti vyplývá, že v sledovaném období se podnik rozvíjel intenzívní cestou.

V nové korelační analýze (očištěné od trendů) byl vypočítán u obou proměnných $r = 0,6515$. Vyplývá z něho, že výroba v podniku je silně závislá na počtu strojních dělníků. Celkovým závěrem (ovšem zjednodušeným vzhledem k tomu, že bereme v úvahu pouze dva faktory) pak může být, že rozvoj podniku prodělával předpokládaný (intenzívní) rozvoj, ovšem na každém dosaženém stupni rozvoje se dosud projevuje silná závislost produkce podniku na počtu strojních dělníků.

2.

Další metodou, která bývá využívána v sociálních analýzách, je *regresní analýza časových řad*. Umožňuje sledovat dynamiku jevu v čase a predikci na základě uplynulého vývoje. Při pozorování určitého jevu v čase můžeme zjistit nejen směr dlouhodobého vývoje, ale i kolísání, které může mít charakter nepravidelných výkyvů, ale také může být výslednicí nepravidelných výkyvů a cyklického pohybu. V takovém případě je pro získání přesnějšího modelu průběhu jevu vhodné využít metodu, která by umožnila zachycení i cyklického pohybu.

V našem případě jsme modelovali dynamiku vývoje vybraných sociálních jevů analýzou časových řad s použitím regresní a spektrální (Jenkins, Watts 1969) analýzy. Výsledky ukážeme na příkladu těžkých úrazů v podniku.

V roce 1974 byla vypočtena regresní přímka, na niž byla aplikována spektrální analýza. Vývoj těžkých úrazů v podniku v letech 1952—1973 byl vyjádřen rovnicí:

$$y = 33,57 - 1,117 \cdot t + 0,2505 \cdot \sin \frac{2\pi \cdot t}{3} - 3,875 \cdot \cos \frac{2\pi \cdot t}{3}$$

(t = čas)

Průběh skutečných i vypočtených hodnot je znázorněn v grafu č. 1.

Ukazuje pravidelné kolísání průběhu hodnot v tříletých cyklech. Je však zřejmé, že další vývoj vypočtených hodnot podle vypočteného modelu již nelze očekávat — vzhledem k lineárnímu průběhu). To se v dalších letech potvrdilo, a proto byl průběh jevu počítán znovu v roce 1978.

Byla vypočítána regresní exponenciální rovnice, která lépe vystihuje vývoj v posledních letech. Spolu se spektrální složkou má rovnice tento tvar:

$$y = 34,76 \cdot e^{-0,0487 \cdot t} + 3,2 \cdot \sin \frac{6,2832 \cdot t}{3,176}.$$

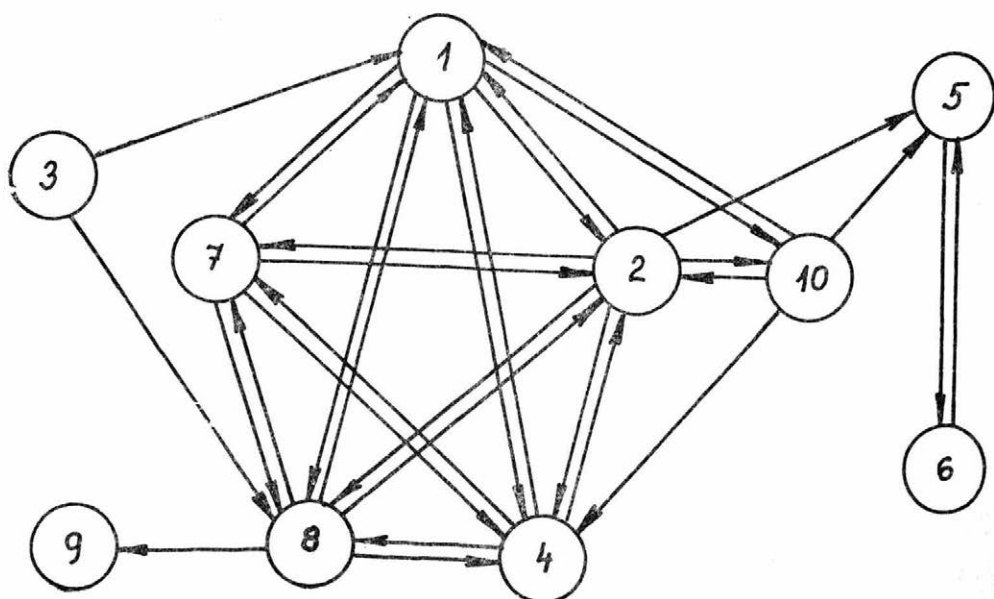
Graf č. 2 opět udává průběh skutečných a vypočtených hodnot a domníváme se, že rovnice i graf jsou vhodným nástrojem pro hlubší analýzu jevu, v tomto případě analýzu úrazovosti. Na základě vypočtených hodnot je možno nejen předvídat vývoj úrazů do budoucna, ale i, a to je hlavní, využít údaje spektrální analýzy k zaměření zvýšené pozornosti na kritická období a včasnými opatřeními dosáhnout příznivějšího průběhu.

3.

Vývoj sociálního plánování klade stále vyšší nároky na *analýzu pracovních skupin*. Jedná se jak o analýzu podniků a závodů jako velkých sociálních skupin, tak i o analýzu pracovních kolektivů jako malých sociálních skupin.

Pro analýzu malých skupin se mimo jiné používá sociometrie. Výsledkem sociometrických zkoumání bývá obvykle sociogram, z něhož je možno vyčíst strukturu vztahů ve skupině, a výpočet sociometrických indexů, které matematickým vyjádřením umožňují srovnání jednotlivců ve skupině i srovnání skupin mezi sebou.

Graf 3. Sociogram skupiny

Hlubší analýzu struktury skupiny na základě kvalifikace mezilidských vztahů umožňuje korelační matice [Avanesov 1975 : 146 ad.].

Dva lidé mají k sobě kladný vztah na základě společných zájmů, vlastností osobnosti, způsobů chování apod. Přitom vzájemné vztahy neexistují ve vakuu, ale jsou ovlivňovány jinými faktory, v sociální oblasti pak vztahy a chováním ostatních pracovníků.

Korelační matice umožňuje postihnout nejen vzájemné vztahy, ale i jejich hodnotu na základě dalších vazeb v kolektivu.

Základem pro výpočet korelací (výpočet je aplikován pro skupinu v grafu č. 3) je matice, v níž jsou označeny všechny volby ve skupině, navíc doplněné o volby členů samotných vždy se sebou. Takto zesílená matice se transponuje a po sloupcích se korelují volby provedené jedním členem s volbami člena druhého (a dalších). Dostaneme symetrickou matici korelací (korelačních koeficientů), která je uvedena v tabulce č. 1. (V matici jsou orientovány vyšší

Tabulka 1. Matice korelací

	1	2	4	7	8	10	5	6	9	3
1		.803	.816	.816	.583	.408	-.613	-.613	-.408	.089
2	.803		.656	.656	.356	.655	-.218	-.218	-.509	-.048
4	.816	.656		1.000	.816	.200	-.500	-.500	-.334	.218
7	.816	.656	1.000		.816	.200	-.500	-.500	-.334	.218
8	.583	.356	.816	.816		.000	-.615	-.615	-.408	.081
10	.408	.655	.200	.200	.000		.000	.000	-.334	-.218
5	-.613	-.218	-.500	-.500	-.615	.000		1.000	-.150	-.327
6	-.613	-.218	-.500	-.500	-.615	.000	1.000		-.150	-.327
9	-.408	-.509	-.334	-.334	-.408	-.334	-.150	-.150		-.218
3	.089	-.408	.218	.218	-.081	-.218	-.327	-.327	-.218	

kladné koeficienty do levé horní části matice a tomu odpovídá i seřazení členů skupiny v záhlaví tabulky.]

Z matice můžeme vyčíst těsnost vztahů mezi pracovníky a na tomto základě stavět hypotézy týkající se opatření, která ve skupině sledujeme, nebo provádět výběr členů pro nově utvářené skupiny.

Nejvyšší možný korelační koeficient, jedna, je mezi členy 4—7 a 5—6. Znamená to, že tito členové vykazují nejen vzájemné volby, ale že volí stejně i všechny ostatní členy ve skupině.

Dále zjišťujeme silné korelace mezi členy 1—2—4—7—8.

Člen č. 10 tvoří přechodnou pozici a převaha negativních korelací je u členů 5, 6, 3, 9.

Srovnáním sociogramu [graf č. 3] a matice korelací [tabulka č. 1] vynikne rozdíl mezi oběma metodami hodnocení sociometrického testu: z hlediska interpretace podává korelační matice mnohem hlubší informaci o struktuře interpersonálních vztahů. Například nejtěsnější vztah mezi členy 4 a 7 v sociogramu zaniká.

Při provádění korelačních výpočtů jsme narazili na nepříjemnou překážku. V některých skupinách se vyskytly případy, kdy jeden nebo dva členové sku-

piny provedli volbu ke všem ostatním. Pakliže není při výzkumu počet voleb omezen, je nutno s takovými případy počítat. Ovšem takový člen skupiny musí být z výpočtu korelací vyloučen, neboť rozptyl jeho voleb je nulový a korelační koeficient nemůže být určen. Umělá úprava, například škrtnutí té volby, která se nejméně vyskytuje u ostatních členů, je v každém případě nevhodným zásahem.

Východisko jsme našli v použití metod založených na výpočtu „vzdáleností“ jednotlivých lidí. Členy skupiny je možno si představit v geometrickém zobrazení jako body v n -rozměrném prostoru; vzdálenosti mezi nimi jsou pak zkoumány na základě podobnosti voleb s ostatními členy skupiny.

Vypočítáním vzdáleností mezi členy skupiny dostaneme matici vzdáleností; je uvedena v tabulce č. 2.

Tabulka 2. Matice vzdáleností

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1		1	5	1	8	8	1	2	7	3
2	1		6	2	7	7	2	3	8	2
3	5	6		4	5	5	4	5	4	6
4	1	2	4		7	7	0	1	6	4
5	8	7	5	7		0	7	8	3	5
6	8	7	5	7	0		7	8	3	5
7	1	2	4	0	7	7		1	6	4
8	2	3	5	1	8	8	1		5	5
9	7	8	4	6	3	3	6	5		6
10	3	2	6	4	5	5	4	5	6	

Je pochopitelné, že proti korelacím, kde čím vyšší korelační koeficient, tím těsnější vztah mezi členy, budou čísla v matici vzdáleností mít opačný smysl: čím těsnější vztah, resp. čím menší vzdálenost mezi členy, tím nižší číslo.

Porovnáme-li matici korelací s maticí vzdáleností, jsou nejmenší vzdálenosti v našem případě nulové — mezi členy 4—7 a 5—6, u nichž jsou nejvyšší korelační koeficienty (jedna). Obě matice jsou významově shodné.

Závěrem

Pro analytickou práci v sociální oblasti podniků je možné a vhodné využít i adekvátní matematicko-statistické metody. Jsou-li vhodně použity a jejich výsledky správně interpretovány, zvyšují kvalitativní úroveň sociální analýzy. Doplnují a kontrolují údaje získané jinými metodami, je možno jimi prokazovat vztahy mezi faktory sociálního prostředí, umožňují objektivizovat podklady pro predikci budoucího vývoje.

Literatura

- Avanesov, V. S.: *Dostověrnoť različij i primeněnie matričnych metodov v sociologičeskich issledovanijach*. Sociologičeskije issledovanija, 1975, č. 4.
 Kozák, J. — Seger, J.: *Jednoduché statistické metody v prognostice*. Praha, SNTL 1975.
 Jenkins, G. M. — Watts, D. G.: *Spectral Analysis and Its Applications*. San Francisco, Holden-Day 1969.

К. Герман - В. Фиала: Примеры применения математическо-статистических методов для разработки социальных анализов в промышленном предприятии

Социальный анализ представляет собой неизбежное условие для познания современного состояния и для прогнозирования научно обоснованных вмешательств в заводскую социальную действительность. Он имеет четыре главные функции:

- 1) методологическую
- 2) диагностическую
- 3) прогностическую
- 4) контрольную

Чтобы анализ выполнил возложенные на него задания, необходимо для его разработки использовать ряд подходящих методов, путем комбинации которых можно добиться требуемого результата. Статья затрагивает некоторые математическо-статистические методы, повышающие прежде всего прогностическую функцию, которые использовались в н. п. Шкода.

1. Путем корреляционного анализа можно установить отношения между отдельными показателями и их взаимную тесноту. Однако обычно воспринятый корреляционный анализ таит в себе проблему т. н. ложных корреляций. Она заключается в том, что часто можно обнаружить сильную зависимость между переменными даже в случае, когда каузальность между ними вообще не существует. Зависимость возникает, потому что переменные показывают в отношении времени сходную или подобную тенденцию. В этом случае необходимо вычислять корреляционные коэффициенты между переменными очищенными от тенденции.

2. Регрессионный анализ дает возможность исследовать динамику явления в отношении времени и прогноза на основе прошедшего развития. Исследуя развитие явления, можно обнаружить известную тенденцию развития, но часто тоже колебание величин, которое может вытекать из циклического движения. Для его моделирования, и следовательно для повышения прогностической стоимости анализа можно использовать спектральный анализ. При анализе травматизма путем этого метода обнаружилось сравнительно регулярное колебание числа увечий в трехлетних циклах. При профилактике травматизма можно таким образом в повышенной степени сосредоточить внимание на критических периодах с целью достижения более благоприятного хода в будущем.

3. Для анализа рабочих групп применяется социометрия. Ее результатом обычно является социограмма и социометрические индексы, из которых можно вычесть структуру отношений в группе и положение отдельных членов.

Более глубокий анализ позволяет провести корреляционная матрица. Она показывает наглядно структуру межличностных отношений в группе не только на основании прямых отношений между индивидами, но она учитывает также все остальные отношения в группе у каждой пары оцениваемых индивидов.

Недостатком этого метода является то, что из корреляционной матрицы надо исключить тех членов группы, которые проявили выбор всех остальных членов группы. В таком случае можно провести вычисление «расстояний» между отдельными членами группы. Матрица расстояний дает одинаковую информацию что и матрица корреляций, но величины имеют противоположное значение. Чем выше теснота отношений между двумя индивидами, тем выше корреляционный коэффициент, но тем ниже расстояние.

Summary

K. Herman — V. Fiala: Examples of the Use of Mathematical-Statistical Methods for the Processing of Social Analyses in an Industrial Enterprise

Social analysis represents a necessary precondition for learning about the current situation and for prognosticating scientifically justified measures to be taken in the social structure of an industrial enterprise. This fulfils four basic functions:

1. methodological
2. diagnostic
3. prognosticating
4. auditing

If the analysis is to discharge its tasks properly it is necessary to use a host of suitable methods whose combination can achieve the desirable result. This article discusses some mathematical-statistical methods which enhance especially the prognosticating function as employed in the Skoda enterprise.

1. Through correlation analysis it is possible to ascertain relationships and their proximity between individual indicators. The commonly conceived correlation analysis, however, presents the problems of what are called illusory correlations. This means that it is often possible to observe a strong dependance among the variables even in such cases where there is no causality at all. This occurs due to the fact that over a period of time the variables register an identical or similar trend. In such case it is necessary to calculate correlation coefficients among the variables free of this trend.

2. Regressive analysis enables to observe the dynamics of the phenomenon over a period of time and to make predictions according to past developments. Following the development of the phenomenon it is also possible to establish a certain development trend; however there may also be a fluctuation of values which can be a result of a cyclic movement. Spectral analysis can be employed for modelling it and also for increasing the predicting value of the analysis. In analysing accident-rates by this method, a relatively regular fluctuation in the number of accidents in three-year cycles has been ascertained. E. g. in the prevention of accidents we can concentrate to an increased measure on the critical period in order to obtain a more suitable course in the future.

3. Sociometry is used for analysing work groups. It often results in a sociogram and sociometrical indexes, from which we can establish the structure of relationships in a given group and the position of individual members.

A deeper analysis is made possible by the correlation matrix. This gives a well-arranged picture of the structure of the interpersonal relationships in the group not only on the basis of direct relationships among individuals but also taking into account all the other relationships in the group with each pair of assessed individuals.

A disadvantage of this method is that we must exclude from the correlation matrix all the members of the group who showed selections towards all the other members of the group. In this case it is possible to calculate the "distance" between individual members of the group. The matrix of distances presents the same information as the matrix of correlation but the values have an opposite meaning. The greater the proximity of the relationship between two individuals the higher the correlation coefficient but the lower the value of the distance.

Význačná československo-sovětská publikace „Sociální problémy řízení pracovních kolektivů“

V moskevském nakladatelství Profizdat vyšla koncem roku 1978 ruská verze knihy *Sociální problémy řízení pracovních kolektivů*.(1)

Jde o rozsáhlé společné dílo sovětských a československých vědců reprezentovaných leningradským Ústavem sociálně ekonomických výzkumů AV SSSR a fakultou řízení VŠE v Praze.

Dílo je charakterizováno všemi rysy moderní marxistické vědy — komplexností postižení problematiky, interdisciplinárním přístupem a sepětím teorie s praxí řízení kolektivů pracujících.

Je opatřeno krátkým úvodem a rozčleněno do 10 hlav.

Hlava I je nazvána Zdokonalování řízení pracovních kolektivů — důležitý úkol odborů

Na základě materiálů XXV. sjezdu KSSS, XV. sjezdu KSČ, XVI. sjezdu odborů SSSR a VIII. sjezdu ROH ČSSR autoři zdůrazňují mimořádné rostoucí vliv sociálních faktorů na zvyšování efektivnosti výroby a nutnost rozvoje sociálního plánování a řízení jako součásti zdokonalování systému socialistického řízení společenských procesů. „Cílem řízení sociálního rozvoje v socialistických podmínkách je dosažení komunistické úrovně rozvoje výrobních sil, výrobních (ekonomických) a ostatních sociálních vztahů“ (str. 23).

Rozvoj sociálního plánování a řízení je z jedné strany spjat s prohlubující se vedoucí úlohou komunistických stran a péčí odborového hnutí o všestranný růst pracujících, z druhé strany s rozvojem vědy, která je všeobecnou výrobní silou a základem všech inovačních procesů.

V hlavě II nazvané Pracovní kolektiv v socialistické společnosti se autoři na základě marxisticko-leninského poznání zabývají podstatou, strukturou, organizací a úlohou pracovního kolektivu v řešení výrobních a sociálních úkolů.

Osmý článek ústavy SSSR vymezuje práva a povinnosti pracovních kolektivů jako základní buňky sociálního organismu, která je souhrnem ekonomických, politických a ideologických vztahů. Socialistický pracovní kolektiv je definován jako „skupina lidí organizačně spjatých společnou, společensky prospěšnou činností na základě společenského vlastnictví výrobních prostředků“ (str. 33). Pro socialistický kolektiv, založený na politické a ideologické jednotě a na vztazích vzájemné pomoci a spolupráce, je charakteristická „sociální integrace“. Jestliže „organizační integrace“ zabezpečuje podmínky efektivnosti pracovního procesu, pak integrace sociální zdokonaluje a obohacuje obsah socialistických vztahů mezi lidmi.

Hlavními typy struktur pracovního kolektivu jsou:

- funkční (dělba a kooperace práce)
- profesně kvalifikační
- sociálně demografická
- společensko-politická (sociálně politická a výrobní aktivita)
- sociálně psychologická.

(1) *Socialnyje problemy upravlenija trudovymi kolektivami*, autorský kolektiv pod vedením prof. G. N. Čerkasova, DrSc, a prof. J. Kohouta, DrSc. Moskva, Profizdat 1978. Kniha vyšla též v češtině pod názvem *Sociální aspekty řízení pracovních kolektivů*, Praha, Práce 1979.

Každá z těchto struktur, které autoři podrobují analýze, má specifický vliv na životní činnost pracovního kolektivu. Hlavními podmínkami této činnosti jsou rozvoj spolupráce, úroveň vzdělání, kvalifikace a kulturnosti každého člena, aktivity stranické, odborové a mládežnické organizace a rozvoj systému komunikace na všech úrovních. Na těchto podmínkách je závislá i míra výrobní a politické aktivity a účasti pracujících na řízení.

Třetí hlava je věnována základním cílům a metodám řízení pracovních kolektivů.

Řízení pracovních kolektivů jako nedílná součást systému společenského řízení plní funkce cílové, prognostické, plánovací, operativní, kontrolní a sociálně vzdělávací. Tyto funkce se realizují metodami ekonomickými, právními, sociologickými a psychologickými. Přitom je využíváno motivací materiálních, morálních a mocenských. Funkce a metody řízení pracovních kolektivů se uskutečňují na základě principů cílovosti, delegování odpovědnosti a především principu účasti pracujících na řízení. Zvláště tento princip je v rámci celé práce hluboce analyzován a osvětlen.

Čtvrtá hlava je věnována sociální analýze jako obecné metodě zkoumání pracovního kolektivu.

V rámci pojmu *kolektiv hospodářské organizace* autoři přesně vymezují pojem *pracovního a výrobního kolektivu*. *Výrobní kolektiv* „je pojem užší a zahrnuje jen ty pracovní kolektivy, jejichž funkce je zaměřena na výrobu materiálních statků“ (s. 84). Zde je třeba podotknout, že v knize existují dvě různá pojetí pracovního kolektivu. Sovětští autoři chápou kolektiv širěji, jako společenské seskupení v rámci celého závodu, čeští autoři zdůrazňují jako rozhodující primární kolektiv s přímými mezilidskými vztahy.

Socialistický pracovní kolektiv je dále charakterizován plněním určitého druhu společensky užitečné práce na základě společného cíle, organizační uspořádanosti, politickou a ideologickou jednotou a kolektivitou společensko-politické činnosti. V rámci sociálních funkcí se zdůrazňuje funkce „vzdělávací“, která zahrnuje odpovědný a tvůrčí vztah k práci, komunistické sebeuvědomění, soustavné vzdělávání a osvojení socialistických politických, morálních a estetických hodnot. Autoři velmi správně kritizují úzká technicistická či ekonomistická pojetí pracovního kolektivu a konstatují, že sociologie dosud nedospěla k dostatečně přesnému vymezení místa pracovního kolektivu v řízení hospodářské organizace. Lze dodat, že takové vymezení bude možné jen ve spolupráci s techniky a ekonomy, neboť pracovní kolektiv plní též určité vědeckotechnické a ekonomické funkce, které autoři publikace plně nepostihují.

Sociální analýza je charakterizována jako výchozí etapa sociálního plánu, jejíž kvalita určuje zdůvodněnost plánu a realnost a efektivnost jeho úkolů. Autoři přinášejí přehled informačních zdrojů a metodiky konkrétního sociologického výzkumu pracovního kolektivu na základě jeho projektu.

Pátá, šestá a sedmá hlava jsou věnovány úloze hlavních vědeckých disciplín při plánování a řízení pracovního kolektivu.

Je tu charakterizována úloha *sociologie* a sociální psychologie (hlava V), právní vědy (hlava VI) a *ergonomie* (hlava VII). Autoři správně zdůrazňují interdisciplinární přístup, bohužel v této části práce chybí jedna z důležitých objektivních základů zkoumané problematiky — ekonomická věda.

Sociologická pasáž této části práce vychází z vymezení podstatných rozdílů politické a sociálně mravní atmosféry podniku kapitalistického a socialistického a přináší zevšeobecnění výsledků konkrétních sociologických výzkumů v SSSR, dokumentujících výrazný *růst elementů samořízení* a hospodářného vztahu celých kolektivů k záležitostem podnikového rozvoje, *obohacování obsahu a s ním spjatého charakteru práce*, mohutný rozvoj kolektivních forem organizace práce a socialistického soužití.

V mimořádně zajímavě zpracované části *právní* jsou pracovní kolektivy pojaty jako subjekty práva mající svůj právní status. Jejich práva a povinnosti jsou poprvé v historii lidstva zakotveny v nové ústavě SSSR, kde jsou chápány „jako články politického systému společnosti, jako orgány budoucího společenského samořízení. To znamená, že socialistické podniky a organizace jsou nejen sférou využití práce a zdrojů uspokojení materiálních potřeb, ale i centry společensko-politické a kulturně vzdělávací činnosti pracujících“. Právní postavení pracovních kolektivů tak daleko překračuje hranice úzce výrobních otázek a zahrnuje jejich práva na účast na posuzování a řešení státních a společenských problémů, na plánování a řízení výroby

a sociálního rozvoje. Autoři podrobně rozebírají úlohu pracovního kolektivu jako subjektu a objektu sociálního řízení a konkretizují úlohu práva na základě hlavních prostředků (pracovní porady, kolektivní smlouvy) a jednotlivých částí sociálního plánu. Sociální plánování postavilo před právní systém a právní vědu řadu nových problémů, z nichž hlavním je vypracování normativní základny sociálního plánování.

Část ergonomická vychází tradičně z věhlasné sovětské fyziologické školy založené I. M. Secenovem a rozvíjená jeho žáky v čele s akademikem A. A. Uchtomským. V souhlase s tím se vyklad v této kapitole pohybuje v rámci pracovní fyziologického a psychologického pojetí a postrádá důslednější systémový přístup.

Po stručném klasickém vymezení ergonomiky jako vědy o práci poukazují autoři na její zdroje v technickém a vědeckém rozvoji a na nutnost interdisciplinárního zkoumání vazeb mezi technikou a člověkem. Tento přístup považují za základ ergonomické metodologie. Dále se soustřeďují na problematiku vytváření optimální úrovně pracovní způsobilosti. Pracovní čas dělí na periody zpracování, relativně stále úrovně práce schopnosti a únavy. Rozebírají dialektické vazby mezi těmito „periodami“ práce a složitě vlivy hygienických faktorů pracovního mikroklimatu na pracovní způsobilost (teplota prostředí, osvětlení, hluk etc.). V souhlase s teorií „Sečenovova efektu“, která svého času hluboce zapůsobila na fyziologické poznání, zastávají autoři názor, že těžiště příčin snižování pracovní způsobilosti se přesunulo ze svalové únavy k nedostatku svalové aktivity člověka a přetížení jeho nervového systému. Tyto disproporce je třeba plánovitě odstraňovat různými formami fyzické a duševní rehabilitace.

Hlava VIII je nazvána Metodologické principy plánování sociálního rozvoje pracovního kolektivu.

Autoři se v ní zabývají objektivním charakterem společenských cílových funkcí, z nichž je odvozen i cíl sociálního plánování pracovních kolektivů, přičemž se předpokládá, že „cile rozvoje celé společnosti a jednotlivého pracovního kolektivu jsou totožné“ (s. 177). V takovém pojetí bohužel autorům uniká dialektika složitých vztahů mezi společenskými a podnikovými zájmy, které mají svůj odraz v dialektice totožného a rozdílného v celé organizační hierarchii řízení. Název hlavy VIII do značné míry neodpovídá obsahu, neboť z metodologických principů plánování zahrnuje pouze cílové funkce (přičemž chybí s nimi spjatý systém zdrojů) a stručně se dotýká vazeb mezi plánem sociálního rozvoje a plánem vědecké organizace práce (přičemž chybí vazby na ostatní části technického, hospodářského a finančního plánu). Pro celou publikaci je příznačné, že jsou v ní komplexně hluboce a teoreticky fundované zpracovávány *základy* sociálního řízení pracovních kolektivů, *teorie sociálního plánování* jako základní součást řízení sociálních procesů však v ní téměř abstentuje.

Další velmi zajímavá a informačně bohatá *hlava IX je věnována zevšeobecněným zkušenostem z konkrétních sociologických výzkumů v CSSR a SSSR.*

Obsahuje podrobnou informaci o metodice a konkrétních výsledcích průkopnických komplexních sociologických výzkumů provedených katedrou průmyslové sociologie a psychologie VSE, Praha, v podnicích „Tesla“ a „Elektro-Praga“. Zkušenosti jsou shrnuty v doporučení řešit v metodologii sociálního plánování především tyto problémy:

- cílevědomě postupně vytvářet předpoklady pro překonání podstatných rozdílů mezi fyzickou a duševní prací a pro rozvoj sociální stejnorodosti socialistické společnosti;
- vytvářet předpoklady pro vyrovnávání neodůvodněných rozdílů mezi jednotlivými výrobními odvětvími a podniky;
- zvyšovat roli subjektivních faktorů při formování socialistického uvědomění a aktivity pracujících, včetně účasti na řízení;
- usilovat o soulad mezi rozvojem techniky a kvalifikační strukturou kolektivu;
- usilovat o soulad mezi rozvojem výroby a zdokonalováním pracovních podmínek.

Konkrétní sociologické výzkumy v SSSR jsou soustředěny k sociálním problémům práce. Kapitola přináší informace o výsledcích výzkumů subjekto-objektového vztahu v jednání a řízení, sociální efektivnosti, obsahu a charakteru práce, mobility pracujících, aktivity a účasti pracujících na řízení.

Zabývá se také otázkami funkcí, struktury, obsahu a forem sociologických služeb v průmyslových podnicích.

Práci uzavírá kritika teorií a metod řízení v současných kapitalistických podnicích (hlava X).

Autoři analyzují růst duchovního odcizení pracujících, nové formy maskování prohlubujícího se vykořisťování pracujících a nové „experimenty“ v systému „vědeckého ždímání potu“ v podmínkách kapitalistické výroby. Těžiště kritiky se soustřeďuje na tendence formování samostatných pracovních brigád a nahrazení stroze vertikální manipulace určitými prvky samořízení v těchto brigádách. „Humanizační snahy“ jsou kapitálem využívány k prohlubujícímu se vykořisťování stejně jako „staré“ metody „scientific managementu“, což se odráží v otřesných statistikách růstu symptomů odcizení, profesionálních nemocí, průmyslového traumatismu aj.

Přes nedostatky, na něž jsme poukázali výše, i přes to, že kniha má velmi omezený vědecký aparát odkazů na bohatou literaturu z oblasti sociálního řízení, lze konstatovat, že mezinárodní československo-sovětský kolektiv udělal velký kus práce v oblasti dosud poměrně málo rozpracované.

Práce vyniká komplexností a interdisciplinárností přístupů, vědeckou erudicí vyplývající z kvalit autorského kolektivu. Důsledné využití poznatků marxismu-leninismu, hluboká teoretická i praktická analýza a v řadě míst objevné syntetické poznání zajišťují vysokou odbornou úroveň. Přínosné jsou metodologické a metodické náměty a mimořádně bohaté reprezentativní a dobře utříděné informace o výsledcích výzkumné, analytické a řídicí praxe v obou zemích. Kniha je napsána prostým a srozumitelným jazykem. Je nesporné, že se stane významným zdrojem poznatků nejen pro pracovníky vědecké a řídicí sféry, ale i pro nejširší okruh pracovníků politické a výrobní praxe.

František Kutta

Kritika sovremennoj buržuaznoj teoretičeskoj sociologii (Kritika současné buržoazní teoretické sociologie)

Moskva, Nauka 1977, 279 s.

Marxistická kritika buržoazní sociologie učinila za poslední léta značný krok vpřed. Avšak neustálé pokusy buržoazních ideologů podceňovat zkušenosti komunistické a socialistické výstavby, zamaskovat ty nehlubší protiklady současné kapitalistické společnosti, změnit průběh světového revolučního procesu si vynucují, aby kritická práce byla dále rozvíjena. Opatření dělnických a komunistických stran a vlád socialistických zemí směřující k odstranění napětí ještě neznamenají konec boje idejí na mezinárodní aréně. Do tohoto boje musí vstupovat i sociologie, a to ještě s větší principiálností a aktivitou.

Jedním z příspěvků, který umožňuje souhrnně nahlédnout do oblasti současné buržoazní teoretické sociologie, je publikace kolektivu sovětských autorů (L. G. Jonin, G. V. Osipov, A. D. Kovalev, J. N. Davydov, A. B. Gofman, S. M. Mitina a E. A. Orlova) z oddělení teorie a historie sociologie *Institutu sociologických výzkumů AV Sovětského svazu Kritika sovremennoj buržuaznoj teoretičeskoj sociologii*. Její autoři se snaží objasnit manipulátorské funkce buržoazní sociologie, její antikomunistické a protisovětské zaměření.

Práce samozřejmě není jedinou z produkce sovětských vydavatelství, seznamující nás s problematikou kritiky současných směrů v buržoazní sociologii. Patří však k nejzdařilejším a nejrozsáhlejším pokusům z této řady publikací

Autoři, i když se nepokusili o vyčerpávající osvětlení teorií, problémů, metod současné buržoazní sociologie, se snažili podat obecný přehled z oblasti sociologické teorie. Teoretické konceptce buržoazní sociologie totiž z velké části určují jak řešení dílčích otázek a sociologických problémů, tak i konkrétní obsah a zaměření širších sociálně filozofických koncepcí buržoazních ideologů.

Jak je známo, XXV. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu a jeho závěry zaměřené k dalšímu zvyšování podílu společenských věd na výstavbě komunistické

společnosti postavily před sovětské vědce i před vědce ostatních socialistických zemí mimo jiné úkol zvyšovat teoretickou úroveň kritiky buržoazních ideologických systémů, jejichž cílem je poškozovat a diskreditovat socialistickou a komunistickou výstavbu v Sovětském svazu a v ostatních zemích socialistického tábora a v konečném záměru ospravedlnit existenci kapitalismu. Na XXV. sjezdu KSSS se hovořilo o nutnosti zvýšit „úlohu společenských věd v nastupujícím boji proti antikomunismu, v kritice buržoazních a revizionistických teorií, odhalení faizifikátorů idejí marxismu-leninismu“. Mezi těmito buržoazními a revizionistickými teoriemi hrají důležitou roli sociologické, zejména teoretické koncepce.

Tyto koncepce, zaměřené na otázky ideologické argumentace, vzdálené od bezprostřednosti sociálního bytí, od existujících ostrých sociálních problémů, jsou buržoazními vědci považovány za protiváhu marxisticko-leninské teoretické sociologie. Buržoazní ideologové zdůrazňují jejich hodnotovou a ideologickou neutralitu, „objektivnost“, „nadtřídnost“.

Avšak marxistická analýza řešení základních teoretických problémů v současné buržoazní sociologii odhaluje jejich ideologický a antidialektický charakter, ukazuje, že politické závěry vyplývající z těchto řešení se projevují jako reakční, napomáhají ochraně a podpoře kapitalismu, kapitalistických společenských vztahů.

Tvrzení buržoazních teoretiků o „nestranickosti“ vlastních koncepcí falšuje samu podstatu sociologického vědění, které ve svém základu nemůže zůstat nestranné, neboť je lidským věděním o lidské společnosti, odráží v abstraktních schématech svět lidské činnosti v té její konkrétně historické formě, k níž sám teoretik vyzdvihující tato schémata náleží.

V buržoazních teoreticko-sociologických koncepcích jsou podivným způsobem spojovány prvky vědeckého pochopení světa, rysy ideologického dogmatismu a subjektivní spekulace zastírající jejich pravdivý sociální smysl a základ. Úkolem marxistických vědců je nejen odhalit ideologickou podstatu buržoazních teorií, ale také zkoumat její vztah k sociální skutečnosti, a tak objasnit různorodé formy světového názoru charakteristické pro soudobou buržoazní společnost a jim odpovídající teoretické koncepce a metodologické přístupy.

Kritika buržoazní sociologie plní v systému marxistické sociologie tedy i badatelskou funkci, neboť v konečném úhrnu se jeví jako zkoumání podstaty vědění.

Marxistická sociologie umožňuje zkoumat historii buržoazní sociologie ne jako souhrn navzájem nespojených systémů, ale jako jednotný celek, rozvíjející se a existující v mezích evoluce buržoazní společnosti. Nutně dospívá k závěru, že existuje-li v teoretických systémech buržoazní sociologie prvek vědeckosti, v žádném případě to není prvek rozhodující. Vyčlenění toho či onoho aspektu sociálního života, jeho teoretické ospravedlnění je koneckonců určováno ideologickými zájmy pokud ne samotného teoretika, tedy vládnoucí třídy jako celku.

Právě v uvedených postulátech hledají autoři recenzované sovětské publikace východisko.

Celá kniha – kromě úvodu, kde jsou nastíněny některé aktuální problémy kritické analýzy buržoazních sociologických teorií, je rozdělena na dvě základní části: *Naturalistická a subjektivistická orientace*; *Dialektická orientace*.

V první části se autoři zaměřují na kritiku strukturálně funkcionálního přístupu buržoazní sociologie, odhalují jeho ideové zdroje a poukazují na formování funkcionálních představ v sociologii. Závěr je věnován ideologicky a teoreticky obsažné kritice funkcionalismu.

V druhé části je zkoumán rozvoj idejí evolucionismu v buržoazní sociologii a nastíněny některé problémy socio-ekonomického rozvoje. Autoři se zde zabývají také symbolickým interakcionismem, fenomenologickou a existencialistickou sociologií.

Výstižně je pojednáno o základních myšlenkách tzv. „kritické sociologie“ Frankfurtské školy, a to v jejím tzv. „evropském“ směru, „americkém“ směru a „západoněmeckém“ směru. Závěr je věnován tzv. „dialektické“ sociologii G. Gurvitche, genetickému strukturalismu a „dialektické“ americké sociologii.

Z přehledu je patrné, že se autoři zaměřili na základní směry v současné buržoazní sociologii. Přitom se však nespokojují s nastíněním pouze základních tezí jednotlivých směrů. Každý z nich podrobili kritické analýze, odhalili jejich protisocialistický a především protisovětský charakter, upozornili na mnohdy nevědecké přístupy.

Práce je výrazným obohacením sociologické literatury. Přispívá k lepšímu poznání pravého charakteru současné buržoazní teoretické sociologie.

Karel Schelle — Ilona Schelleová

Vasilij Dmitrijevič Patrušev: Ispolzovanie sovokupnogo vremeni obščestva (Využití souhrnného času společnosti)

Moskva, Mysl 1978, 216 s.

Každý, kdo se začíná seznamovat s problematikou využití časového fondu a techniky časových rozpočtů, setkává se v obsáhlé bibliografii sovětských prací za poslední dvě desetiletí nejčastěji se jménem V. D. Patruševa. Autor a spoluautor řady významných sociálně ekonomických a sociologických studií, žák a následník S. G. Strumilina a G. A. Prudenského, který soustředil na problematiku časových rozpočtů svou celoživotní vědeckou práci, se v recenzované knižní publikaci věnuje dosud málo rozpracovávanému, ale velmi významnému problému souhrnného časového fondu společnosti. Československému čtenáři, který se s touto tematikou v teoreticko-metodologické rovině setkává zcela ojediněle a časové údaje je zvyklý přijímat převážně jako charakteristiky každodenního života jednotlivců či představitelů sociálních skupin, otevírá tento přístup zcela nový úhel pohledu na společenský význam a funkce časových měření.

Východiskem recenzované práce je myšlenka, že čas člověka i společnosti jako celku představuje třetí základní formu společenského bohatství, řadící se vedle materiálních statků a fyzických a duchovních sil. Toto bohatství je třeba chránit a racionálně využívat. Platí to zejména pro socialistickou společnost, v níž nejen pracovní, ale i mimopracovní čas má povahu zdroje společenského rozvoje. Proto je nutno způsob využití časového fondu poznávat a jeho vývoj plánovitě společensky řídit. Účinným poznávacím nástrojem zde může být autorem navržená a opakovaně použitá metoda časových bilancí.

V. D. Patrušev ve své knize shrnuje výsledky vědeckovýzkumné práce v této oblasti, získané od poloviny šedesátých let řadou pracovišť v Sovětském svazu, ale také v Bulharské lidové republice. Práce je rozdělena do pěti kapitol a je doplněna datovými i metodickými přílohami, které dokumentují jak použitou metodiku konstrukce časových bilancí, tak některé hlavní údaje o struktuře využití časového fondu, zejména na základě výsledků mezinárodního srovnávacího výzkumu časových rozpočtů, organizovaného za účasti autora ve druhé polovině šedesátých let A. Szalaiem pod patronací UNESCO. Obsáhlá bibliografie zachycuje nejvýznamnější publikace zabývající se výzkumy časových rozpočtů a podává podrobný přehled prací věnovaných časovým bilancím.

V první kapitole, nazvané *Bilance a souhrnný fond času společnosti*, se autor zabývá především významem této problematiky pro rozvoj společnosti z hlediska dlouhodobých cílů i konkrétních úkolů budování socialismu a komunismu. Vymezuje základní pojem — *čas společnosti* jako souhrnný fond času jejích členů, měřený převážně v ročních jednotkách. Je složen ze souhrnného fondu pracovního času, volného času atd. a má svou makro i mikrostrukturu (první rozumí autor čas jednotlivých společenských tříd a skupin, druhou pak časový rozpočet jednotlivce). Ve způsobu využití času společnosti se odráží jak její sociální struktura, tak společensky determinovaná činnost každého jednotlivce a sociální skupiny.

Časový rozpočet zachycuje distribuci časových výdajů určitého souhrnu lidí mezi různé druhy činností, je vyjádřen v průměru za den, týden, měsíc nebo rok a přepočítán na jednoho středního příslušníka zkoumaných sociálně demografických skupin. Ukazatele času společnosti jsou však dosud rozpracovávány nedostatečně; plánovací a řídicí praxe sleduje téměř výhradně pouze fond pracovního času, tj. roční objem času práce ve společenské výrobě. Při studiu časového rozpočtu se objektem analýzy stává člověk jako představitel určitého společenství a jeho způsob života. Tento přístup však nedává možnost studovat strukturu jednotlivých činností v celé populaci ani diferencovaný podíl různých sociálních skupin na těchto činnostech. Proto V. D. Patrušev zavádí pojem bilance souhrnného časového fondu, vyjadřující distribuci veškerého času, který má k dispozici obyvatelstvo určitého území za určité období, obvykle za rok.

Bilance souhrnného časového fondu má podobu tabulky, jejíž nezávisle proměnná obsahuje základní druhy činností, závisle proměnná strukturu populace podle sociálních skupin a sfér ekonomické aktivity. Autor člení celek lidských činností do sedmi základních skupin: práce ve společenské výrobě, činnosti spojené s prací ve společenské výrobě, práce v osobním a domácím hospodářství, péče o děti a jejich výchova, uspokojování fyziologických potřeb, uspokojování sociálních, duchovních a fyzických potřeb, ostatní činnosti. Pro potřeby konstrukce časové bilance pak dělí obyvatelstvo na dvě velké skupiny: pracovní zdroje a práce neschopná populace. První z nich se dále člení na ekonomicky neaktivní a aktivní, ti pak na pracovníky výrobní a nevýrobní sféry. V zásadě je však nutno klasifikaci aktivit i populace přizpůsobit cílům analýzy. Objektem pro výpočet časové bilance může být město, okres, kraj, celá země, méně užitečné jsou kalkulace na sociální bázi výrobních jednotek.

V závislosti na cíli šetření mohou být konstruovány časové bilance různých druhů a typů: běžné (faktické) i perspektivní, obecné, dílčí či konkrétní (v závislosti na tom, zda zahrnují celou strukturu časového fondu, jeho bloky či jen jednotlivé aktivity).

V závěru první kapitoly věnuje značnou pozornost vědeckotechnickému pokroku a jeho důsledkům pro strukturu pracovních i mimopracovních činností, a tedy i pro strukturu časového fondu společnosti. Zejména zdůrazňuje rozporné procesy, které ovlivňují vývoj pracovního času: Zdokonalování výrobních sil a růst produktivity společenské práce je nástrojem prosazování zákona ekonomie času, který vede ke zkracování délky pracovního času jednotlivého pracovníka. Současně se však zvyšují nároky na reprodukci pracovní síly, rozšiřují sociální potřeby pracujících a prodlužují dodatečné časové ztráty spojené s účastí na pracovním procesu. Rychle se zvyšuje stupeň ekonomické aktivity především vstupem žen do pracovního procesu. Přes prodlužování délky přípravy na práci neklesá celkový objem pracovního času ve společnosti, ale naopak se zvyšuje. Současně se mění struktura pracovního času, klesá v něm podíl fyzické a roste podíl duševní práce, mění se distribuce masy práce mezi odvětvími společenské výroby, roste podíl práce vynaložené na uspokojování potřeb obyvatelstva, a tedy i podíl pracovníků v nevýrobní sféře. Souhrnně platí, že v důsledku vědeckotechnického a sociálního pokroku roste celkový objem času vynaloženého na uspokojování každodenních potřeb lidí v celospolečenském měřítku.

Ve druhé kapitole, *Druhy bilancí souhrnného časového fondu společnosti*, se V. D. Patrušev zabývá specifickými problémy některých dílčích časových bilancí, především s cílem doložit společenský význam a užitečnost bilanční metody. Podnětná je zde především sama formulace problému souhrnného pracovního času společnosti, která vychází ze skutečnosti, že souhrnný společensky nutný produkt se vytváří nejen ve sféře společenské výroby, ale i v domácím hospodářství. Dosažený stupeň společenského vývoje je charakterizován nejen fondem pracovního času spotřebovaného ve společenské výrobě, ale celkovým souhrnným pracovním časem společnosti. Proto je nutno věnovat podstatně větší pozornost jak délce a využití pracovní doby v národním hospodářství (stranou vědeckého zájmu zde zůstává využití pracovní doby v nevýrobní sféře), tak v domácím hospodářství.

V této souvislosti si autor klade otázku, jaký vliv má rozdílná délka pracovní doby na strukturu mimopracovních činností. Srovnáním struktury aktivit při odlišné délce pracovního času prokazuje, že tento vliv zdaleka není jednoznačný, ale že je závislý na mnoha sociálně ekonomických faktorech, jako je dělba práce v rodině, stav odvětví služeb, rozvinutost ekonomických i duchovních potřeb aj.

Zvláštní pozornost věnuje V. D. Patrušev využití časových bilancí při analýze uspokojování každodenních (v ruském originálu je užíván nepřeložitelný přívlastek „bytových“) potřeb občanů. Tyto potřeby se uspokojují spotřebou užitných hodnot ve věcné formě nebo v podobě služeb. Jejich objem s rozvojem společnosti roste a současně roste i objem času spotřebovaného na jejich uspokojování. Sféra společenských služeb však zatím neuspokojuje poptávku a nevytváří předpoklady pro zkracování souhrnných pracovních nákladů. Dlouhodobá srovnání struktury využití časového fondu podle zjištění autora přinášejí poněkud zarážející výsledek: od roku 1924 do poloviny šedesátých let se v SSSR souhrnná pracovní zátěž mužů a žen přes výrazné zkrácení pracovní doby ve společenském pracovním procesu podstatně nezměnila. Aby bylo možno hlouběji pochopit příčiny tohoto stavu, je nutno zpracovat celospolečenské bilance času vynaloženého na uspokojování každodenních potřeb, protože růstu uspokojování potřeb je možno dosáhnout jen optimalizací podílu společnosti a jednotlivců či jejich rodin.

Má-li studium problematiky společenského času efektivně napomáhat realizaci společenských cílů při zajišťování všestranného rozvoje společnosti i jejích členů, je nutno podrobněji rozpracovat kvantitativní i kvalitativní ukazatele tohoto procesu, mimo jiné také analyzovat velikost časových nákladů spojených s fyzickou a duševní zátěží a stanovit jejich optimální poměr pro různé sociální skupiny. Již na základě dosavadních poznatků však autor dospívá k závěru, že chce-li společnost řešit úkol všestranného rozvoje osobnosti a zajistit racionální využití volného času, nesmí snižovat, ale naopak musí rozšiřovat masu pracovního času společnosti vynaloženého na uspokojování každodenních potřeb lidí, což prakticky znamená, že musí zvyšovat počet pracovníků i produktivitu práce v nevýrobní sféře.

Třetí kapitola, *Objem a struktura času obyvatelstva*, prezentuje výsledky praktické aplikace bilanční metody na několika šetřeních časového fondu. V desítkách statistických údajů charakterizuje zde V. D. Patrušev roční fond času průměrného občana Krasnojarského kraje i podíl mužů a žen na jednotlivých pracovních i mimopracovních činnostech. Upozorňuje na časové rezervy v dopravě i v domácím hospodaření, které zkracují souhrnný objem volného času a vyvolávají jeho nerovnoměrné rozdělení mezi různé sociální skupiny. Vlastní metodikou přepočítává časové bilance dospělých obyvatel několika průmyslových měst v různých zemích (s využitím dat zmíněného mezinárodního srovnávacího výzkumu) a formuluje některé obecnější difference ve struktuře časového fondu, podmíněné typem společenského systému. Zvláštní pozornost věnuje rozložení základních aktivit v průběhu kalendářního dne, protože tento indikátor časového režimu je v sovětských šetřeních časových rozpočtů poněkud opomíjen. V poslední části třetí kapitoly obšírně shrnuje bulharské zkušenosti s prognózováním bilance časového fondu, získané Z. Stajkovem a jeho spolupracovníky. Na základě dvou celostátních reprezentativních šetření časových rozpočtů, zachycujících rovnoměrně všechna období roku i všechny sociální skupiny (včetně dětí starších 6 let) byly v BLR zpracovány variantní prognózy struktury využití časového fondu do r. 1990.

Čtvrtá kapitola je věnována *využití časových bilancí v sociálně ekonomickém plánování*. V. D. Patrušev hodnotí současné úkoly sociálního plánování a kriticky analyzuje užívané systémy ukazatelů. Konstatuje, že v plánech sociálního rozvoje, uspokojování potřeb a komunistické výchovy pracujících by bylo užitečné šířeji využívat konkrétních ukazatelů využití časového fondu, a to jak pro charakteristiku dosaženého stavu (tzv. sociální mapa), tak pro testování efektivnosti přijímaných společenských opatření. Aby však bylo možno šířeji využívat časové údaje, je nezbytné vypracovat jednotnou standardní metodiku výzkumu časových rozpočtů i jejich strojového zpracování.

Pro analýzu a plánování řady konkrétních společenských procesů považuje autor za užitečné konstruovat i některé zvláštní časové bilance: značný význam připisuje zejména časovým bilancím rodiny a bilancím vzdělávání. Výzkumy časových bilancí rodin jsou spojeny s obtížemi především ve fázi zpracování dat, kdy je nezbytné se vypořádat se značnou variabilitou reálných forem rodinného soužití. Proto také od prvních výzkumů S. G. Strumilina ve dvacátých letech nebyly již rodinné rozpočty času analyzovány. Teprve mezinárodní výzkum časových rozpočtů, v němž SSSR reprezentovala populace města Pskova, získal údaje v dostatečné reprezentativnosti a struktuře, které umožnily autoru publikace využít bilanční metodiky, odhadnout bilance časového fondu dělnických a zaměstnaneckých domácností a na jejich základě dokumentovat obrovské změny, jimiž prošla sovětská společnost za čtyřicet let.

Druhým problémem, k jehož řešení by mohla přispět metoda časových bilancí, je posouzení společenské efektivnosti vzdělávacího procesu. Bilance by měla brát v úvahu čas práce vynaložený v jednotlivých odvětvích národního hospodářství na zajištění vzdělávacího procesu, čas školské výuky, včetně domácí přípravy, formy zvyšování kvalifikace, sebezvzdělávání a s nimi spojené průvodní časové výdaje. Analýza podle struktury populace umožňuje určit podíl jednotlivých sociálních, profesních a věkových skupin na celkových nákladech společenského času, a tedy i míru vkladu společnosti do jejich rozvoje.

V páté kapitole završuje V. D. Patrušev svůj rozbor formulací některých významných aktuálních problémů pracovního a volného času. Dospívá k závěru, že při dané úrovni rozvoje výrobních sil vyžaduje rozšiřování volného času společnosti nikoliv omezení, ale zvětšení celkového fondu pracovního času. Široce rozšířený názor, že růst produktivity společenské práce umožňuje prodlužování volného času, není zcela přesný. Aby mohl tento proces úspěšně probíhat, musí se rozšiřovat

objem pracovního času ve společenském pracovním procesu a současně měnit i jeho vnitřní struktura — zkracovat pracovní čas spotřebovaný v materiální výrobě a zvětšovat fond pracovního času v nevýrobní sféře. Stanovení správných proporcí mezi společenským fondem pracovního a volného času, mezi fondem pracovního času v materiální a nemateriální výrobě je jedním z nejvýznamnějších sociálně ekonomických předpokladů pro racionalizaci struktury času společnosti. Pro odhalování vnitřních rezerv je nutno v první řadě zdokonalit a zpřesnit kontrolu a evidenci využití pracovní doby, a to ve všech odvětvích národního hospodářství.

Pokud jde o sféru volného času, upozorňuje autor na to, že přes základní tendenci k homogenizaci objemu a způsobu využití volného času přetrvávají v této oblasti značné rozdíly podmíněné charakterem práce, pracovním režimem i řadou sociálně demografických faktorů. Mají-li být překonány, je třeba rozvíjet materiální bázi pro volný čas, zdokonalovat celou organizaci časového režimu pracujících (ve sféře služeb doporučuje například autor samostatně vyčlenit služby pro volný čas). Přitom je nezbytné zdokonalovat i systém výchovy pro volný čas. Nebezpečí individualizace způsobu trávení volného času je třeba předcházet zdokonalováním jeho kolektivních forem.

Popravdě je nutno říci, že ne vždy se čtenář při studiu této knihy plně ztotožňuje se závěry autora. Řada hodnotících soudů charakterizujících změny ve struktuře časového fondu a jejich příčiny vyvolává oprávněné otázky, zda nebyly probíhající procesy poněkud přeceněny a příliš potlačena jejich vnitřní rozpornost. V některých, byť ojedinělých, případech se setkáváme i s protichůdnými závěry. Teze o značném růstu individuálního i společenského fondu volného času je v rozporu s tvrzením o relativní stabilitě souhrnné pracovní zátěže jednotlivce i rozšiřování souhrnného pracovního času společnosti, protože, jak je obecně známo, čas vynaložený na uspokojování fyziologických potřeb má malou elasticitu. Také interpretace rozdílů ve struktuře časových rozpočtů pracujících v zemích s různým společenským systémem by měla být v řadě případů opřena o komplexnější a citlivější sociální analýzu (například kratší pracovní dobu zaměstnaných žen v kapitalistických zemích v polovině šedesátých let nelze zjednodušeně vysvětlovat pouze skrytou nezaměstnaností). Jako mnohé jiné práce využívající výhradně časových indikátorů je i recenzovaná publikace poznamenána limity vyplývajícími z povahy techniky samé. Potlačením kvalitativních, obsahových určení se z formulovaných soudů někdy ztrácí bohatost a mnohostrannost životních forem a procesů, které jsou časovými průměty zobrazovány.

Přes tyto výhrady je kniha V. D. Patruševa pro čtenáře zajímavější se o problematiku způsobu života a časové reflexe společenských procesů nesporným přínosem. Otevírá nové poznávací i praktické problémové horizonty, podněcuje k zamyšlení a upozorňuje na řadu mezer v dosavadním teoretickém i empirickém výzkumu sociálních procesů u nás (jen namátkou uveďme například problém časového režimu a struktury aktivit dětí a studující mládeže). Velmi podnětné jsou zejména ty pasáže, které se zabývají souhrnným fondem pracovního času, a to jak jeho společenskou složkou, tak zejména nezespolečenštěnou práci v domácnosti a domácím hospodářství, která v československé literatuře zabývající se způsobem života zůstává na okraji zájmu.

V. D. Patrušev ve své knize nepochybně zformuloval závažný společenský problém, relevantní pro sociologickou i ekonomickou analýzu. I když neměl možnost tento problém zcela vyřešit, naznačil cestu k tomuto řešení i některá její úskalí. Proto by také tato publikace neměla uniknout pozornosti nikoho, kdo se zabývá problematikou časové reflexe života člověka i společnosti ať již v poznávací, či v praktické rovině.

Jana Vítěčková

D. L. Konstantinovskij — V. N. Šubkin: Moloděž i obrazovanie (Mládež a vzdělání)

Moskva, Nauka 1977, 159 s.

V. N. Šubkin je u nás znám jak jako autor řady prací zaměřených na poznávání sociální podmíněnosti volby povolání dětí, tak i jako vedoucí výzkumného týmu, který provedl v Novosibirské oblasti SSSR řadu výzkumů sledujících stupeň a cha-

rakter vzdělávacích aspirací mládeže žijící v rozdílném sociokulturním prostředí. V uvedených výzkumech, s nimiž započal v roce 1963 a v nichž, každoročně v následujících 12 letech (tj. až do r. 1975), aplikoval stejnou metodiku, zjišťoval vzdělávací aspirace několika desítek tisíc dětí navštěvujících všeobecné vzdělávací školy. Sledoval žáky malých vesnických škol právě tak jako škol umístěných ve větších lokalitách. Velkoměsto reprezentoval v jeho výzkumech Novosibirsk, lokalita s více než jedním miliónem obyvatel. Šubkin ve svých výzkumech zkoumal nejen aspirace na vzdělání (manifestované nejprve verbálně, později podáním přihlášky ke studiu), ale i jejich pozici v systému životních cílů. Některé ze svých poznatků publikoval nejprve formou statí a později knižně.⁽¹⁾ Výzkumnou metodiku, kterou opakovaně aplikoval, převzali později i výzkumné týmy v jiných oblastech SSSR. Sociální podmíněnost vzdělávacích aspirací se po vzoru Šubkina začali zabývat v Leningradě, Chabarovsku, Litvě, Estonsku, Tadžikistánu, Arménii, Uzbekistánu a později i v Polsku.⁽²⁾

V průběhu dvanáctileté výzkumné činnosti (nejednalo se však o longitudinální výzkum, ale o sárii za sebou následujících, se stejnou metodikou operujících výzkumů, které si původně kladly za cíl postihnout dynamiku vývoje sledovaného jevu) autoři inventarizovali řadu proměnných fungujících jako citlivé ukazatele změn. Postupně odhalované pravidelnosti je přivedly k myšlence pokusit se o modelování a prognózování některých sociálních procesů odehrávajících se v oblasti vzdělávání. Výsledky tohoto svého pokusu uvádějí v recenzované práci *Moloděž i obrazovanie*.

První dvě kapitoly práce jsou věnovány funkci sociálního prognózování a procesu modelování. Autoři se v nich, v obecné rovině (vzhledem k charakteru publikace možná příliš obecné), zabývají prognózováním jako základnou sociálního plánování a řízení, modelováním jako součástí prognózování a modelem jako jeho nástrojem. Mimo jiné řeší vztah mezi modelováním, prognózováním, extrapolací atp. a uvažují nad modely různých „typů“ (vycházejícími z empirie, pracujícími s fungováním tzv. neexistujících faktorů atd.). Zamýšlejí se nad tvorbou a funkcí modelů v demografii a ekonomice.

Třetí kapitola (ve srovnání s předchozími rozsahem menší) vychází z dosavadních zkušeností z prognózování v oblasti vzdělávání. Autoři v ní popisují tvorbu tří prognostických modelů: a) modelu dynamiky šancí k získání vysokoškolského vzdělání, b) modelu životních plánů mládeže a c) modelu realizace individuálních plánů mládeže (ve skutečnosti modelu realizace aspirací na vzdělání. Ve všech modelech používají jak statistické údaje (počty studentů končících střední vzdělání, počty uchazečů o studium na vysokých školách, počty přijatých studentů atd.), tak i poznatky získané dvanáctiletou výzkumnou činností (aspirace a šance dětí z různého socioekonomického prostředí, jejich proměny a determinanty těchto proměn v čase i prostoru). Vytvářejí modely, podle nichž má být možné předvídat chování dětí v příštích patnácti letech, popřípadě toto chování modifikovat vzhledem k celospolečenským potřebám.⁽³⁾

Modely, s nimiž nás autoři v publikaci *Moloděž i obrazovanie* seznamují, nepředstavují modely operující s velkým množstvím faktorů. Spíše naopak. Představují však krok vpřed ve srovnání s dosud převažující formou prezentace výzkumné práce, v níž jsou pouze interpretovány výsledky vztahové analýzy získané zjišťováním závislostí mezi sledovanými proměnnými.

Eliška Freiová

(1) Šubkin, V. N.: *Vybor professii v uslovijach kommunističeskogo stroitelstva*. Voprosy filosofii 1964, č. 8; *Moloděž vstupajet v žizn'*. Voprosy filosofii 1965, č. 5; *Vybor professii*. Sovetskaja pedagogika 1968, č. 2 (vyšlo v překladu i u nás: *Volba povolania*. Sovetská mládež z hlediska sociologie. Bratislava, Smena 1971). Šubkin, V. N. — Konstantinovskij, D. L.: *Ličnyje plany i jich realizacija*. Voprosy filosofii 1970, č. 7.

(2) Šubkin, V. N.: *Sociologičeskije problemy vybora professii*. In: Socialnyje problemy truda i proizvodstva. Moskva, Mysl; Warszawa, KiW 1969.

(3) O užití těchto modelů referovali autoři na VII. mezinárodním sociologickém kongresu ve Varně v roce 1970.

Kniha, kterou připravil kolektiv pracovníků *Zespołu Badania Struktur Społecznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN* v redakci J. Komorowské, je sborníkem příspěvků odborníků různých profesí: historiků, etnografů, kulturologů i sociologů a literárních vědců. Jejím základním metodologickým východiskem je (jak píše v úvodu publikace J. Szczepański) snaha pomocí multidisciplinárního přístupu objasnit místo rodiny v přeměnách současného Polska, snaha pochopit rodinu nikoli jen jako produkt historických změn, ale jako „nezávisle proměnnou“, jejíž charakter a vnitřní dynamika jsou „zdrojem mnoha jevů a procesů. Rodina je důležitým faktorem sociální a hospodářské politiky usilující o sociální reformy, o urychlení hospodářského růstu, zvýšení úrovně každodenní morálky a snížení počtu jevů spadajících do oblasti sociální patologie“ (s. 9).

Publikace usiluje o postižení vývoje rodiny v logice kontinuity a diskontinuity základních společenských funkcí a má výrazně historizující, komparativní a syntetický charakter. Většina statí se snaží o systematický výklad hlavních teoretických koncepcí a formulaci závěrů o vývoji polské rodiny a jen v omezené míře obsahuje výsledky dílčích sociologických a statistických výzkumů. Pro čtenáře, který není vždy seznámen s dílčími výzkumy a časopiseckou literaturou, je to v mnoha případech určitou nevýhodou a řada tezí má pro něj proto jen deklarativní charakter. Užitečný je adresář nejdůležitějších výzkumných a poradenských institucí a organizací, které se zabývají (ať již v celostátním či vojvodském měřítku) rodinou.

Záměr, jistě náročný a nesnadný, se podařilo autorům splnit jen zčásti. Ve většině příspěvků je rodina sledována především v širokém kontextu sociální změny, přičemž její vlastní funkce v těchto procesech zůstává jen naznačena. Problémem je i koncepcce sborníku, v němž se řada témat překrývá, příspěvky používají obdobných pramenů (například o velikosti rodiny a počtu vícegeneračních rodin v Polsku v uplynulých sto letech) a kvalita zpracování příspěvků je na rozdílné úrovni. Kromě statí založených na dokonalém zvládnutí existujících výzkumů, ať již teoretických či empirických, jsou zde publikovány i příspěvky využívající prameny nejasné validity a mající spíše charakter vtipné napsané eseje (například stať M. Sokolowské *Pohlaví a přeměny obyčejů*, analyzující proměny vzorů sociální interakce ve sféře přátelských a mezirodinných kontaktů). Přesto však sborník působí sympaticky šíří záběru a úsilím postihnout komplexně vývoj rodiny i z těch aspektů, které jsou obvykle v ryze sociologických publikacích přecházeny mlčením.

Kniha je rozdělena do čtyř tematických okruhů. *První* z nich se zabývá vývojem polské rodiny od středověku do konce osmnáctého století (M. Barański) a jejími proměnami ve století devatenáctém a dvacátém (Z. Jabłonowski). Zatímco příspěvek M. Barańského sleduje spíše genezi jednotlivých typů rodiny v různých obdobích polské společnosti, například v raném a vrcholném středověku, příspěvek Z. Jablonské je více analytický a zabývá se změnami ve velikosti rodiny, změnami v její struktuře, v hodnotových orientacích, vzorů ovlivňujících výběr partnerů a podtrhuje zejména význam rodiny v uchování kontinuity národních hodnot a kultury v obdobích tzv. prvního, druhého a třetího dělení Polska, tedy v období, kdy Polsko ztrácí svoji státní samostatnost. Analýza je časově ohraničena prakticky koncem devatenáctého století a přináší řadu dílčích, málo známých podrobností. Dokumentuje, že jak velikost rodiny, tak dětská úmrtnost i hodnoty a normy rodinného života byly v devatenáctém a na počátku dvacátého století výrazně sociálně třídně diferencovány. Na přelomu století velmi rychle klesl počet narozených ve velkých městech, zatímco na vesnici byl obvyklý v této době ještě velmi vysoký počet dětí při vysoké úmrtnosti. Rovněž v městském prostředí byly značné rozdíly mezi rodinami úřednickými, rodinami inteligence a rodinami dělnickými. Porodnost v dělnických rodinách se snižovala na úroveň nemanuálních pracovníků jen v období krizí, přičemž v těchto rodinách byla dvakrát vyšší kojenecká úmrtnost než v rodinách úředníků a inteligence (zejména v důsledku zaměstnanosti žen). Na vesnici naopak s růstem zámožnosti stoupal i počet dětí v rodině (a to jak u sedláků tak drobné šlechty), což je model reprodukčního chování poněkud odlišný od naší domácí tradice. Velmi zajímavé jsou údaje o sňatkové homogenii. Podle Jablonské uzavírali příslušníci buržoazie sňatky uvnitř své vlastní třídy (z 50 %) nebo s partnery z vrstev bohatého zemanstva a aristokracie. Ženy z této společenské třídy v některých případech uza-

víraly manželství i s příslušníky inteligence. Typické pro Polsko (na rozdíl od naší společnosti) byl i značný podíl sňatků mezi zemanstvem a inteligencí a vysoká míra orientace polské inteligence na sňatky uvnitř vlastní společenské skupiny a okruhu tzv. dobrých rodin. Důležitým momentem statusu rodiny bylo i vyloučení ženy z pracovního procesu: 90 % příslušníků vyšších vrstev se ženilo s ženami, které výdělečně nepracovaly, naproti tomu jen 25 % fyzicky pracujících mužů si bralo ženy, které před sňatkem nebyly zaměstnány. Čím nižší bylo sociální postavení rodiny, tím více byla nejen sociálně, ale i profesionálně homogamní (služky si například braly čeledíny). Ve všech sociálních skupinách existoval vysoký podíl osob, které zůstávaly z ekonomických důvodů mimo manželství; muži vstupovali do manželství relativně pozdě (kolem 35 let).

Druhá část publikace se zabývá obrazem rodiny v literatuře, folklóru a hromadných sdělovacích prostředcích. Z řady příspěvků nejvíce zaujme sociologicky orientovaného čtenáře příspěvek B. Wilské-Duszynské *Modely rodiny v hromadných sdělovacích prostředcích*, zejména ta část, která ukazuje, jak se měnilo pojetí rodiny a partnerských svazků v časopisech pro ženy v padesátých až sedmdesátých letech.

Analýza těchto problémů má v Polsku svoji tradici a vzory způsobu života prezentovanými sdělovacími prostředky se zde na vysoké profesionální úrovni zabývá řada významných polských sociologů a kulturologů (A. Kłoskowská, K. Żygulski a další). V naší sociologii zatím bohužel podobný typ analýz téměř neexistuje.

Obsahová analýza jednoho z časopisů pro ženy — *Przyjaciolka* — z let 1950–1951, 1956–1957 a 1964–1966 ukázala značné rozdíly v prezentovaných hodnotách a normách rodinného života. V první polovině padesátých let se pozornost soustřeďovala především na rodinu dělnickou a rolnickou, ženy vystupovaly v povídkách, článcích a novelách vždy ve svých pracovních rolích a o jejich přitažlivosti jakožto žen, matek a snoubenek do značné míry rozhodovala jejich úspěšnost v oblasti práce. Žena měla stejná práva jako muž a její sociální pozice byla relativně nezávislá na pozici manžela. Specializace rolí byla setřena do nejvyšší možné míry, děti byly traktovány jako plně svébytné subjekty utvářející a vybírající si svůj styl života do značné míry nezávisle na vlastní rodině. Výchovná a enkulturační funkce rodiny byla rovněž připomínána jen zřídka. Z tradice společnosti byly připomínány jen revoluční tradice, zatímco hodnoty národa a náboženství, dominující v předválečném období, byly připomínány jen výjimečně. Rodina byla podřízena širším cílům společnosti; byla považována za nekonfliktní a stabilní při výchově dětí spolupracující se všemi společenskými institucemi (jeslemi, mateřskými školkami, školou, mládežnickými organizacemi apod.).

Naproti tomu v období po XX. sjezdu KSSS v letech 1956–1957 se problémy rodiny a manželství prezentují již výrazně jinak. Model rodiny se přibližuje pojetí nukleární rodiny, akcentuje se především funkce uspokojení emocionálních potřeb, seberealizace dospělých při výchově dětí, jakož i význam lásky jako jedné z nejdůležitějších životních hodnot.

Žena je chápána jako milénka nebo matka, přičemž vystupuje obvykle též v roli osoby personifikující domov, jeho hodnoty a plnící výrazné integrující funkce. Stabilita rodiny je — obdobně jako v předcházejícím období — pokládána za nezbytnou, avšak její zdůvodnění se mění: místo celospolečenských potřeb se zdůrazňuje její význam z hlediska uspokojení emocionálních potřeb.

Třetí období se vyznačuje zejména větší tolerancí k destabilizujícím prvkům v rozvoji rodiny. O trvalost manželství je třeba usilovat, pokud však přestává plnit své základní funkce, je to důvod k rozvodu. Nevydarené manželství nepoškozuje dobré jméno muže ani ženy. Publicistika šedesátých let se tak výrazně odlišuje od situace z počátku padesátých let, kdy emocionální nepřizpůsobenost nebyla důvodem k rozvodu. Znovu jsou zdůrazňovány motivy vyššího vzdělání jako prvku zvyšujícího přitažlivost ženy jako snoubenky i její schopnosti vyrovnat se lépe s výchovou dětí. Značný význam začíná být připisován plánovitému rodičovství. Koncepce rodiny s velkým počtem dětí, zvláště ceněná v bezprostředně poválečném období, je zatlačována do pozadí tendencí k menšímu počtu dětí a dokonalejšímu plnění socializační funkce. Ženské časopisy se plně ztotožňují s myšlenkou partnerského vztahu muže a ženy v rodině. Péče muže o výchovu dětí (včetně těch nejmenších) i o domácí práce je pokládána za samozřejmost — má nejen integrační význam v rámci rodiny, ale současně umožňuje ženě i výraznější zapojení do pracovních a společenských funkcí. Mění se ostatně i místo práce v životě ženy. Místo hodnoty „pomoci národnímu hospodářství“, což byl dominující motiv padesátých let, se dostává do popředí

hodnota seberealizace v práci, motiv ekonomické, společenské a morální nezávislosti ženy na muži. Vzory rodinného života z šedesátých let tak postupně sblíží krajní stanoviska z let před a po XX. sjezdu. Analýzy naznačují, že XX. sjezd znamenal výrazný přelom ve společenském a kulturním životě, a to i pokud jde o takovéto, zdánlivě apolitické téma.

Význam tohoto přelomu se dodnes projevuje ve společenském vědomí a atmosféře. I u nás by bylo třeba této fázi kulturní politiky věnovat větší pozornost.

Analýzy ukazují, že stanoviska hromadných sdělovacích prostředků k problematice rodiny nejsou ani zdaleka jednotná. Například jeden z nejpobulárnějších polských rozhlasových maxiseriálů *Matysiakové*,⁽¹⁾ psaný z části za účasti posluchačů, prezentuje dodnes hodnoty modernizovaného tradičního stylu života a je dobře přijímán zejména starší a venkovskou populací. *Matysiakové* prolougují do jisté míry tradice katolického pohledu na život, patriarchálního typu otcovské autority i model pojetí ženy jako „hořícího matčina srdce“, plně ponořeného do domácích povinností a vyvážaného ze všech mimorodinných závazků a rolí. Komparativní analýza našich hromadných sdělovacích prostředků by byla velmi zajímavá a zřejmě by vyústila v závěr o řadě shodných procesů, vyúsťujících však do odlišných typů modelů rodinného života ve sdělovacích prostředcích obou zemí.

Třetí část publikace je sociologicky nejvyhraněnější. Obsahuje 10 příspěvků věnovaných analýze bydlení ve vztahu k přeměnám rodiny (W. Malicka), demografickým problémům současné rodiny (Z. Smoliński), geografické mobility (W. Mirowski), výběru manželských partnerů (B. Lobodzińska), hodnotám rodinného života (D. Dobrowolská) a jejich místu v životním způsobu mládeže (H. Izdebská), zvyklostem rodinného života (J. Komorowská), změnám v enkulturační roli rodiny a kontinuitě pokolení v současné rodině (L. Dyczewski) a některým tradičně pojatým sociálně patologickým rysům v životě rodiny (A. Strzembosz).

Nejzávažnějším příspěvkem v této části je nepochybně příspěvek J. Turowského *Struktura a funkce rodiny a teorie nukleární rodiny*, který na základě analýzy polských údajů kritizuje současné pojetí nukleární rodiny a přiklání se k názorům W. J. Gooda obsaženého v publikaci *World Revolution and Family Patterns*. Autor dokládá, že v současné Polsku je i nadále poměrně výrazně zastoupena třígenerační rodina, i když její funkce se poněkud mění, zejména v důsledku přesunu některých funkcí na širší společenské skupiny a instituce. V současné době se zvyšuje zejména funkce socializační a integrativně expresivní. Turowski se ztotožňuje s názory Locka a Burgesse o postupné přeměně rodiny z instituce v přátelský svazek. Ukazuje, jak uprostřed rodiny dochází postupně k stále větší individualizaci a autonomizaci jednotlivých členů rodiny, zvláště ženy a dětí, které postupně získávají své sociální postavení nezávisle na rodině. Nejvíce se proměnila venkovská rodina, kde se žena stále více stává nositelem kontinuity zemědělské profese (60 % osob vedoucích individuální zemědělské hospodářství jsou ženy) i reprezentantem rodiny ve vztahu ke společnosti. Její podíl na kulturním a politickém životě se neustále zvyšuje. Vzrůstající zapojení žen do politického a kulturního života je typické i pro ženu ve městském prostředí a je i jedním z nejvýznamnějších (vedle ekonomické aktivity) momentů diskontinuity v životě žen.

K výrazným posunům došlo i v postavení dítěte, které zejména na vesnici přestalo být pouze pracovní silou a stává se objektem zvýšené péče rodičů. „Autonomizace dítěte, zejména dospívajícího, se projevuje ve sféře vzdělání, volbě zaměstnání, využívání volného času i účasti na kulturním životě“ (s. 253), a to i pokud jde o děti z rodin soukromě hospodařících zemědělců. Tento proces probíhá nejvýrazněji v blízkosti měst. Proces autonomizace dětí v rámci rodiny se prosazuje značně konfliktně a „v rodinách městských, zejména u příslušníků inteligence, tato autonomizace dětí a dospívající mládeže v mnoha případech vyúsťuje v izolaci mládeže od rodičů, k přerušení vzájemných svazků nebo v nadměrnou orientaci na materiální a prestižní konzum, zejména u některých skupin velkoměstské mládeže“ (s. 254). Autor ukazuje, že v teorii nukleární rodiny není vyjasněno, jaká míra autonomizace je ještě únosná z hlediska integrace rodiny a plnění jejích základních sociálních a biologických funkcí.

(1) První díl *Matysiaků* byl vysílán v roce 1956 a od té doby se vysílá nepřetržitě až dosud.

Čtvrtá část, Rodina v jiných částech světa obsahuje pouze dva příspěvky. V prvním z nich se Z. Tyszka snaží pomocí komparativní metody rozlišit funkce a charakter rodiny v kapitalistických a socialistických společnostech. Druhý příspěvek E. Reklaj-tisové shrnuje základní poznatky o problematice rodiny a jejích přeměn v zemích třetího světa. Zatímco první je především pokusem o teoretické postižení problému, druhý má zejména hodnotu informace. Ukazuje, jak různorodé jsou tradice rodinného života v jednotlivých rozvojových zemích a jak řada prvků evropské kultury, které do jejich tradičního života byly vneseny v uplynulých přibližně sto letech, je integrována značně rozdílně. Jestliže například sňatek ovdovělé ženy je dodnes v Indii a indickou kulturou ovlivněných zemích problémem a nezvyklostí, v řadě zemí subsaharské Afriky byla instituce rozvodu akceptována s obdivuhodnou lehkostí. Ženy kmene Hausa se vdávají v průběhu svého života přibližně třikrát a obdobné poměry jsou typické i pro Nigérii, Ghanu, Severní Rhodesii a Kongo. V Ghaně například dvě třetiny mužů mladších 60 let byly alespoň jedenkrát za život rozvedeny. Autorka ukazuje na značné rozdíly v rodinném klimatu, demografických trendech či vzorech jednání, většinou se však nedostává k analytičtějšímu pohledům na problematiku vztahu rodinného života a v těchto zemích probíhajících procesů modernizace a přeměn sociálního života.

Studie Z. Tyszky je, jak již bylo řečeno, orientována syntetičtěji. Autor geneticky sleduje vývoj rodiny od raných fází kapitalismu do současnosti a na tomto širším základě se snaží stanovit hlavní odlišnosti socialistické rodiny.

Opírá se o řadu význačných západních sociologů rodiny, zejména o studie Ogburna a Nimkoffa a uvádí tyto změny ve fungování rodiny, k nimž v kapitalistických společnostech dochází zejména pod vlivem růstu industrializace a urbanizace):

- postupný zánik náboženských norem v životě rodiny i v manželství,
- vzrůst individualismu a osobní svobody jednotlivých členů rodiny,
- omezování domácí výroby, zapojení žen i mužů do pracovních funkcí mimo rámec rodiny,
- zmenšení autority otce a muže v rodině a zesílení emocionálních vztahů mezi členy domácnosti,
- zmenšení rodiny a zvýšená kontrola porodnosti,
- zvýšení významu volného času v životě rodiny,
- přenos některých funkcí na širší společenské skupiny a instituce,
- zvýšený vliv institucí v životě rodin (tzv. sociální a kulturní urbanizace), zvýšená prostorová mobilita rodin,
- zvýšení počtu rozvodů, narůstání krizových momentů v rodině, větší tolerance k předmanželským a mimomanželským sexuálníм kontaktům,
- omezování vazeb k širším příbuzenským skupinám,
- zvýšení adaptability rodiny na společenské změny.

Pokud jde o socialistickou rodinu, autor metodologicky vychází z předpokladu, že „dynamika rodiny probíhá poněkud pomaleji než vývoj společnosti“ (s. 374), přičemž značný význam přikládá socialistické industrializaci a urbanizaci jako zprostředkujícími momentům mezi dynamikou společnosti a rozvojem rodiny. Zdůrazňuje i význam změn v oblasti politického systému a ideologie. Podle autora můžeme hovořit o těchto charakteristických znacích socialistické rodiny:

– Došlo k výraznému omezení majetkových kalkulací v rodinném životě, což se projevuje jak v oblasti výběru partnerů, tak v hodnotových orientacích. Pomoc rodičů při zakládání rodiny dětí má specifický neinstitucionalizovaný charakter a přestala být zvyklostní normou podmiňující do značné míry uzavření manželství (s výjimkou některých zaostalých oblastí Polska).

– Mění se charakter výchovné funkce rodiny, která je značně modifikována tím, že jde o výchovu na rozhraní dvou epoch, dvou společensko-ekonomických formací. V tomto smyslu dochází ke stále větší součinnosti s celospolečenskými institucemi.

– Zvyšuje se tlak na dosažení co nejvyššího vzdělání dětí (a to jak ve sféře aspirací tak reálného chování).

– Tendence k egalitarismu má v socialistické společnosti plnou podporu státu, což se projevuje zejména v podpoře ideálu emancipace ženy.

– Rodina je zbavena strachu z nezaměstnanosti a je objektem systematické péče ze strany socialistického státu.

– Socializační a výchovná funkce rodiny se realizuje za součinnosti socialistických výchovných institucí, zejména školy, mládežnických organizací, vojenských a předvojenských institucí, závodních organizací. Cílem výchovy není jen výchova „řádného člověka“, ale i osvojení základních hodnot a norem socialistické společnosti. V tomto ohledu však existuje podle autora ještě v Polsku řada problémů.

– Dochází ke stírání rozdílů mezi jednotlivými typy rodin, což je součástí celkového procesu sociální homogenizace společnosti.

– V podmínkách socialismu se vytváří úzké propojení rodiny a společnosti z hlediska jejich hlavních cílů a úkolů.

Při formulaci těchto tezí se autor vesměs opírá jen o zkušenosti z Polska, komparace s výsledky z jiných socialistických zemí prakticky neexistuje. Přesto lze říci, že řada těchto procesů je obdobná.

Studie Z. Tyszky je však též poznamenána některými problémy, které v různé míře vstupují do většiny příspěvků. Není pochyb o tom, že ve sborníku – přes snahu o interdisciplinární přístup – jednoznačně dominuje kulturologické hledisko a těžiště výkladu je orientováno na posuny v kulturních vzorech. Naproti tomu ekonomické aspekty života rodin jsou do značné míry potlačeny a není zřejmě náhodné, že (přestože ekonomická sociologie je v Polsku silně rozvinuta, zejména pokud jde o analýzu spotřeby) ve sborníku není ani jeden příspěvek, který by se touto problematikou podrobněji zabýval. Takové momenty v životě rodin, jakými jsou například nemožnost konverze peněz a majetku v kapitál, změněná funkce osobního majetku při konstituování sociální diferenciace, potlačení výroby pro trh při poměrně vysokém objemu práce pro vlastní potřebu různě zatěžující členy domácnosti, nejsou ve sborníku analyzovány. Je sice pravda, že v Polsku, kde existuje silný soukromý sektor v zemědělství, nejsou některé problémy tak vyhrcoené. Tím spíše by však měly být vzaty v úvahu, neboť vystupují jako důležitý moment mezitřídní i vnitrotřídní diferenciace, tedy momentů, které jinak sborník sleduje ve značném rozsahu.

Aktivní role společenských vztahů se realizuje podle Z. Tyszky spíše prostřednictvím dílčích sociálních procesů (změn sociální struktury, industrializace, urbanizace, vědeckotechnické revoluce, přeměn ideologického a politického systému), neovlivňuje však bezprostředněji život jednotlivých rodin. Toto hledisko má jistě svoji oprávněnost, domnívám se však, že ekonomická analýza by umožnila jednoznačněji doložit souvislost mezi určitou strukturou vlastnických rolí a typologií rodinného života, včetně mechanismů, na nichž je založena rodinná koheze i kontinuita rodinných tradic.

V tomto smyslu je možné analýzu přeměn rodiny v socialistické společnosti ještě prohloubit.

Jiří Linhart

XI. kongres Mezinárodní asociace politické vědy (IPSA)

Politický význam XI. kongresu IPSA, který se konal v Moskvě ve dnech 12.–18. 8. 1979, souvisí s okolností, že se poprvé konal v socialistické zemi a že mu byla věnována pozornost ze strany nejvyšších státních a stranických představitelů pořádajícího státu. Generální tajemník ÚV KSSS a předseda Prezidia Nejvyššího sovětu SSSR L. I. Brežněv zaslal kongresu v den jeho otevření pozdravný dopis. Zhodnotil v něm úlohu tohoto mezinárodního setkání v rozvíjení vzájemně prospěšných vědeckých a kulturních styků mezi zeměmi s rozdílným společenským zřízením. Zdůraznil, že rozsáhlá spolupráce vědců je jedním z příznivých výsledků politiky mírového soužití a znamená důležitý faktor při řešení naléhavých globálních problémů dneška. Vyzdvihl též význam kongresu v prohlubování vzájemného porozumění mezi pracovníky z oblasti politických věd působících v různých částech světa. V odpovědi ocenili dosavadní prezident Asociace K. Deutsch (USA) a jeho nástupce C. Mendes (Brazílie) osobní podíl L. I. Brežněva na úsilí o zabezpečení světového míru a informovali jej o hlavních výsledcích zasedání. Kongres také pozdravili generální tajemník OSN K. Waldheim, představitelé UNESCO a dalších mezinárodních organizací.

Účast socialistických zemí a jejich podíl na přípravě kongresu závažným způsobem ovlivnily výběr hlavních kongresových témat, jimiž byly: *cesty k prohloubení míru a mírového soužití, problémy rozvoje a pokroku, zhodnocení dosud získaných poznatků v oblasti politických věd*. Tento náročný výběr přirozeně odpovídá vědeckému zájmu a politické odpovědnosti, jež jsou charakteristické pro vědu v socialistických zemích. Předchozí kongresy určovaly hlavní témata v naprosté většině případů na základě orientace rozhodujících skupin akademicky se tvářících politologů, přičemž hlavní váhu v rozhodování měla severoamerická asociace APSA. Jak zdůraznil nový prezident IPSA C. Mendes, moskevský kongres „nastavil zrcadlo realitě“ a podstatně odpovědněji přistoupil k nejvýznamnějším politickým problémům současného lidstva.

Základní směry kongresového jednání zrcadlily skutečně nejdůležitější politické otázky současnosti.

Velká pozornost byla věnována především politice míru a možnému příspěvku politické vědy k jejímu rozvinutí. Naprostá většina delegátů kongresu projevila politický realismus. Jak uvedl akademik G. Arbatov, mnozí naléhají, aby bylo skončeno se studenou válkou či alespoň s jejími extrémními podobami. Je však velmi obtížné překonat „mocenský přístup“ k mezinárodním vztahům, jemuž mnoho politologů ze Západu nahrává. Někdy spekuluji o kombinaci rivality a kooperace. To však nic neříká o relativní proporcii těchto prvků ve skutečných vztazích států, neukazuje to základní směr v politice zmírnění napětí. Má-li k němu dojít, je třeba, aby všechny strany v mezinárodních vztazích určitým způsobem změnily dřívější hlediska a adaptovaly se na nové světové skutečnosti. G. Arbatov se dotkl také idejí „multipolární rovnováhy sil“, které se objevily na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. „Bipolární“ svět je v nich nahrazován „multipolárním světem“. Ve skutečnosti však jde o teoretické i praktické snahy využít možností bilancovat s více „mocenskými centry“ za účelem posílení své vlastní politické pozice.

V průběhu jednání se díky houževnatému úsilí socialistických vědců podařilo dosáhnout určitého pokroku také v uznání nutnosti nezasahovat do vnitřních záležitostí svrchovaných států (s výjimkou zemí, kde dochází k brutálnímu, rozsáhlému narušování lidských práv, jako jsou Jihoafrická republika, Chile apod.). V této souvislosti byly také likvidovány pokusy převádět vědeckou diskusi o problematice práv, svobod a odpovědnosti k politickým insinuacím v duchu antikomunismu.

Vědci s různými světovými názory (včetně náboženských) se přihlásili k myšlence „pozitivního míru“, tj. k vytváření světa beze zbraní, bez znásilňování vůle národů, v němž by vládla podstatně vyšší míra sociální spravedlnosti. V jedné ze sekcí byla vysoce oceněna idea referátu Ch. Baye (Kanada), který označil právo na mírový život za základní lidské právo.

Velká pozornost byla věnována politickým strukturám, problému demokracie, jejím ekonomickým a jiným podmínkám, kritériím svobody občanů a jejich účasti na správě a řízení svých vlastních záležitostí. V polemikách byla mnohokrát zdůrazněna měřítka demokracie formulovaná V. I. Leninem (demokracie pro koho, ve jménu čeho).

Značná pozornost byla věnována struktuře svobod, práv a odpovědnosti, zejména spojení mezi právy občanskými, politickými a sociálně kulturními, řešení otázky, zda klíčová jsou práva sociálně ekonomická či politická. Sovětské vědci v této souvislosti vyvrátili argument některých západních autorů, že osobnost je v socialismu pohlcována společenskými strukturami. Otázka o svobodě osobnosti a jejím rozvoji je jednou z ústředních otázek marxismu-leninismu; rozvoj osobnosti je považován za základní kritérium bohatství společnosti i jedince. Tuto koncepci jednoznačně odráží nová sovětská ústava a celý právní systém, kde problematika práv a svobod osobnosti je základním, organickým prvkem.

Buržoazní politologové prezentovali nejrůznější charakteristiky práv a svobod člověka. Jako „nejlepší barometr demokratických a lidských práv“ uváděli někteří právo na stávku, jiní opět „právo na uplatňování politických práv“. S významným příspěvkem vystoupil R. A. Dahl (USA), který odmítl pouze „nominální“ pojetí práv a položil otázku o předpokladech rovné „kvalifikace“. Zdůraznil, že je nutné respektovat odlišné preference lidí, zkoumat, za jakých podmínek je možné dosáhnout jejich prosazení, tj. efektivní participaci. Předpokládá to adekvátní a rovné možnosti pro odhalování a oceňování společenských procesů, tj. „osvícené pochopení“. Takový nárok však lze stěží splnit. Proto se tak často „demos“ jako nesporné přiděluje pouze právo finální kontroly – s tím, že není vždy schopen odhalit moc, kterou získávají jednotlivci či skupiny osob v rozhodování. Dahl si v duchu požadavků současného technokratismu položil otázku, jak postupovat, když „demos“ začne při využívání svých demokratických práv jednat „problematicky“. Odpověděl na ni zdánlivě objektivisticky: existují dvě alternativy: 1. upřít lidu právo na to, aby si vládl sám, 2. umožnit, aby nadále jednal autonomně a přitom se „učil jednat správně“. Sám se v podstatě přiklonil k první alternativě.

Pozornost přitahovaly také diskuse o pluralismu. Například U. Bermbach (NSR) uvedl, že je možné rozšířit prostor pro „nové hodnotové orientace“ a jejich organizaci v NSR, i když nepopřel, že takový proces nemůže proběhnout bez vážných konfliktů vzhledem k silici intervenční roli kapitalistického státu. Projevil však důvěru v zářnou moc „všeobecné diskuse“.

Objevovaly se také pokusy vnutit diskusi o „socialistickém“ pluralismu, které však byly konkrétními argumenty o přednostech demokratického centralismu a jednotě socialistické společnosti odmítnuty. V duchu studené války zazněl příspěvek, který doporučoval vytvoření zdánlivě univerzální nadnárodní organizace pro podporu boje za lidská práva. Ve skutečnosti však byl zaměřen především na podporu různých „disidentů“ v socialistických zemích. Československý delegát v polemice velmi ostře odmítl odůvodněnost takového postupu.

Velká pozornost byla věnována rozvoji marxistické politické analýzy a praxe. Revoluční, přetvářející dosah marxismu-leninismu byl oceňován mnoha vědci ze Západu, i když se objevovala i pojetí nepřesná a problematická. V přeplněném velkém auditoriu proběhla rozprava o významu politického myšlení V. I. Lenina. Hem Lata Swarupová (Indie) v ní zdůraznila, že Lenin jako zakladatel prvního socialistického státu v lidské civilizaci nesl pochodeň osvobození všeho lidstva. Vše, co Lenin psal, bylo tak důsažné, že je stěží možné stručně vystihnout jeho obrovský přínos. Současné socialistické systémy a jejich rostoucí síla jsou holdem velikosti Lenina politického myšlení.

V řadě referátů a diskusních vystoupení bylo poukázáno na krizový stav praktické politiky v zemích Západu, která neuspokojuje masy lidí. V pozoruhodném příspěvku, oceněném jako jeden z nejzajímavějších na kongresu, konstatovala S. Strangeová (Velká Británie), že k řešení nahromaděných problémů stěží postačí „osvícená“ orientace či nesporně rychle, bezprecedentně rostoucí politizace života a ekonomických konfliktů. Jde o „mnohonásobné nejistoty, které plynou z téměř totálního selhání snahy nahradit rozpadající se režimy peněz a obchodu a nalézt uvnitř státního systému ten element dozoru, vrchnosti či řádu, který by byl založen na právní autoritě nezbytné pro stále komplexnější ekonomické struktury“. Také K. Deutsch několikrát připomněl potřebu bezprostřední koordinace úsilí o „nové formy života,

které by nebyly podvazovány tradicemi“, a ocenil, že socialistické země jsou v soustředování sil nesporným příkladem.

V diskusi byly podrobně hodnoceny i teoretické a metodologické problémy politických věd. Lze je shrnout do těchto okruhů:

a) Vztah politické vědy a jiných disciplín

Jde o složitou komplexní soustavu a je třeba se vyhnout příliš širokému i příliš užkému pojetí (zdůraznil P. N. Fedosejev).

b) Jednota teorie a empirie

Často byla předkládána empirická data bez precizního teoretického zobecňování. Oprávněně byla kritizována vágní aparatura užitá v různých, exaktně se tvářících výzkumech. K. Deutsch a další v této souvislosti objektivisticky charakterizovali Marxovy a Engelsovy teorie jako „jednu ze závažných inspirací“, doporučovali však převést hluboké filozofické závěry do „jazyka současné vědy“ (konkrétně teorie informací a komunikací).

c) Vztah metod obecných, zvláštních a jedinečných

Málo byla užívána metoda historické analýzy, značné pozornosti se naopak těšila normativní metoda, nezřídka sklouzávající k subjektivistické spekulaci. Byl oceněn význam dialektické metody, avšak v pojetí buržoazních vědců byla většinou chápána jako umění vést spor, nacházet mezery v argumentech protivníka a formulovat nové syntézy. K. Deutsch spolu s M. Kochenem (USA) na základě teorie informace a komunikace formulovali „nový analytický přístup“, jímž má být prostřednictvím exaktních procedur dosaženo takového poměru mezi koncentrací a decentralizací v organizacích (od státu po knihovnu), který odpovídá „současnému rozvoji techniky a kultury“; vytvořili jakousi sociální utopii o postupném vytvoření široké a vlivné struktury analytických výzkumných laboratoří, které by měly pomáhat při formování optimální struktury všem, kteří takovou technickou službu budou vyžadovat, bez ohledu na konkrétní interpretaci pojmů „čistý výtěžek“ organizace, „dlouhodobý zájem“ apod. Neobjasnili však hlavní otázku, kdo zabezpečí tuto předpokládanou racionalizaci společností, uvažovanou odtrženě od konkrétně historické analýzy procesů v organizacích.

d) Vztah ekonomiky a politiky

Tomuto vztahu byla již tradičně věnována značná pozornost. Přístupy byly však často poznamenány eklektickým pojetím „vstupů“ do politického systému; byla opomíjena dvojí stránka ekonomických procesů, zejména sociálně ekonomická, vlastnická stránka; abstraktně byla posuzována otázka závislosti a autonomie politické vědy a vědců. Vágnost tohoto pojetí v buržoazní politologii prokázali sovětsí vědci v polemice o problematice tzv. „eurokomunismu“; zejména ukázali, jak jednostranně zaujetí vede autora argumentujícího pro antikomunismus k vytváření falešných dichotomií o národní kultuře a marxismu-leninismu apod. Diskuse se rozvíjela také kolem otázky, co má působit jako korektiv vůči „vědeckému společenství“: Někteří zdůrazňovali „autentickou svobodu diskuse“, morální závazky, jiní však upozornili na to, že věda může být „citlivou“ vůči aktivitě skupin, jestliže je vztah k zájmové skupině částí jejího sebeuvědomění a jestliže má objektivní výhody z takového vlivu (Jensen, Švédsko).

e) Integrace, formulování obecných principů a syntéz

V této souvislosti bylo často poukazováno na to, že věda (včetně politologie) se musí opírat o objektivní pravdivé poznání, což předpokládá odpovědné, hluboké pochopení. Roste také význam srovnávacích metod, včetně typologizace.

f) Pojetí sociálně politické dynamiky

Realita současného prudce se vyvíjejícího světa vyžaduje, aby byla věnována mnohem větší pozornost těmto otázkám. Koncepce „modernizace“ a „inovace“ již dnešním potřebám absolutně nevyhovuje.

g) Jednota a diferenciacie vědy

Mnohokrát byl kritizován neorganický přechod z politickovědní do psychologické či sociologické roviny analýzy a výkladu, současně však byla oceňována nezbytnost společného přístupu těchto věd.

h) Technika výzkumu

Mnoho pozornosti bylo tradičně věnováno konkrétním technikám, problémům operacionalizace, využití strojně výpočetní techniky apod., jejíž význam vzhledem k velmi náročným a složitým politickým procesům (včetně uzlových krizí mezinárodního vývoje) neustále vzrůstá.

i) Výstavba vlastního informačního systému Asociace

Projevuje se úsilí vytvořit vlastní informační systém Asociace a v té souvislosti i nutnost znovu vzájemně zařazení ruštiny (případně dalších jazyků) jako jazyků oficiální komunikace, vydání série publikací z kongresového jednání a pravidelně vydávat časopis Asociace.

Zvláštní pozornost byla na kongresu věnována problémům rozvojových zemí, jejichž výzkum představuje další směr v politologii. G. Ch. Šachnazarov zdůraznil, že Sovětská asociace je připravena podílet se na řešení jejich problematiky. Všeobecně bylo uznáno, že situaci v rozvojových zemích dosud nebyla věnována dostatečná pozornost, že je třeba hledat „nové perspektivy“ (K. Deutsch).

V diskusích se hovořilo o smyslu stability a „destabilizace“, o významu sociálního rozvoje, zejména o vztahu stability, teorie rozvoje a odpovědnosti politického vedení (o roli státu, zájmových skupin, různých politických sil), byl oceněn značný vliv sociálně ekonomického rozvoje a účasti mas na změnách, vztah mezi vnitřními a vnějšími zdroji rozvoje, trvalý význam politiky nezúčastněnosti, boje za nový sociální a ekonomický světový řád. A. Gromyko a další sovětsští soudruzi polemizovali v této souvislosti proti zkrácenému pojetí úlohy velmocí, podle něhož například současná Afrika je polem jejich bitvy, v níž africké státy zůstávají pouhými pěšáky. Objevil se zřetelný kontrast mezi pojetím, které oceňuje působení světového socialistického systému v čele se Sovětským svazem a abstraktní úvahou, tlumočenou například K. Deutsem, o postupujícím „všeobecném úpadku“ vlivu velmocí ve prospěch středních i malých států různých regionů světa.

Zvláštní pozornost byla v diskusi věnována otázkám plánování, zhodnocení zkušeností Sovětského svazu i dalších socialistických zemí, zejména pak zobecňování zkušeností z rozvoje sovětských středoasijských republik.

V průběhu kongresu se znovu prokázal velký politický význam tzv. globálních tendencí, které vyžadují rostoucí aktivizaci politických a společenských věd i nutnost věnovat, jak zdůraznil například V. Semjonov, podstatně větší pozornost vztahu vědeckotechnické revoluce a politického vědění.

Byla diskutována i organizačně technická opatření, která by umožnila, aby Asociace získala nové členy z rozvojových zemí, zvláště z Afriky, která je naprosto nedostatečně zastoupena. C. Mendes v této souvislosti upozornil, že Asociace nebude ve svých řadách trpět reprodukcí známého problému, který politologie charakterizuje jako vztah center a periférií.

Růst významu Asociace a její reprezentativnosti vyžadují, aby byly řešeny základní otázky její struktury a fungování. Je nutné dosáhnout demokratizace vedoucích orgánů IPSA: musí odrážet novou situaci, jak o tom hovořil především akademik P. N. Fedosejev. Socialistické země jsou zatím v jejich orgánech zastoupeny nedostatečně (tři zástupci ve výkonném výboru). Zcela novým způsobem bude nutné řešit zastoupení rozvojových zemí. Generální tajemník IPSA upozornil, že bude třeba zdokonalit mechanismus plánování činnosti, aby mohly být plněny stále náročnější úkoly.

Díky úsilí delegací ze socialistických zemí, sovětským organizátorům i realisticky orientovaným členům výkonného výboru IPSA vznikla příznivá atmosféra, v níž bylo možné dospět k hlubšímu vzájemnému pochopení přístupů, metod a argumentů. Jak zdůraznili P. N. Fedosejev a V. Semjonov, proběhlo úspěšné, plodné, stimulační jednání, které potvrdilo očekávání. K. Deutsch, C. Mendes, H. Alker (USA) a další ocenili, že ve svobodné a vědecké diskusi na základě „dobrých akademických mravů“ bylo dosaženo rozsáhlé a bohaté informovanosti v ovzduší vzájemného pochopení a respektu k odlišným názorům. Objevila se však i některá vystoupení v duchu studené války, pokusy o insinuace a intriky. Vědci ze socialistických zemí za podpory realistických činitelů ve vedoucích orgánech Asociace však zabránili, aby půdy kongresu bylo zneužito pro vedení psychologické války a pro šíření krajních, militantních antikomunistických výpadů. Díky odpovědnému posuzování byl v naprosté

většině případů uplatněn přísně vědecký náročný přístup, jímž vědci ze socialistických zemí čelili i někdy značně zjednodušeným a primitivně apologetickým argumentům nositelů buržoazní ideologie.

Asociace vydržela zkoušku náročného dialogu, i když nezbytně docházelo k hlubokým konfrontacím, zvítězila idea spolupráce. G. Ch. Šachnazarov konstatoval, že před třiceti lety začínala IPSA jako nevelký klub, dnes má skutečně světový dosah a vytváří nové perspektivy pro účinnou mezinárodní spolupráci. Závažnou roli v tomto procesu má socialistická věda. Podle slov C. Mendese všechny zkušenosti potvrdily, že Moskva je skutečným centrem současné civilizace.

Hluboké konfrontace se mimo jiné dotýkaly i pojetí předpokladů rozvoje politických věd a způsobů vyjadřování a měření efektivity. K. Deutsch tlumočil mínění buržoazních akademických politologů, spatřujících hlavní záruku, hlavně společenskou podmínku produkce užitečného vědění v abstraktní svobodě, nezávislosti politického myšlení. G. V. Šachnazarov připomněl v diskusích mnohokrát opakovaný argument, že věda i umění jsou hodnoceny podle toho, nakolik poskytují stále adekvátnější obraz skutečnosti, umožňují přeměnu struktur v zájmu těch, kdo tvoří rozhodující společenské hodnoty. Rozvoj politických věd se řídí týmiž objektivními zákonitostmi, v nichž vznikají nové společnosti, nové pořádky. Široká vzájemná spolupráce je tudíž nutná k tomu, aby věda mohla sloužit zájmům pokroku a míru.

V průběhu a v závěru kongresu byla opakovaně oceněna významná úloha sovětských vědců při rozvíjení úrovně vědeckých diskusí. C. Mendes jim poděkoval za přípravu a zajištění výborného průběhu zasedání, G. Ch. Šachnazarov pak za to, že důstojně reprezentovali socialistickou vědu, takže vědci ze Západu mohou z kongresu odjíždět s dobrými dojmy. Kongresu se zúčastnily početné delegace z dalších socialistických zemí, které podstatně přispěly ke zduaru jednání. Československá delegace připravila několik referátů v hlavních sekcích (Z. Snítíl, M. Matouš, M. Soukup, J. Blahož), její člen akademik R. Richta řídil jedno z významných zasedání, členové delegace (J. Čáp, M. Formánek, L. Tomášek, V. Soják, V. Opluštil a další) velmi aktivně vystupovali v diskusích. Dobrý ohlas měla pečlivě připravená publikace s nejdůležitějšími příspěvky československé delegace.

Kongres byl nejreprezentativnějším a největším v třicetiletých dějinách Asociace. Zúčastnil se jej až dosud největší počet vědců (1600, z toho 157 žen), počet účastnických zemí vzrostl na 58, bylo předloženo rekordní množství 530 referátů (z toho přes čtyřicet referátů v sekci Lenin jako politický myslitel), konalo se 140 zasedání ve 101 grémiích, na nichž vystoupilo 968 účastníků. Poprvé byli zastoupeni vědci i ze socialistického Vietnamu, Kuby a Mongolska.

K. Deutsch charakterizoval kongres jako „kongres objevů“. Měl na mysli okolnost, že došlo k velkému pokroku jak v oblasti teoretického myšlení, tak v oblasti konkrétních, zejména komparativních výzkumů. Velké množství vědců ze socialistických zemí a zvláště velmi aktivní sovětsí vědci zformovali nová měřítka, přispěli k lepšímu pochopení argumentace marxistů-leninovců, podtrhli nutnost styku a spolupráce.

V osmdesátých letech se bude nesporně význam práce v Asociaci dále stupňovat. Prohloubí se internacionalizace, poroste množství a význam společných projektů, spolupráce specialistů, včetně těch akcí, které bude organizovat UNESCO a jiné organizace. Vzroste význam ideologického boje mezi buržoazní a marxisticko-leninskou koncepcí o ovlivnění třetího světa. Rychlým tempem bude růst spolupráce mezi vědci ze socialistických zemí při řešení úkolů sociálně politického rozvoje v zemích rozvinutého socialismu. Tato stále intenzivní spolupráce v průběhu osmdesátých let významně ovlivní další vývoj IPSA. Nový prezident, Candido Mendes, vyslovil očekávání, že Asociace bude kolektivně přistupovat k novým úkolům, které přináší praxe, a že bude překonávat některé existující tendence k formalizaci.

V závěru zasedání ve Sloupové síni Domu odborů zhodnotil akademik P. N. Fedosejev, místopředseda AV SSSR, politický vývoj a význam politických věd: Výsledky rozvoje naší práce v posledních desetiletích nás přivádějí k hodnocení z hlediska vstupu do nového, třetího tisíciletí. Během uplynulých tisíciletí byl veden úporný boj za rovnost a spravedlnost. Dvacáté století bylo v tomto boji zvláště plodným. Stamilióny lidí se zbavily privilegovaných tříd, koloniálního útlatku. V různých oblastech však ještě trvá třídní, rasová, národní, generační a jiná diskriminace. Politické myšlení nemůže zůstat stranou těchto procesů, naopak, musí své úsilí zaměřit k boji za svět žijící v míru a spravedlnosti.

Miloslav Formánek

XIV. setkání redaktorů filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí

V tomto roce byla pravidelná každoroční, tentokrát již XIV. porada redaktorů filozofických a sociologických časopisů svolána do Dušanbe, hlavního města Tadžické sovětské socialistické republiky. Stalo se tak v rámci zde probíhajících příprav oslav tisíciletého výročí narození Ibn Síny (latinsky zvaného Avicenna), největšího představitele východní větve arabské filozofie.

Porada se konala ve dnech 21.–26. května 1979 a zúčastnili se jí delegáti z Bulharské lidové republiky (Filosofska misál, Sociologičeski problemi), Maďarské lidové republiky (Magyar Filozófiai Szemle, Villagosag), Německé demokratické republiky (Deutsche Zeitschrift für Philosophie), Polské lidové republiky (Studia Filozoficzne, Dialectics and Humanism), Rumunské socialistické republiky (Revista de filozofie, Viitorul social), Svazu sovětských socialistických republik (Voprosy filosofii, Filosofskije nauki, Filosofska dumka — Ukrajina, Sociologičeskiye issledovanija, Obščestvennyje nauki, Naučnyj kommunizm, Problemy naučnogo kommunizma, Referativnyj žurnal instituta naučnoj informacii AN SSSR) a Československé socialistické republiky (Filozofický časopis, Sociologický časopis, Filozofia, Sociológia).

Základním teoretickým tématem jednání byl *vztah marxisticko-leninské filozofie k aktuálním problémům současnosti*. Uvedl je velmi obsáhlým referátem V. S. Semjonov, šéfredaktor časopisu Voprosy filosofii. Zdůraznil a dokumentoval v něm vzrůstající úlohu filozofie v soudobém světě, a to jednak z hlediska jejich světonázorových funkcí v systému přírodovědního a sociálního poznání, jednak z hlediska její úlohy při analýze a hodnocení nových tendencí a jevů v duchovním životě lidstva.

V navazujících referátech a v diskusích byly rozvíjeny některé zvláště aktuální otázky: ideologická role společenských věd v rámci dialektiky rozvoje socialismu; problémy konfrontace výzkumů v oblasti konkrétních přírodních věd s výsledky filozofického a sociologického bádání; význam dějin filozofie a nutnost čerpání z filozofického dědictví; základní metodologické aspekty výzkumu a trendy formalizace ve společenských vědách; význam konkrétního sociologického materiálu jako zdroje sociálních informací; kritika buržoazních teoretických, metodologických a ideologických koncepcí atd.

Byl zhodnocen úspěch socialistických vědců na XVI. světovém filozofickém kongresu v Düsseldorfu a na IX. světovém sociologickém kongresu v Uppsale a konstatován progresivní vliv marxisticko-leninské filozofie a sociologie na filozofické a sociologické myšlení vůbec.

Při růstu tohoto vlivu hrají významnou roli právě časopisy, a to nejen průběžně, svou činností vůbec, ale zaměřením na kongresová témata a kongresové publikace zvláště. Jsou propojeny s těmito světovými přehlídkami vědy dvojnásobně: Právě tak jako se na jedné straně musí podílet na jejich přípravě, musí na druhé straně reagovat na jejich výsledky, závěry a shromážděné zkušenosti. Základní směrnici, vyplývající z konfrontace marxistického a buržoazního přístupu, z přehledky stovek příspěvků západních autorů zaměřených na velmi okrajové, nevýznamné a mnohdy dubiozní problémy, je orientace na komplexní řešení naléhavých otázek naší socialistické současnosti, na vyloučení atomizace poznání a falešných spekulací. Proto je třeba, aby časopisy podporovaly a pomáhaly objevovat nové formy efektivního výzkumu, podněcovaly interdisciplinární bádání a přispívaly k shromažďování a konfrontaci významných výsledků svého vědního oboru i ke stimulaci nových prací.

Nároky bezprostředně se týkající konkrétní činnosti časopisů shrnul zástupce šéfredaktora Filosofskich nauk V. N. Sevčenko: Funkce filozofie a sociologie se ve značné míře realizují prostřednictvím příslušných periodik. Při redakční práci je proto třeba být nejen redaktorem, ale současně ideologem, psychologem, vědcem, čtenářem a vůbec citlivým barometrem oboru. Přirovnal práci v redakci k ledovci, z něhož je vidět jenom špička, přesto však musí být ledovec celý, aby špičku bylo vidět.

V závěru jednání byla konstatována užitečnost setkání umožňujícího mnohostranné i dvoustranné kontakty směřující k prohloubení vzájemného poznání teoretických i praktických redakčních problémů a ke konkretizaci spolupráce. Bylo doporučeno, aby do programu příští konference, která se bude konat na podzim roku 1980 v Bukurešti, byla začleněna samostatná sekce vyhrazená pouze pro práci sociologických časopisů.

Eva Bártová

Vědecká jednání na téma řízení sociálních procesů

Řízení sociálních procesů v rozvinuté socialistické společnosti je v poslední době námětem řady publikací a tématem programu vědeckých setkání pracovníků z oblasti teorie i odborníků z praxe.

Za velmi závažná jednání lze považovat dvě, která byla uspořádána v Československu, a jedno v NDR.

V chronologickém pořadí je třeba nejprve jmenovat mezinárodní vědecké kolokvium na téma *Úkoly a zkušenosti při řízení a plánování sociálních procesů v podnicích a kombinátech socialistického průmyslu*. Uspořádala je ve dnech 14.–15. listopadu 1978 výzkumná skupina řízení sociálních procesů v podniku při katedře řízení a organizace socialistického průmyslu na fakultě hospodářských věd Univerzity Karla Marxe v Lipsku. Zúčastnilo se ho více než 60 odborníků.

Prof. H. Glass (děkan fakulty hospodářských věd Univerzity Karla Marxe v Lipsku) poukázal v zahajovacím projevu na kvalitativně nové požadavky zkoumání řídicích procesů při intenzivně rozšířené reprodukci a zdůraznil nutnost využít poznatků různých vědeckých disciplín pro zkvalitnění této činnosti ve všech sférách národního hospodářství a na všech stupních řízení podniků a kombinátů.

V hlavním referátu *Obsahové a metodické problémy řízení sociálních procesů v podnicích a kombinátech* nastínil W. Kulak (z Univerzity Karla Marxe v Lipsku) teoretická a metodická východiska racionálního řízení sociálních procesů v podniku, přičemž vycházel především ze soustavné spolupráce Univerzity K. Marxe se slévárenským kombinátem GISAG, v němž jsou zaváděna nová sociální opatření. (Účastníci kolokvia měli možnost prohlédnout si kombinát a diskutovat s jeho vedoucími pracovníky.)

V rámci diskusních vystoupení v průběhu kolokvia zdůraznil prof. D. Pawula (vedoucí katedry filozofie a vědeckého komunismu na Univerzitě K. Marxe v Lipsku) velký význam *analýzy sociálních procesů*, které jsou odrazem společenských přeměn. L. Poppe (ředitel kombinátu GISAG) uvedl, že *řízení a plánování sociálních procesů* je třeba chápat jako *intenzifikační faktor*, přičemž je nutné vycházet z toho, že cílem je celkový rozvoj společnosti. O problému *řízení a plánování sociálních procesů v podniku se zvláštním zřetелеm ke kulturním procesům* hovořil D. Strützel (z Univerzity F. Schillera v Jeně). S. Rufert (proděkan fakulty řízení VŠE v Praze) podtrhl nutnost vtělit principy *sociálního řízení do plánovací metodiky kádrové a personální práce*. L. Lišková (z katedry ekonomické sociologie a psychologie VŠE v Praze) podala přehlednou informaci o *rozvoji a současném stavu sociálního plánování v ČSSR*. M. Lorenc hovořil o konkrétních opatřeních při *zavádění sociálního plánování* ve Východoslovenských železárnách v Košicích. D. Güldner (z lékařské fakulty Univerzity K. Marxe v Lipsku) rozebíral možnosti *využití tzv. sociálního portréту k dlouhodobým koncepcím řízení* a uvedl některé závažné úkoly, které je v souvislosti s řízením sociálních procesů třeba řešit v oblasti léčebné péče. Zvláštní pozornost vzbudilo vystoupení S. Derksenové, vedoucí koordinační skupiny sociálního plánování v kombinátu na výrobu punčoch ESDA v Thalheimu, který byl v roce 1972 pověřen vypracovat *model řízení a plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů* pro sektor lehkého průmyslu. S. Derksenová podala informaci o tomto modelu pro období 1976–1980.

Materiály kolokvia jsou uveřejněny v čísle 8 periodika *Beiträge zur Lehre und Forschung*, které vydává katedra řízení a organizace socialistického průmyslu na fakultě hospodářských věd Univerzity Karla Marxe.

Na lipské kolokvium časově bezprostředně navazoval celostátní seminář *Problémy řízení sociálních procesů*, který ve dnech 23.–24. listopadu 1978 uspořádal Dům techniky ČSVTS v Pardubicích spolu se sekci sociologie práce, průmyslu a podniku Československé sociologické společnosti při ČSAV. Na tomto semináři se sešel ještě větší počet účastníků.

V hlavním referátě *Uplatnění věd o člověku při řízení sociálních procesů v Československu* podal prof. V. Čech (z Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni) jednak dějinný nástin uplatnění společenských věd při řízení sociálních procesů v Československu, jednak charakterizoval současný a předpokládaný stav rozvoje a uplatňování věd o člověku v řízení.

M. Tomšík (z katedry ekonomické sociologie a psychologie VŠE v Praze) ve svém referátu *Řízení sociálních procesů v socialistických podnicích* rozlišil sociální procesy jako procesy pracovní, řídicí, personální, integrační a výchovné. J. Wolf (z Ústavu školských informací při MŠ ČSR) se zaměřil na nutnou spolupráci antropologů, psychologů a sociologů při řešení takových problémů, jako je otázka tělesné a psychické adaptace, formování životního způsobu podle věkových, společenských a jiných požadavků, proces socializace člověka a utváření osobnosti jedince v socialistické společnosti. L. Rýznar (z Domu techniky ČSVTS v Pardubicích) ve svém příspěvku *Funkce a využití obecné teorie řízení v řízení sociálních procesů* aplikoval jednotlivé fáze řízení na oblast sociálních procesů. Otázkami řízení sociálních procesů v socialistických zemědělských podnicích se zabýval H. Schimmerling (z Výzkumného ústavu ekonomiky zemědělství a výživy v Praze). O zkušenostech Federálního ministerstva práce a sociálních věcí se zaváděním sociálního plánování v ČSSR hovořili H. Šálková a R. Chochola. Projekt analýzy sociálního systému řízení SEPIMO (SE – sociální ekvivalita, tvorba věcných cílů a jejich realizace, P – participace, podíl na řízení a rozhodování, I – interakce, vzájemné vztahy při řízení na vrcholové úrovni, M – motivace a O – odolnost vůči zátěžové situaci) byl obsahem vystoupení A. Rašky (z Výzkumného ústavu strojírenské technologie a ekonomiky v Praze). P. Kunst (z Ústavu pro ekonomiku a řízení vědeckotechnického rozvoje v Praze) objasnil metodiku sociální analýzy pro potřeby řízení vědeckovýzkumných organizací, zaměřenou na čtyři bloky: 1. analýzu tvůrčího klimatu, 2. analýzu výkonnosti pracovních kolektivů, bariér a stimulů tvůrčí činnosti, 3. analýzu řídicí aktivity a jejich nositelů, 4. profesiografickou a kvalifikační analýzu a 5. analýzu odměňování a životního způsobu. Z. Dráb a V. Pernica (z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV) věnovali své sdělení tématu *Lidský faktor v budování ASŘ*; problematiku rozdělili na dva okruhy, a to na problematiku vytváření postojů k technické inovaci řídicích procesů a problematiku spolupráce dvou rozličných prvků ASŘ, jimiž je člověk a stroj. P. Pekárková (z Výzkumného ústavu matematických strojů v Praze) informovala o pokusu diagnózy základů pravidel rozhodování u skupiny perspektivních výzkumných pracovníků-specialistů. O problematice sociálního plánování v resortu paliv a energetiky hovořil J. Špaňhel (z Výzkumného ústavu ekonomiky paliv a energetiky v Praze).

Sborník ze semináře je doplněn ještě dvěma referáty, které nebyly předneseny. Jde především o referát P. Bliznakova (z Vysoké školy ekonomické ve Varně v Bulharsku) na téma *Sociologické zákonitosti v řízení pracovního kolektivu*, v němž autor vychází ze tří základních funkcí pracovního kolektivu, a to výrobní, sociální a ideologické. Dále je to referát A. Fazika (z Vojenského historického ústavu v Praze) na téma *Funkce a využití věd o člověku v řízení sociálních procesů*, v němž autor mimo jiné zdůrazňuje, že věda o řízení sice již zformulovala rozsáhlý soubor pravidel a norem týkajících se efektivnosti řídicích procesů a nezbytných vlastností člověka pro výkon řídicí funkce, přesto je však nutné, aby se otázkami řízení sociálních procesů koordinovaně zabývaly všechny vědy o člověku.

V závěrech semináře v Pardubicích byla zdůrazněna nutnost zabývat se problematikou řízení sociálních procesů v podmínkách automatizace řízení. K tomuto tématu uspořádal Český ústřední výbor Komitétu pro vědecké řízení ČSVTS a Dům techniky ČSVTS Praha ve dnech 23.–26. dubna 1979 čtyřdenní sympozium v Karlových Varech. Počet účastníků přesáhl 300.

Na jeho odborné přípravě se podílel výbor složený ze zkušených pracovníků Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a ekonomického ústavu ČSAV, vysokých škol a výzkumných ústavů.

Jednání sympozia se orientovalo na tři problémové okruhy:

1. teoretické a metodologické aspekty sociálního plánování, programování a řízení včetně otázek informačního systému a sociálních ukazatelů, jakož i problematiky modelování sociálních procesů,
2. ASŘ v podnicích i na středních článcích řízení a jejich technické a programové vybavení z hlediska požadavků plánování, programování a řízení sociálního rozvoje,
3. zkušenosti s dosavadními formami plánování a programování sociálního rozvoje ve vazbě na ASŘ.

F. Kutta (z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV) v obšírném úvodním referátu *Sociální plánování jako teorie a praxe výstavby socialismu* rozebral vztah mezi

socialistickým politickým systémem a systémem řízení sociálních procesů, uvedl základní požadavky na zdokonalení socialistického systému řízení a plánování v období budování rozvinuté socialistické společnosti a zabýval se některými otázkami praxe sociálního plánování.

R. Chochola (z Federálního ministerstva práce a sociálních věcí) pak ve svém vystoupení *Vazby sociálního plánování na informační systém* blíže seznámil s některými zkušenostmi týkajícími se informací získaných z komplexních programů péče o pracovníky a z experimentálních plánů sociálního rozvoje. Z. Dráb a V. Pernica (z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV) v příspěvku *Sociální plánování a ASŘ* jednak obecně charakterizovali sociální plánování v makrosféře (na celospolečenské úrovni), v mezzosféře (v územních celcích) a v mikrosféře (na podnikové úrovni) a jednak pojednali o systémovém přístupu k sociálnímu plánování a řízení, o východiscích tvorby sociálního plánování, o uplatnění počítačů v sociálním plánování a o požadavcích na ASŘ z hlediska sociálního plánování. M. Ilner (z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV) se v referátu *Řízení sociálních procesů a zdokonalování jednotné soustavy sociálně ekonomických informací* zaměřil na čtyři rámcové obsahové okruhy požadovaných sociálních informací: 1. informace o hmotných životních a pracovních podmínkách lidí, 2. informace o demografické, třídní, socioprofesní, sociálně ekologické, sociálně politické a sociálně kulturní diferenciaci společnosti a o jejím uplatnění v různých oblastech, 3. informace o chování a činnostech lidí a 4. informace o společenském vědomí. Prof. V. Tlustý a V. Kubátová (z Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací v Praze) pojednali o modelu SIS (společenského informačního systému), a to o teoretických východiscích jeho tvorby, o základních principech jeho konstrukce a o jeho funkční diferenciaci. L. Rýznar (z Domu techniky ČSVTS v Pardubicích) se věnoval problému *řízení sociálních procesů jako procesů rozhodovacích, informačních a kontrolních*. J. Dvořák (z Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV) se zaměřil na téma *Metodologie výstavby systému modelů sociálního plánování*. Jeho návrh modelů pro sociální řízení vychází ve své konstrukci z metodologických postulatů odvozených ze systémových kvalit socioekonomického systému a formuluje koncepci základního modelu pro každou ze tří úrovní sociálního systému (makrosféru, mezzosféru a mikrosféru). Z. Souček a J. Růžicka (z Vysoké školy ekonomické v Praze) v příspěvku *Využití modelů dynamického chování a řízení sociálních procesů v socialistickém průmyslu* rozčlenili modely dynamického chování na tři skupiny: 1. modely první generace, jejichž koncepce vychází z předpokladu, že všechny procesy vyjádřené v modelu probíhají přesně podle formulovaných a relativně jednoduchých pravidel rozhodování založených na přísně racionálních zásadách, přičemž se nebere v úvahu lidský činitel, 2. modely druhé generace, které do jisté míry vyjadřují působení lidského činitele v ekonomických systémech a 3. modely třetí generace, které se snaží vyjádřit sociologické a psychologické faktory, jež ovlivňují dynamické chování ekonomických systémů. J. Alan (z Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí) se zabýval *prognostickým modelováním jako součástí řízení složitých sociálních systémů*. Rozlišil dvojí aspekt výstavby prognostického modelu: 1. strukturně analytický, který směřuje k odhalení sítě vazeb v systému, a 2. vývojově dynamický, který se promítá do problematiky vztahu mezi prognózováním a řízením sociálních systémů. J. Ehleman (z Vysoké školy ekonomické v Praze) se ve svém vystoupení na téma *Efektivnost ASŘ ve vztahu k řízení sociálních procesů* zaměřil na ekonomickou efektivnost. M. Vítek a M. Filka (z Vysoké školy chemicko-technologické v Pardubicích) přednesli referát *Matematické modely řízení sociálních procesů v podnicích*. Jako ústřední model v systému matematických modelů řízení sociálních procesů v podmínkách ASŘ označili model vztahu mezi výrobou a zaměstnaností, k němuž přistupují některé dílčí modely, například model zdokonalování sociální a profesně kvalifikační struktury, model rozvoje iniciativy a upevňování socialistických vztahů atd. M. Jiříčka (z Výzkumného ústavu zemědělství a výživy v Praze) hovořil o *využití modelování při plánování sociálně ekonomického rozvoje v zemědělství*. M. Potůček (z podniku Sportpropag, Praha) podrobně informoval o metodě tzv. komplexního modelu ČSTV (složitého vývojového modelu) jako jedné z možných variant řešení problému získání adekvátních informací pro rozhodování v oblasti ČSTV. M. Foret (z Krajské správy SSÚ, Brno) v příspěvku *K problematice využití počítačů při řízení sociálních procesů* specifikoval některé požadavky na systém zpracování sociálních informací pro potřeby řízení sociálních procesů. P. Novák (z Hutnického institutu v Ostravě) popsal *model informačního systému v kádrové a personální práci*. V. Ullman (z Výzkumného ústavu rozvoje oblastí a měst v Ostravě) rozebral *základní východiska plánování sociálního rozvoje oblastí*. J. Novotný (z pobočky Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v Ústí nad Labem) se zaměřil na *zhodnocení zkušeností*

z dosavadních pokusů se sociálním plánováním měst v ČSSR. O. Čepelka (z téže pobočky) přednesl referát *K uplatnění sociologického výzkumu v sociálním plánování územních celků*. F. Hollmann (z Domu techniky ČSVTS v Pardubicích) podal informaci o možnostech spolupráce při řešení plánu sociálního rozvoje, automatizovaného informačního systému a ASŘ města Hradec Králové. J. Cvrček (z Ústavu silniční a městské dopravy v Praze) se zabýval otázkami rozpracování oborové koncepce sociální politiky ve veřejné silniční a městské hromadné dopravě. M. Tunka (z ministerstva zdravotnictví ČSR) se zaměřil na téma *Současný stav a výhled budování ASŘ ve zdravotnictví*. J. Malý (z Podniku výpočetní techniky v Hradci Králové) hovořil na téma *Automatizovaný finanční informační systém národních výborů — jeho vytváření a přínos k řízení sociálních procesů*. J. Bis (z téhož podniku) pak ve svém příspěvku *Technické a programové vybavení AFIS* seznámil s uplatněným postupem. J. Farský (z ministerstva školství ČSR) se zamýšlel nad možnostmi využití automatizovaného finančního informačního systému národních výborů v řízení a plánování sociálních procesů odvětví školství. B. Jungman (z Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí) rozebral problém informačních subsystémů, které se po r. 1975 vytvořily v podnicích, a naznačil směry zdokonalování existujících informačních soustav. J. Machoňová (z Ústavu vědeckých, technických a ekonomických informací) se zabývala příčinami obtíží ASŘ vrcholového řízení, žádoucími směry zlepšení a cestami vedoucími ke zvýšení informačního působení ASŘ vrcholového řízení. P. Toman (z Vysoké školy ekonomické v Praze) se zamýšlel nad možnostmi algoritmizace a tím automatizace jednotlivých činností řízení. M. Skordenský, Z. Burčíková a B. Boldižárová (z podniku Inorga v Košicích) připravili příspěvek na téma *Sociálně psychologické problémy zavádění ASŘ*, v němž uvedli zdroje nespokojenosti řešitelů a uživatelů v podmínkách ASŘ. O. Soukup (z Ekonomického ústavu ČSAV) ve vystoupení *Teoretické problémy funkční inovace služeb v řízení a plánování sociálních procesů* zdůraznil, že se služby staly v současném období nejdynamičtější sférou rozvoje národního hospodářství i společenských jevů, a to ve své dvojedné funkci: ekonomické a sociální. E. Mleziva (z Výzkumného ústavu dopravního v Praze) informoval ve svém příspěvku *Lidský faktor ASŘ v dopravě* o vytváření vrcholového automatizovaného systému řízení v resortu dopravy a o vlivu lidského faktoru na uplatňování ASŘ v dopravě. J. Valas (z OKD Ostrava) se zabýval otázkou řešení informačního systému sociálního plánování v koncernu OKD. J. Hlavsa (z Ústavu teoreticko-právní problematiky ČVUT) analyzoval situace sociálního typu, poukázal na některá kritéria pro analýzu situací a na to, že analýza a záměrné vytváření situačních celků je základním prvkem zdokonalování stylu řízení sociálních procesů. V. Čech a E. Jukl (z Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni) připravili vystoupení na téma *Příprava inženýrů pro řízení sociálních procesů v podmínkách ASŘ technologických a výrobních procesů*. L. Nestěrová (z Institutu řízení v Praze) podala ve vystoupení *Realizační činnosti vedoucího pracovníka v řízení* informace o specifickém výzkumu zaměřeném na toto téma.

V obsáhlém sborníku, který měl každý účastník sympozia k dispozici, byly uvedeny další příspěvky: *Metodické otázky vytváření systému ukazatelů plánování sociálního rozvoje* (Z. Krůček), *Teoretická východiska ASŘ* (Z. Bílek), *Využití výsledků sčítání lidu pro řízení sociálních procesů* (M. Kučera), *Problémy automatizované evidence a plánování pracovních sil* (K. Štětka), *Obecná metoda multikompartmentových modelů* (M. Kotva), *Informační systém o lidském činiteli ve VHJ Stavební závody Praha* (P. Staša), *Vnitroústavní účetnictví ve zdravotnických službách* (M. Fímon), *Automatizované zpracování komplexních programů péče o pracující na úrovni ministerstva průmyslu ČSR* (J. Diviš), *Sledování pracovní úrazovosti v rámci řešení ASŘ Federálního ministerstva hutnictví a těžkého strojírenství a Federálního ministerstva všeobecného strojírenství* (B. Čámský), *Právní aspekty řízení sociálních procesů* (J. Schulz), *Automatizace a normativní řízení sociálních procesů* (P. Hajn), *Zkušenosti strojírenského podniku s budováním ASŘ v oblasti řízení kádrové a personální práce* (M. Dvorská), *Úlohy sociálního plánu ve vztahu k procesu budování ASŘ* (L. Mareček a M. Kolářová), *Poznatky z ověřování plánu sociálního rozvoje ve strojírenských podnicích* (J. Vejmelka), *Možnosti ASŘ MARŠ pro analýzu struktury a dynamiky sociálních procesů* (I. Pleskot), *Automatizovaný systém plánových výpočtů na úrovni Slovenskej plánovacej komisie* (T. Gajarský a E. Holub), *Dalšie perspektívy plánu sociálneho rozvoja v závode SNP Žiar nad Hronom* (A. Toček), *Zkušenosti se zaváděním plánu sociálního rozvoje v Uničovských strojárnách* (M. Tomin), *Poznatky ze sekundární analýzy toků sociálních informací v obchodním podniku* (J. Štekerová), *ASŘ a řízení kvality prostředí* (B. Řezníček) a *Hodnocení kvality životního prostředí* (V. Voráček).

Jednání sympozia bylo zhodnoceno v závěrečném vystoupení V. Pernici. Jako první

programové setkání pracovníků z rozdílných oblastí a rozdílných profesí, kteří se zabývají jednak sociálním plánováním, jednak přípravou ASŘ, značně pomohlo k výměně informací, což může přispět ke zvýšení efektivity řízení sociálních procesů. Velmi aktuálním se ukázalo řešení vazby ASŘ a řízení sociálních procesů na úrovni podniků a středního článku řízení i na úrovni řízení územních celků. Ukazuje se, že dosud není dostatečně koordinována metodologická a metodická výstavba ASŘ a sociálního plánování, a to zejména proto, že koordinaci chybí pevnější institucionální báze. Jednání dokumentovalo rozsáhlost problematiky, ukázalo její strukturu a pomohlo formulovat problémy, k čemuž přispěla i panelová diskuse, na níž se sešlo 91 účastníků. Sympozium má nesporný význam pro další rozvoj teorie a řídicí praxe. Je žádoucí pokračovat v této formě účinné výměny informací a orientovat další setkání na konkrétní stránky a úseky sociálního plánování a programování ve vazbě na automatizaci prací s tím spojených.

Libuše Lišková

Dítě a společnost – seminář Československé sociologické společnosti

V letošním roce, který byl vyhlášen Mezinárodním rokem dítěte a v němž je oslavováno třicáté výročí založení Pionýrské organizace, se i na půdě Československé sociologické společnosti při ČSAV uskutečnila řada akcí inspirovaných těmito událostmi. Jednou z nich byl seminář *Dítě a společnost*. Uspořádala jej ve dnech 12. a 13. dubna 1979 sekce rodiny (předsedkyně Z. Kadlecová) ve spolupráci se sekci integrálního zkoumání člověka (předseda A. Fazik) v Domě vědeckých pracovníků v Liblicích.

Jednání, které tematicky navázalo na zaměření předchozích akcí sekce rodiny, mělo pracovní charakter. Jeho cílem bylo získat co nejširší přehled o závažných výsledcích nejnovějších teoretických i empirických výzkumů nejmladší generace. Již toto vymezení určovalo výrazně interdisciplinární charakter semináře, jehož se zúčastnili odborníci vědeckých pracovišť sociologických, pedagogických, psychologických, lékařských a jiných a také pracovníci řady dalších institucí. Téma semináře bylo rozděleno do tří okruhů. První z nich byl zaměřen na *problematiku rodiny* a především *postavení dítěte v rodině*, druhý na *školu a instituce s ní spjaté*, třetí na *širší společenské prostředí ve vztahu ke specifickým potřebám dětí*. Takto široce pojatý program, značně přesahující obsahové vymezení práce sekce rodiny, se setkal s velkým zájmem jak v řadách členů obou pořádajících sekcí, tak u odborníků zabývajících se problematikou dítěte z jiných hledisek. To ostatně potvrdila i velká žen přihlášených vystoupení a diskusních příspěvků, jichž bylo více než dvacet.

První část jednání byla zahájena úvodním referátem M. Mrkosové (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), věnovaným *rodině jako zprostředkujícímu činiteli ve způsobu života mezi jednotlivcem a společností*. Autorka v něm zdůraznila specifika vývoje rodiny v socialistické společnosti, která spočívají především v zásadních proměnách její výrobní funkce a v zapojení žen do výrobního procesu společnosti a která se zpětně odráží v sociálně třídní struktuře rodiny a způsobu života. Při analýze změn v této oblasti věnovala zvláštní pozornost zemědělské populaci. Zabývala se také výchovnou funkcí rodiny v jejích raných fázích a nutností celospolečenských intervencí napomáhajících formování nového typu této významné společenské jednotky.

E. Rendlová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) hovořila o *vlivu dítěte na způsob života v jednotlivých fázích rodinného cyklu*, který dokumentovala na struktuře každodenních činností manželských partnerů.⁽¹⁾ E. Michalíková (Slezský ústav ČSAV, Opava) referovala o výsledcích sociologického výzkumu *motivace zaměstnanosti žen a zabezpečení dětí* provedeného na Třinecku. Zabývala se jednak některými souvislostmi mimoekonomických faktorů pracovní motivace žen a dále názory na využívání mateřské dovolené a nevhodnější formy péče o děti předškolního věku. I. Možný (Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno) se zamýšlel nad *postavením dětí v rodinách pracovních exponovaných partnerů*, jejich socializací do sféry rodiny a sféry práce a v této souvislosti i rodinným klimatem vyplývajícím

(1) Referát byl zkrácenou verzí stati uveřejněné v monotematickém čísle Sociologického časopisu 3–4/1979.

ze struktury činností v rodině.(1) B. Mejsnarová (II. gynekologicko-porodnická klinika fakulty všeobecného lékařství UK, Praha) se zaměřila na vzájemný *vztah sociální úrovně dítěte, jeho tělesného stavu a kvality rodinného prostředí*, který dokumentovala na výsledcích výzkumu 400 pražských dětí ve věku 10–13 let. V závěru konstatovala, že kvalita rodinných vztahů ovlivňuje dítě komplexně, tedy nejen po stránce jeho sociokulturního, ale i biologického vývoje.

Vystoupení L. Nerudové (Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno) zahájilo řadu příspěvků věnovaných *problematické neúplných rodin*. Autorka se zabývala sociálně psychologickými aspekty srovnání situace dětí v úplných a neúplných rodinách, a to na základě výsledků výzkumu míry neurotismu u 8–9letých brněnských dětí. Kombinací psychologických a sociologických technik byly zjištěny závažné výsledky upozorňující na deprivující situaci dětí z neúplných rodin, a to především v sociálně psychologické oblasti. Ve sféře celospolečenského ovlivňování rodiny totiž zatím chybí systematické výchovné působení na rozvádějící se a rozvedené rodiče, jež by napomáhalo upravit jejich vzájemné vztahy s maximálním ohledem na potřeby dítěte. Také referát E. Freiové (Výzkumný ústav inženýrského studia při ČVUT, Praha) a J. Prokopec (Výzkumný ústav psychiatrický, Praha) přinesl určitý pohled na *problémy neúplných rodin*, především *rozvedených žen s nezletilými dětmi*. Autoři se zaměřili mimo jiné na rozbor šancí těchto žen získat nového životního partnera, a to jak s ohledem na jejich sociální situaci, tak na sféru hodnotových orientací. Vycházeli přitom z prvních výsledků sociologické analýzy několika-tisícového souboru mužů a žen hledajících nového životního partnera pomocí sociální služby Kontakt.(2) M. Svobodová (Metodické středisko pro náhradní rodinnou péči při Ministerstvu práce a sociálních věcí, Praha) se zabývala *problémy dětí vyrůstajících mimo vlastní rodinu*. Zaměřila se na srovnání ústavní péče o děti a náhradní rodinné péče, která je v současné době realizována jednak individuální formou v osvojitelských či pěstounských rodinách, jednak skupinovou formou ve velkých uměle vytvořených rodinách. Posledním příspěvkem bloku věnovaného vazbě dítěte a rodiny bylo vystoupení J. Dunovského (Thomayerova nemocnice, Krč), který hovořil o metodických problémech výzkumu situace dětí v úplných a neúplných rodinách.(1)

Druhá část jednání byla věnována škole a s ní spjatým *společenským institucím ve vztahu k osobnosti dítěte*. L. Bělinová (Výzkumný ústav pedagogický, Praha) v úvodu krátce informovala o zásadách nové školské soustavy, jejímž cílem je modernizace obsahu a metod práce školy, zkvalitnění výchovně vzdělávacího procesu a zabezpečení důsledného spojení s výrobní praxí a životem společnosti. Zaměřila se dále na otázky součinnosti předškolních zařízení a rodiny při přípravě dětí na školu. Zabývala se především funkcí mateřských škol, a to nejen z hlediska osobnosti dítěte, ale také z hlediska výchovného působení na rodiče nejmenších dětí, kteří zpravidla procházejí teprve ranými fázemi rodinného a manželského soužití. Referát J. Kotáskové (Psychologický ústav ČSAV, Praha) byl věnován *učení se roli z hlediska ontogenetických a celospolečenských změn*, a to jak v kontextu rodinného tak i školního prostředí. Autorka vycházela především z výsledků longitudinálního výzkumu skupiny dětí sledované od věku 18 měsíců v pravidelných intervalech až do sedmi a půl roku. Výsledky byly srovnatelné se starším longitudinálním výzkumem, prováděným v letech 1959–1963, a umožnily zjistit určitý posun v sociálním vývoji dětí. *Problematickou tělesného rozvoje a pohybového vývoje dětí předškolního věku* se ve svém vystoupení zabýval A. Adamec (Výzkumný ústav fakulty tělesné výchovy a sportu UK, Praha). Informoval o rozsáhlém výzkumu somatických a motorických ukazatelů téměř tří tisíc chlapců a tří tisíc děvčát před vstupem do školy. Ve výzkumu byla věnována pozornost i řadě sociologických zjištění a intenzitě provozování tělesné výchovy. Výsledky ukázaly, že v somatickém vývoji a motorické výkonnosti dochází v tomto období k akceleraci a proto se předškolní věk jeví jako velmi důležitá etapa, které by mělo být více využíváno k položení základů pro optimální rozvoj organismu. H. Žáková (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Ústí nad Labem) informovala o některých poznatcích z výzkumu *sociální adaptace školního dítěte*. H. Vavrdová a J. Cížková (Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc) se zamýšlely nad *funkcí dětského kolektivu především ve vztahu k organizovanosti dětí v Pionýrské organizaci*. Referovaly o výsledcích anketního šetření více než 1100 žáků šestých až devátých tříd základní školy, jímž byly zkoumány prefe-

(2) *Kontakt* seznamuje vhodné partnery vybrané na základě odborného výběrového programu s použitím samočinného počítače.

rované činnosti dětí a organizační zajištění těchto činností, při němž je třeba přihlížet k charakteristikám dětského kolektivu, daným věkem, pohlavím atd.

Dva příspěvky byly zaměřeny na *problematiku sportu* a tělesné kultury dětí a mládeže. V souvislosti s civilizačními procesy dochází k určitému oslabení zájmu o tyto tradiční činnosti dětí a mládeže. Příspěvek Z. Havla (Pedagogická fakulta, Ústí nad Labem) byl zaměřen na *místo sportu a tělesné výchovy ve struktuře trávení volného času školní mládeže*. Autor vycházel z průzkumu, jehož součástí byl záznam denního režimu dětí. Z. Šafflková (Fakulta tělesné výchovy a sportu UK, Praha) se zabývala *metodickými problémy výzkumu tělesné kultury učňovské mládeže*.

Závěrečná část jednání — třetí tematický okruh — byla uvedena referátem J. Musila (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha), který hovořil o *požadavcích dětí na bytové prostory a nejbližší okolí bytu a domu*, především v souvislosti s výstavbou nových obytných celků. Uvedl řadu zajímavých informací z našich i zahraničních výzkumů a upozornil na komplikované problémy bytové výstavby, při nichž se mnohdy dostávají do rozporu požadavky dětí s ekonomickými a ekologickými tlaky. Příbuznou problematikou se zabýval referát J. Synkové (Fakulta dětského lékařství UK, Praha) zaměřený na *reakci dětského organismu na škodliviny v životním prostředí* (především hluk, osvětlení). Referát J. Wolfa (Ústav školských informací při MŠ ČSR, Praha) pojednával o *problematice optimálního vývoje dětí a mládeže*.

Další vystoupení tohoto tematického okruhu byla orientována na širší společenské prostředí. R. Bednárik (Výzkumný ústav životnej úrovně, Bratislava) hovořil o *formách strukturace způsobu života mládeže* pod zorným úhlem postupného přechodu mladého člověka z období dětství do rané dospělosti. I. Maříková (Ústav pro výzkum kultury, Praha) referovala o nejdůležitějších poznatcích výzkumu *Rodina a kulturní život společnosti*. Jedním z jeho cílů bylo zjistit míru zájmu rodičů o volný čas dětí a odpovídající formy kulturního vyžití. Výzkum ukázal, že v řadě indikátorů se v současné době stírá rozdíl mezi rodiči různých vzdělanostních a profesionálních skupin a roste celková tendence podílet se jak na organizaci volného času dětí, tak výběru vhodných činností. Je žádoucí, aby tato tendence byla společností podporována. B. Jungmann (Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí, pracoviště Praha) podal ve svém vystoupení stručný přehled o *základních sociálně politických opatřeních*, jež mají dopad do raných fází rodinného cyklu. Uvedl některé problémy související s realizací programu celospolečenské péče o dítě, například s výstavbou zařízení pro předškolní děti a sférou služeb.

* * *

Jednání semináře umožnilo získat přehled o tom, na kterých pracovištích a v jakém zaměření se zkoumá problematika sociologie rodiny a dítěte. Výzkumy, o nichž bylo referováno, jsou většinou nejnovějšího data a mnohé z nich jsou dosud ve fázích dokončovacích prací. To je jeden z důvodů, proč se jednání semináře setkala s velkým zájmem všech účastníků, kteří reprezentovali poměrně různorodá pracoviště.

Lze konstatovat, že sdělení vycházela jednoznačně z marxistických pozic a v mnoha příspěvcích bylo upozorňováno na nezbytnost interdisciplinárních přístupů ke zpracování problematiky dítěte a společnost. Domníváme se, že zvolená forma — seminář se širším tematickým zaměřením a s účastí většího okruhu specialistů — je pro činnost sekce přínosná a je proto vhodné v podobných akcích pokračovat.

Eliška Rendlová

III. světový kongres „Současné společnosti a volný čas“

Ve dnech 5.–7. dubna 1979 se v Bruselu konal III. světový kongres orientovaný k tématu současné společnosti a volný čas. Pod patronací UNESCO, Ministerstva pro francouzskou kulturu v Belgii a Ministerstva pro holandskou kulturu v Belgii jej pořádala Nadace Van Clé, založená v roce 1970 za účelem podpory vědeckého výzkumu v oblasti volného času a výchovy k jeho kulturnímu využívání.(1)

(1) Nadace je dotována velkými podniky, finančními sdruženími a církevními institucemi; v jejím výboru působí představitelé diplomatických a politicko-správních kruhů a významní hodnostáři různých církví.

Kongresu se zúčastnilo přes 800 delegátů reprezentujících 43 zemí. Zvláště početné byly zastoupeny rozvojové státy. Velkou část účastníků tvořili, jako obvykle při takových příležitostech, místní studenti. Na kongres však byli vysláni i studující příslušných oborů z některých zámořských univerzit. Ze socialistických zemí byly mezi referujícími zastoupeny pouze PLR a Jugoslávie. Diskuse v plénu se zúčastnil též delegát z MLR a z ČSSR. Péče organizátorů se omezovala téměř výlučně na průběh vlastního jednání, což se projevilo v nedostatku příležitostí k neformálním diskusím a k osobní výměně názorů mezi zahraničními delegáty.

Předmětem jednání kongresu byla řada relativně nepojených témat souvisejících s volným časem: Značná pozornost byla věnována projednání návrhu *charty volného času*, vypracovaného Nadací Van Clé a UNESCO. Velkému zájmu se těšily také problémy *metodologie výzkumu volného času*. Aktuálnost otázek tzv. kvality života, zahrnující též způsoby využívání volného času v kapitalistických zemích, našla svůj odraz v programových, blíže však nekonkretizovaných požadavcích některých západních vědců na překročení bariéry převážně kvantitativní interpretace výsledků empirických výzkumů z této oblasti.

Ve zvláštní sekci byla projednávána problematika *volného času, bydlení a rozvoje měst*, v jiné opět otázky *volného času, práce, alkoholu a drog*. Výměna výzkumných zkušeností o toxikomanii znovu ukázala kulturní podmíněnost, a tedy pochybnou srovnatelnost jejich vymezení právě v těch kapitalistických zemích, které jsou jí nejvíce postiženy. Sociálně ekonomické zdroje ani možnosti celospolečenského řešení takových sociálních problémů nebyly v diskusi zmíněny.

Jiným programovým okruhem byl *volný čas v souvislosti se sociální komunikací*. Tato problematika byla však redukována na rozbor působení tisku v některých rozvojových zemích.

Další témata, která byla předmětem jednání v komisích: *vliv stávajících hodnotových systémů na utváření volného času* (ve vystoupeních zde převládala osvětářská pojetí, vycházející z reflexe morálního řádu a sociální solidarity, z propagace tzv. voluntariátu, seskupení dobrovolných sociálních pracovníků, z historizující sociologie náboženství nebo z filozofické antropologie náboženství); *volný čas a neformální vzdělávání*; *volný čas tzv. neaktivní populace* — dětí, mládeže, nezaměstnaných a starých lidí; *kulturní funkce turistiky* — (pouze při této příležitosti byla v některých, z hlediska marxismu-leninismu nepřesných formulacích zmíněna skutečnost vykořisťování ve volném čase); *rozvoj sportu a násilí*.

Již výčet témat a reprodukce převládající terminologie naznačují celkovou ideologickou orientaci jednání. Samo organizační rozvržení jednání znemožnilo hlouběji postihnout souvislost různých forem využívání volného času s daným způsobem života a jejich determinovanost sociálně třídní strukturou různých typů společnosti. Na kongresu se neprojevila explicitně šířená náboženská propaganda, jak by bylo možné předpokládat z charakteru pořádající nadace. Ideologické působení však vyplývalo z vlastního faktu, že zkoumání aktuálních otázek volného času je podporováno právě především touto institucí. Projevilo se v nedostatečné vědecké připravenosti kongresu, v chaosu hledisek a rozdrobenosti kasuisticko-fragmentárních přístupů. V referátech převládá reformismus konzervativního ražení, rozbor empirických skutečností byly vesměs poplatné pozitivismu. Z toho vyplýval konečný výsledek, konstatovaný mnoha účastníky kongresu, že jednání nepřineslo žádný konkrétní program řešení problémů spjatých s využíváním volného času.

Účast na kongresu byla nicméně poučná. Umožnila konfrontaci poznatků a pojetí prezentovaných na tomto mezinárodním setkání s výsledky dosaženými v socialistických zemích a ukázala další možnosti aktivního prosazování marxisticko-leninské koncepce společenské skutečnosti v mezinárodních institucích, které se zabývají problematikou volného času systematictěji a na vyšší teoretické úrovni a k nimž patří například příslušný komitét ISA a Evropská společnost pro volný čas.

Jan Vlášil

W. Wesolowski o problémech soudobé sociologie

Jeden z nejznámějších a nejvýznamnějších soudobých polských sociologů, jehož dílo *Třídy, vrstvy a moc* je známo z českého překladu také našim čtenářům, první zástupce ředitele Ústavu základních problémů marxismu-leninismu ÚV Polské sjednocené dělnické strany prof. dr. Włodzimierz Wesolowski poskytl počátkem roku 1979 rozhovor polskému společensko-kulturnímu týdeníku *Kultura* (vyšel pod názvem

Běžné pravdy a nové otázky, Kultura č. 4 z 28. 1. 1979, s. 1 a 9). Vzhledem k tomu, že prof. Wesołowski vyslovil v rozhovoru řadu zajímavých, podnětných a zároveň diskusních názorů, chceme o nich informovat i čtenáře Sociologického časopisu.

Prof. Wesołowski se nejprve zabýval otázkou tzv. krize sociologie, o níž se dnes na Západě velmi často hovoří, a naznačil, kde je pravděpodobně třeba hledat její příčiny. V této souvislosti řekl: „Ještě nedávno se mohlo zdát, že se blížíme k úplnému zvědečtění sociologie, k plné testovatelnosti jejích tvrzení pomocí matematických a statistických metod. Kdyby se tedy podařilo všechno to ještě zformalizovat a zkodifikovat do nějakého jediného systému vědění, bylo by možné mluvit o teorii společnosti, vysvětlující všechno, co se v ní děje. Někteří lidé se domnívali, že bude možné vytvořit deduktivní teorii společnosti, na jejímž základě půjde předvídat kolektivní i individuální chování, a dokonce i budoucí sociální procesy. Tyto naděje, živé v šedesátých letech mimo jiné v důsledku pokroku matematických analýz ve společenských vědách a v důsledku módy kybernetiky, ustoupily dnes, jemně řečeno, skepsi a různým pochybnostem.“

Příčin toho je, podle W. Wesołowského, mnoho. Sám poukazuje pouze na jeden jejich okruh: „Ve světové akademické sociologii (...) bylo možné v padesátých a šedesátých letech mluvit o nadvládě určitých metodologických postojů a určité teoretické orientace.“ V metodologii to byl logický pozitivismus (novopozitivismus) a v teorii funkcionalismus. Obě tyto doktríny byly v sedmdesátých letech zpochybněny mladou sociologickou generací. „Obrodily a rozvinuly se dvě mocné konkurenční orientace: marxismus a humanistická sociologie. Tyto přeměny byly posíleny a podpořeny novými koncepcemi ve filosofii společenských věd.“ Ve světové sociologii se proto dá podle Wesołowského mluvit o nové situaci, a kdybychom pro ni chtěli používat slovo krize, tak spíše v pozitivním slova smyslu, neboť se vytvořil základ pro velké debaty, pro krystalizaci nových problémů a snad i nových řešení. Místo nadvlády jedné orientace zde nyní koexistují orientace tři.

Tato nová situace může být zvlášť inspirující pro řešení nejzákladnějších otázek, které se týkají jednoznačnosti sociologického vědění. V období nadvlády logického pozitivismu pěstovala většina sociologů svou vědu podle Wesołowského slov na základě přesvědčení, že existuje jeden skutečný svět a jedna věda o něm. Zapomínalo se však na makrostrukturní a mikrostrukturní podmíněnost vnímání světa a také na specifické procesy konstituování „smyslu jevů“ během lidské činnosti. Sociální svět nejen „je“, ale je tvořen skupinovými a individuálními činnostmi orientovanými k cílům.

Prof. Wesołowski se v další části rozhovoru zaměřil také na roli marxismu a humanistické sociologie při vytyčování otázek týkajících se podmíněnosti sociologického vědění. Řekl, že tato role je velmi významná. „Marxismus vždy zdůrazňoval historickou a skupinovou podmíněnost percepce sociální skutečnosti. V historicky proměnlivých třídních strukturách spatřoval mimo jiné podmíněnost typů společenského vědomí. Dnes jsme svědky oživení této problematiky. (...) Částečně obdobné a částečně rozdílné problémy jsou vytyčovány v rámci široce definované humanistické sociologie.“

Otázky však zde koření v odlišné filozofické tradici, jsou vyjadřovány v jiném jazyce a řešeny v jiné perspektivě, a to v perspektivě jedince, nikoli skupiny či třídy. Humanistickou sociologii zajímá konstituování „smyslu“ lidských činností. „Například Alfred Schutz, který navázal jak na Maxe Webera, tak i na Husserla, je dnes považován za toho, kdo významně přispěl k renesanci ‚základních otázek‘, mezi něž patří například otázka vztahu ‚běžného vědění‘ o sociálním světě, k ‚vědeckému poznání‘ tohoto světa. Jaká jsou pravidla korespondence těchto dvou druhů vědění? Na to nedal jasnou odpověď, ale vytyčil otázku.“

V souvislosti s problémy vývoje polské sociologie W. Wesołowski řekl: „Sociologie v Polsku se rozvíjí v posledních třiceti letech velmi specificky, což však vůbec neznamená, že v izolaci od světových proudů. Jedním ze zvláštních znaků tohoto vývoje bylo to, že se v akademické sociologii rozšířil marxismus, a dále rozvoj empirických výzkumů. V rozvíjení těchto výzkumů jsme pomáhali sociologům z jiných socialistických zemí. Dnes z nich máme významné partnery diskusí a výzkumů. Naše historie se nedá snadno přirovnat k dějinám světové sociologie. Ostatně díky tomu, že jsme byli dosti svérázní, byli jsme vždy originálními a hledanými partnery v diskusích. Například naše empirické výzkumy byly v šedesátých letech méně triviální než mnoho obdobných výzkumů prováděných na Západě. Vycházely zpravidla z explikovaných teoretických předpokladů. Dnes u nás můžeme počítat jak s rozvojem marxis-

tické sociologie, tak i s pozitivními výsledky dialogu této orientace s humanistickou sociologií a s logickým pozitivismem.“

Marxistická sociologie v Polsku se nerozvíjela bez problémů. Měla ve svém vývoji horší i lepší období. „Výrazným nebezpečím byla tendence chápat skutečnost příliš abstraktně, pojímat ji v příliš velkých průřezech a v příliš dlouhých časových úsecích, poznamenávající některé marxisty. Toto nebezpečí trvá a může vést k podceňování konkrétních empirických výzkumů, jejichž cílem je poznání konkrétních úseků skutečnosti. To zase může ohrožovat využití výzkumů v konkrétních projektech.“ Nebezpečná je podle W. Wesołowského také jednostrannost některých marxistů, a to jak teoretiků, tak praktiků. Projevuje se v podceňování závislosti mezi ekonomickými, psychologickými a kulturními jevy.

Podle slov W. Wesołowského nelze přehlížet ani nebezpečí spočívající v neustálém opakování tzv. běžných pravd. „To, co bylo pravdivé dříve, může dnes vyžadovat nové promyšlení, nemusí být nutně zavrženo, ale může být obohaceno a modifikováno.“ Je tomu tak proto, že svět se rychle mění. „Marxistická analýza nemůže spočívat pouze v dokazování, že Marx měl pravdu. Už Lenin přece rozsáhle modifikoval a upřesnil Marxova tvrzení o kapitalismu, který tehdy vstoupil do stadia imperialismu. A v jakém stadiu je kapitalismus dnes? Stačí říci, že je ve stadiu imperialismu nebo všeobecné krize? Každý ekonom řekne, že je také ve stadiu mnohonárodních monopolů a praktik welfare state, jež za Lenina neexistovaly. V rámci kapitalismu nebyly známy praktiky nepřímého plánování. To všechno modifikuje hospodářskou a společenskou situaci. Tyto záležitosti bezprostředně souvisejí s problematikou třídní struktury, společenského vědomí a nesporně vyžadují, aby byly promyšleny.“

Neméně problémů je spjato se studiem socialistické společnosti. „Aplikace obecných předpokladů marxismu na výzkum socialistické společnosti je velkou otázkou. Je třeba si uvědomit prostou věc, že socialistické společnosti jsou uvědoměle tvořeny podle určitého plánu a zámyslu. Nikoli libovolně, neboť kontinuitu nelze přerušit. Ale platí zde jiná pravidla vzájemného působení společenských jevů i působení člověka na tyto jevy. Říkáme, že socialismus je plánované hospodářství. Ale ani Marx, ani Lenin nemohli přece zkoumat sociální mechanismy plánování. A neřekli *jak*, pod tlakem *jakých* historicky proměnlivých potřeb a zájmů, zorganizovaných sil a spontánních vlivů bude plánování probíhat. Nebo jak se budou za socialismu sladovat cíle, k jejichž realizaci musí všichni přispívat. Je proto třeba tvořit teorii těchto procesů a vycházet přitom z marxistických předpokladů.“

V části rozhovoru týkající se problematiky sociální struktury současné polské společnosti vyjádřil prof. Wesołowski přesvědčení, že rozdělení na třídy je dosud znakem sociální skutečnosti. „Zestátnili jsme továrny, ale zůstali v nich dělníci jako přímí výrobci, a v kancelářích továren nalezlo zaměstnání mnoho duševně pracujících. Neexistuje už továrník, který shrabuje do své kapsy zisk, ale zůstaly struktury podřízenosti a závislosti, různé druhy práce (...). Nadto zůstaly rozdíly v platech a v důsledku toho v materiálních podmínkách rodin. Máme v Polsku malovýrobní rolníky, kteří jsou přímým pokračováním předválečných rolníků. Socialismus dědí po kapitalismu závažné aspekty třídního dělení a snaží se je překonat. Ale rodí se také nové mechanismy diferencující společnost. Nové vztahy mezi společenskými skupinami, míšení uvnitř jednotlivých tříd i mezi nimi. To vše musí být předmětem sociologického zkoumání.“

Změny, které přináší socialismus, jsou podle Wesołowského rychlé a ne vždy jed-
noměrné. Přeměny různých aspektů struktur nemusejí probíhat přímočaře, ale mohou mít různé výkyvy. Jako příklad uvádí prof. Wesołowski diferenciaci příjmů. „Ještě před pěti lety jsem měl sklon tvrdit, že se bude projevovat trvalá tendence k postupnému zmenšování rozdílů mezi společenskými skupinami. Dnes se domnívám, že zdaleka ne všechno, co se děje, musí napomáhat tendenci ke zmenšování globálních rozpětí.“

„Víme už hodně o přeměnách třídních struktur v naší společnosti a je to zásluha polské sociologie“, řekl W. Wesołowski dále. „Zkoumáme nejen přeměny takových velkých skupin obyvatelstva, jako je dělnická třída ve svém celku, rolnictvo nebo inteligence. Uvědomovali jsme si, že používání průměrných hodnot pro takové skupiny, například používání výše průměrných platů, stírá ohromnou vnitřní diferenciaci příjmů těchto skupin. Přešli jsme ke zkoumání užších sociálně profesních skupin v rámci jednotlivých tříd a vrstev. Stále bojujeme za to, aby se užší kategorie nepoužívaly jen v sociologii. Prosazujeme, aby se ve státních statistikách zachovalo dělení na dělníky a duševně pracující. Průměr týkající se celku ‚pracujících‘ nevy-
povídá zajisté nic, nebo jen velmi málo o společnosti. To jsou drastické příklady

používání velkých agregací. Málo říkají nejen sociologům, ale — což je vážnější — i vedoucím orgánům hospodářského a politického života.“

Prof. Wesołowski se zabýval také problematikou sociální mobility. V této souvislosti řekl: „Jako marxista a komunista bych chtěl vidět co největší rovnost o otevřenost naší společnosti. Ale jako sociolog vím, jak obtížné je splnění takových postulátů, uvědomuji si existující protikladné tendence a bariéry. Provádíme významné výzkumy sociální mobility, čili přechodu z jedné třídy do druhé, z jedné profesionální skupiny do jiné. Nejdůležitější je zde hranice přechodu z rolnictva do dělnické třídy a z dělnické třídy do vrstvy duševně pracujících. Když jsme prosazovali koncepci společenského vzestupu, měli jsme vždy na mysli dva aspekty: vzestup celých tříd, například kulturní vzestup rolnictva, a individuální vzestup rolnického a dělnického dítěte, možnost jeho vzdělávání, možnost toho, aby se stalo inženýrem nebo lékařem. Možná že jsme právě tento typ vzestupu prosazovali příliš silně, což vytvořilo představa, že pouze práce inženýra a lékaře musí být vysoce hodnocena. Dnes se objevuje přibrzdění mobility z rolnictva a z dělnické třídy do inteligence, která byla dříve velmi výrazná v důsledku prostých přeměn sociální struktury. (...) Vzniká otázka, zda je možné, abychom byli stále ‚naladěni‘ na nepřetržité a masové procesy třídní mobility. Je možné se ‚naladit‘ na něco jiného, co se zdá být stejně důležitým problémem. Osobně bych akceptoval vzestup, který by zároveň znamenal setrvání ve vlastní třídě. Tuto možnost bych viděl v rovině intelektuálních horizontů, v přechodu od jednoho stylu života k jinému. Je možné mít dělnické povolání, ale zároveň mít bohatý životní styl, který se projevuje ve vysoké kulturní spotřebě, ve vlastnictví vkusně zařízeného bytu, v zahraničních cestách apod. Jestliže sociálně profesní struktura není mobilitě příznivá, je třeba vyvolat ‚mobilitu‘ v jiných rovinách. Zpopularizujme heslo kulturního vzestupu celé třídy a snažme se vyvolat procesy vedoucí k tomuto cíli. Pak nebude tak příliš důležité, aby se rolnický syn stal dělníkem a dělnický syn inteligentem. Důležitá bude mobilita na jiné rovině.“

Vzniká však otázka, jak tyto procesy stimulovat. Na ni v závěru rozhovoru odpověděl prof. Wesołowski takto: „Kdysi jsem napsal článek o komplexním plánování přeměn třídní struktury, kde jsem upozorňoval na potřebu vytvořit programy, jež by globálně působily na různé roviny života jednotlivých tříd, a tak by docházelo k přeměnám života celé třídy. Je samozřejmě snadné napsat, že je takový program potřebný, je také snadné na papíře takový program zformulovat, ale těžší je uvést jej do života. K tomu jsou nutné jak prostředky, tak důslednost v jednání, tak i citlivé kontrolní mechanismy, zjišťující, zda se proces rozvíjí žádoucím směrem. Všechno to je velmi obtížné. Ale proto máme socialismus, abychom o takové věci usilovali.“

Jan Sedláček

Z obsahu č. 5/1979 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaneho Sociologickým ústavem Bulharské akademie věd v Sofii

S. Michajlov: Boj proti přežitkům a negativním jevům — podstatný rys socialistického způsobu života; *S. R. Mikulinskij (SSSR):* Problémy přípravy a využití vědeckých a technických kádru v podmínkách rozvinutého socialismu; *B. Jermenov:* Sociologické aspekty vzdělání a jeho role v socialistické společnosti; *D. Dimitrov:* Využití výsledků sociologických výzkumů v sociologických publikacích (Metodologické problémy); *B. Čakalov:* Vzdělání v sociální realizaci sociologa; *Ch. N. Momdžijan (SSSR):* Dialektická koncepce současného společenského rozvoje; *S. Lakšamana (Indie):* Sociolog — teoretik, konzultant a technik; *N. Bechar:* Problémy ekonomického rozvoje; *Z. Stajkov:* Problémy časového rozpočtu; *V. Topalova:* Metodologická podstata a ideologická funkce teze o poznávací rovnováze v západní sociální psychologii; *B. Mizov — M. Mizov:* Heroismus jako sociálně morální jev.

Z obsahu č. 5/1979 časopisu

OBSČESTVENNYJE NAUKI,

vydávaneho Akademií věd SSSR v Moskvě

P. Kosolapov: Socialismus a mezinárodní vztahy současnosti; *A. Bačurin:* Zdokonaňování metodologie plánování a metod rozpracování pětiletých plánů v SSSR; *M. Vilenskij:* Sociálně ekonomická efektivnost nové techniky; *J. Beljajev:* Socialistická ekonomická integrace jako materiální základna sbližování národních zájmů; *V. Šinkaruk:* Filozofie a světový názor; *A. Sergejev:* Podstata a jev v ekonomické teorii socialismu; *M. Kudelka:* Slávistika jako poznávací systém; *I. Levšina:* Sociologie a vědy o umění; *D. Gvišiani:* Vývoj buržoazních představ o vědeckotechnické revoluci; *S. Tichvinskij:* Maoismus a historická věda.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červenci 1979. Číslo vyšlo v prosinci 1979.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 14, 1979 (6 issues) Dutch Glds. 72,—.

© ACADEMIA, Praha 1979.

Содержание № 6/1979

СТАТЬИ

<i>Матеев Е.</i> : Экономика и социология	545
<i>Грзал Л.</i> : Критика современных реформистских тенденций демократического социализма	556
<i>Грушин Б. А.</i> : Общественное мнение: проблемы измерения и выражение в моделях общества	568
<i>Дубски В.</i> : К характеристике трудящейся молодежи в ЧССР	575
<i>Мигалик Й.</i> : Планирование и показатели социального развития регионов	586

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Ржегак Я.</i> : Квотная выборка	601
<i>Ржегак Я.</i> : Статистическая проверка репрезентативности	615
<i>Герман К. - Фиала В.</i> : Примеры применения математическо-статистических методов для разработки социальных анализов в промышленном предприятии	630

РЕЦЕНЗИИ

<i>Кутта Ф.</i> : Примечательная чехословацко-советская публикация «Социальные проблемы управления коллективами работников»	639
<i>Шелле К. - Шеллеова И.</i> : Критика современной буржуазной теоретической социологии	642
<i>Витечкова Я.</i> : В. Д. Патрушев, Использование совокупного времени общества	644
<i>Фрейова Е.</i> : Д. Л. Константиновский - В. Н. Шубкин, Молодежь и образование	647
<i>Лингарт И.</i> : Преобразование польской семьи (на польской яз.)	649

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

<i>Форманек М.</i> : XI. конгресс Международной ассоциации политической науки	654
<i>Бартова Е.</i> : Четырнадцатая встреча редакторов философских и социологических журналов социалистических стран	659
<i>Лишкова Л.</i> : Научные переговоры по теме «управление социальными процессами»	660
<i>Рендлова Е.</i> : Ребенок и общество — семинар Чехословацкого социологического общества	664
<i>Влачил Я.</i> : III. всемирный конгресс «Современные общества и свободное время»	666
<i>Седлачек Я.</i> : В. Весоловски о проблемах современной социологии	667

Из содержания № 5/1979 журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ	671
Из содержания № 5/1979 журнала ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	671

Table des matières No. 6/1979

ARTICLES

<i>Mateev E.</i> : Economie et sociologie	545
<i>Hrzal L.</i> : Une évaluation critique des tendances réformistes contemporaines du socialisme démocratique	556
<i>Grušin B. A.</i> : L'opinion publique: les problèmes de son mesurage et sa position dans les modèles de la société	568
<i>Dubský V.</i> : Une caractéristique de la jeunesse travailleuse en Tchécoslovaquie	575
<i>Mihalík J.</i> : La planification et les indicateurs du développement social des ensembles régionaux	586